

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Çiğdem ÖNER

DOĞU AKDENİZ LİMAN KENTLERİ'NDE YIKANMA ve TEMİZLİK
MİMARİSİNE ÖRNEK:
PHASELIS KÜÇÜK HAMAMI ve *LATRİNASI*

Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2019

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Çiğdem ÖNER

DOĞU AKDENİZ LİMAN KENTLERİ'NDE YIKANMA ve TEMİZLİK
MİMARİSİNE ÖRNEK:
PHASELIS KÜÇÜK HAMAMI ve *LATRİNASI*

Danışman

Doç. Dr. Nihal TÜNER ÖNEN

Akdeniz Eskiçağ Araştırmaları Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2019

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ.....	i
RESİMLER LİSTESİ.....	ii
ÖZET.....	viii
ABSTRACT.....	ix
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM TEMİZLİK, HAMAM ve <i>LATRİNALARA</i> GENEL BAKIŞ.....	4
1.1.Temizliğin Tarihsel Kökleri, Hamam – <i>Latrina</i> Tanımları ve Ortaya Çıkış Evreleri, Toplum Hayatındaki Yeri, Sosyolojik Boyutu.....	4
1.2.Roma Hamamlarının Kent ve Yapı Boyutundaki Tasarım Prensipleri, Çeşitleri, Temiz Su – Pis Su – Isıtma Tesisatı Sistemleri	23
1.3.Roma Latrinalarının Kent ve Yapı Boyutundaki Tasarım Prensipleri, Çeşitleri, Temiz Su- Pis Su Tesisatı Sistemleri.....	31
İKİNCİ BÖLÜM DOĞU AKDENİZ LİMAN KENTLERİNDEKİ ROMA HAMAMI ve LATRİNA ÖRNEKLERİ.....	39
2.1.Yakın Doğu Hamam Yapıları.....	39
2.2.Antakya (Antiocheia ad Orontes) Kenti Hamam Yapıları.....	46
2.3.Patara Antik Kenti Hamam Yapıları	48
2.4.Miletos Kenti Hamam ve Latrina Yapıları.....	54
2.5.Andriake Doğu Hamamı.....	60
2.6.Arykanda Kenti Hamamları	63
2.7.Rhodiapolis Hamamı.....	65
2.8.Perge Hamam Yapıları	67
2.9.Ephessos Hamam ve Latrina Yapıları.....	71
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	79

PHASELİS ANTİK KENTİ KÜÇÜK HAMAMI ve LATRİNASI.....	79
3.1.Phaselis Antik Kenti.....	79
3.1.1.Kentin Coğrafi Konumu	79
3.1.2.Kentin Tarihçesi ve Araştırma Birikimi	82
3.1.3.Kentin Su Temini Hakkındaki Araştırmalar.....	83
3.2.Phaselis Küçük Hamamı.....	85
3.2.1.Hamam Yapısının Kentteki Konumu ve Tasarım Prensipleri	85
3.2.2. <i>Apodyterium</i>	97
3.2.3. <i>Frigidarium</i>	100
3.2.4. <i>Tepidarium</i>	109
3.2.5. <i>Laconium</i>	114
3.2.6. <i>Caldarium</i>	118
3.2.7.Hamam Yapısında Yapılan Kazı Çalışmaları ve Tarihleme	125
3.3.Phaselis Latrinası.....	130
3.3.1. <i>Latrina</i> Yapısının Yerleşim Arkeolojisi Açısından Değerlendirilmesi.....	130
3.3.2. <i>Latrina</i> Yapısında Yapılan Kazı Çalışmaları ve Tarihleme	145
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	147
PHASELİS KÜÇÜK HAMAMI ve LATRİNASININ 3 BOYUTLU RESTORASYON ÖNERİSİ	147
4.1.Phaselis Küçük Hamamının 3 Boyutlu Restorasyon Önerisi.....	147
4.2.Phaselis Latrinasının 3 Boyutlu Restorasyon Önerisi.....	161
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	164
BİBLİYOGRAFYA	168

ÖZGEÇMİŞ.....173

KISALTMALAR LİSTESİ

cm = santimetre

Çev. = Çeviren

ha = hektar

Lev. = Levha

m = metre

m² = metrekare

MÖ = Milattan Önce

MS = Milattan Sonra

yy = Yüzyıl

Şem. = Şematik

sis.= Sistemleri

Isıt.= Isıtma

Mrk.= Merkez

Parç.=Parçaları

RESİMLER LİSTESİ

Res. 1.Kutsal Ganj Nehri	5
Res. 2.Mohenjo-Daro Hamamı.....	9
Res. 3.a. Chogha Mish 3.b. Eshnunna	14
Res. 4.a.Yeraltı Sistemi 4.b. Ana Hatta Taşımali Atık Sistemi	14
Res. 5.Çömelleme Tipi Tuvalet 5.b.Oturma Tipi Tuvalet.....	15
Res. 6.Minos Mühendisliği'nin Kanıtı	16
Res. 7.Minos Tuvalet Detayı	16
Res. 8.Minos Sarayındaki Tuvalet.....	17
Res. 9.Umumi Tuvaletler.....	17
Res. 10.a. Amis 10.b.Terracotta Çocuk Sandalyesi.....	18
Res. 11.Ithidiki'nin Amorgos'ta İkamet Ettiği Tuvaletin Restore Edilmiş Görüntüsü	19
Res. 12.Oturma Bölümlerinin Montaj Tipleri	19
Res. 13.Chassériau (1853) <i>Tepidarium</i>	21
Res. 14.Roma <i>Latrinası</i>	22
Res. 15.Roma Hamamlarının Tipik Bir <i>Hypocaust</i> Isıtma Sistemi Şeması	29
Res. 16.Pompeii Mrk. Hamamları Isıt.Sis., Havuzdan Şem.Kesit (J.P.Adam)	30
Res. 17.a.Tegulae Mammatae 17.b.Tubuli	30
Res. 18.a.Çivi-Kazık (Ton-Nageln) 18.b.Aralık Parç.ve Demir Çivili Sis.	31
Res. 19.Cloaca Maxima Kanalı	32
Res. 20.Pompeii Forum <i>Latrinası</i>	33
Res. 21.Herculaneum <i>Latrinası</i>	33
Res. 22.Ostia <i>Latrinası</i>	34
Res. 23.a.Dikdörtgen Tip 23.b.Eksedra Tip	35
Res. 24.a.Peristilli Tip 24.b.(I) Tip	35
Res. 25.Housesteads <i>Latrinası</i>	36
Res. 26.Tuvalet Sonrası Temizlik.....	37
Res. 27.Magnesia <i>Latrinası</i>	37
Res. 28.Magnesia <i>Latrinası</i> Rekonstrüksiyonu	38
Res. 29.Magnesia <i>Latrinası</i> temiz su kanalı+çeşmesi	38
Res. 30.Yakın Doğu Hamam Tipleri	40
Res. 31.Yakın Doğu Hamam Tipleri	41
Res. 32.Herodian Sarayları	42
Res. 33..Herodian Sarayları Kale Planı	42

Res. 34.Herodian Hamamı.....	43
Res. 35.Herodian Hamamı <i>Tepidarium</i> Tavan Kubbesi.....	43
Res. 36.Jericho Ritüel Havuzları	44
Res. 37.Jericho Hamamı <i>Frigidarium</i>	44
Res. 38.a.Sha'ra Hamamı 38.b.Has-Sarah Hamamı.....	45
Res. 39..F Hamamı Planı	46
Res. 40.Narlıca Hamamı Planı.....	47
Res. 41.Çekmece Hamamı Planı	48
Res. 42.Nero-Vespasian Hamamı Planı.....	49
Res. 43.Nero-Vespasian Hamamı Güney Görünüşü	49
Res. 44.Liman Hamamı	50
Res. 45.Hurmalık Hamamı <i>Frigidarium</i>	51
Res. 46.Hurmalık Hamamı <i>Caldarium</i>	52
Res. 47.Patara Küçük Hamamı	53
Res. 48.Patara Merkez Hamamı	54
Res. 49.Merkez Hamamı Kuzeybatı Görünüşü	54
Res. 50.Faustina Hamam Kompleksi Planı	55
Res. 51.Faustina Hamam Kompleksi Akış Şeması	56
Res. 52.Faustina Hamam <i>Apodyterium</i>	56
Res. 53.Faustina Hamam <i>Frigidarium</i>	57
Res. 54.Faustina Hamam <i>Caldarium</i>	57
Res. 55.Capito Hamamı Planı.....	58
Res. 56.Capito Hamamı Natatio	59
Res. 57.Capito Hamamı Kuzeydoğudan görünüş.....	59
Res. 58.Humeitepe Hamamı Planı.....	60
Res. 59.Andriake Doğu Hamamı.....	61
Res. 60.Andriake Doğu Hamamı Planı.....	62
Res. 61.Andriake Doğu Hamamı Kesit ve Rekonstrüksiyonu.	63
Res. 62.VI.Hamam Planı	64
Res. 63.VI.Hamam <i>Apodyterium</i>	64
Res. 64.VI.Hamam <i>Frigidarium</i>	65
Res. 65.Rhodiapolis Hamamı	66
Res. 66.Rhodiapolis Hamamı	66
Res. 67.Perge Güney Hamamı Planı.....	67

Res. 68.Perge Güney Hamamı Havadan Görünüş.....	68
Res. 69.Perge Güney Hamamı <i>Caldarium</i> Bölümü.....	68
Res. 70.Perge Güney Hamamı <i>Frigidarium</i> Bölümü.....	69
Res. 71.Perge Güney Hamamı Sıcak Su Havuzu.....	69
Res. 72.Perge Kuzey Hamamı.....	70
Res. 73.Perge Kuzey Hamamı.....	70
Res. 74.Perge Kuzey Hamamı.....	71
Res. 75.Ephessos Liman <i>Gymnasium</i>	72
Res. 76.Ephessos Liman <i>Gymnasium</i>	72
Res. 77.Ephessos Doğu <i>Gymnasiumu</i>	73
Res. 78.Ephessos Tiyatro <i>Gymnasiumu</i>	73
Res. 79.Ephessos Vedium <i>Gymnasium</i>	74
Res. 80.Ephessos Vedium <i>Gymnasium</i>	74
Res. 81.Vedium <i>Latrinası</i>	75
Res. 82.Vedium <i>Latrinası</i>	75
Res. 83.Ephessos Devlet Agorası Hamamı.....	76
Res. 84.Ephessos Varius <i>Latrinası</i>	76
Res. 85.Ephessos Varius Hamamı Planı.....	77
Res. 86.Ephessos Varius Hamamı <i>Hypocaust</i> Sistemi.....	77
Res. 87..Ephessos Varius Hamamı.....	78
Res. 88.Ephessos Skolastika <i>Latrinası</i>	78
Res. 89.Ephessos Skolastik <i>Latrinası</i>	79
Res. 90.Phaselis Yerleşimi.....	80
Res. 91.Kent Planı.....	81
Res. 92.Phaselis Su Yoluna Ait Koordinat Noktalarını Gösteren Harita.....	85
Res. 93.Phaselis Hamam ve <i>Latrinasının</i> Konumu.....	86
Res. 94.Phaselis Hamam ve <i>Latrinasının</i> Konumu.....	86
Res. 95.Phaselis Hamam Kat Planı.....	87
Res. 96.Phaselis Hamamı Taş Planı.....	88
Res. 97.Phaselis Hamamı Rölövesi.....	89
Res. 98.Phaselis Hamamı Kat Planı.....	90
Res. 99.Hamam Yapısı A-A Kesiti.....	91
Res. 100.Hamam Yapısı C-C Kesiti.....	92
Res. 101.Hamam Yapısı 2B Kesiti.....	93

Res. 102.Hamam Yapısı 2D Kesiti.....	94
Res. 103.Hamam Yapısı 4A Kesiti.....	95
Res. 104.Hamam Yapısı 5B Kesiti.....	96
Res. 105.Yapıtaşları.....	97
Res. 106. <i>Apodyterium</i> Havadan Görünüşü.....	98
Res. 107. <i>Apodyterium</i> Kapı Dikmeleri.....	98
Res. 108. <i>Apodyterium</i> Planı	99
Res. 109. <i>Frigidarium</i> Planı	101
Res. 110. <i>Frigidarium</i> Havadan Görünüşü.....	102
Res. 111.Doğrama Montaj Noktaları.....	102
Res. 112.Dış Cephe Konsolu.....	103
Res. 113. <i>Frigidarium</i> Doğu Duvarı.....	104
Res. 114. <i>Frigidarium</i> Kuzey Duvarı.....	104
Res. 115. <i>Frigidarium-Tepidarium</i> Geçişindeki Kapı Montaj Elemanları.....	105
Res. 116. <i>Frigidarium</i> Batı Duvarı.....	106
Res. 117. <i>Frigidarium</i> Mekânındaki Olası Havuz Alanı.....	106
Res. 118.Duvar ve Tonoz İmalatları.....	107
Res. 119.Duvar ve Döşeme İmalatları.....	107
Res. 120.Tonoz İmalatları.....	108
Res. 121. <i>Frigidarium</i> Güney Duvarı.....	108
Res. 122.Çeşme İç-Dış Bağlantıları.....	109
Res. 123. <i>Tepidarium</i> Havadan Görünüşü.....	109
Res. 124. <i>Tepidarium</i> Planı.....	110
Res. 125. <i>Tepidarium</i> Doğu Duvarı.....	111
Res. 126. <i>Tepidarium Hypocaust</i> Sistemi.....	111
Res. 127.Duvardaki Destek Elemanlarının İzleri	113
Res. 128. <i>Tepidarium</i> da ana caddeye pis su çıkışı.....	113
Res. 129. <i>Laconium</i> Havadan Görünüşü	114
Res. 130. <i>Laconium</i> Batı Duvarı.....	114
Res. 131. <i>Laconium</i> Planı	115
Res. 132. <i>Laconium Hypocaust</i> Alt ve Üstü Döşeme Kaplamaları.....	116
Res. 133. <i>Laconium Hypocaust</i> Sistemi	117
Res. 134. <i>Laconium</i> baca çıkışı başlangıcı ve üst kotu.....	117
Res. 135. <i>Caldarium</i> Havadan Görünüşü.....	118

Res. 136. <i>Caldarium</i> Güney Duvarı.	118
Res. 137. <i>Caldarium</i> Planı.	119
Res. 138. <i>Caldarium</i> Kuzey Duvarı Takviye Duvarları.	120
Res. 139. <i>Caldarium</i> Nişi.	121
Res. 140. <i>Caldarium Hypocaust</i> Sistemi ve Külhan Bağlantısı.	121
Res. 141. <i>Caldarium</i> Sıcaksu Havuzu Isıtma Sistemi	122
Res. 142. <i>Caldarium</i> Hava Kanalları.....	123
Res. 143. <i>Praefurnium</i> Su Tahliyesi ve Külhan Depolama Alanı.	124
Res. 144.Külhan Bölümü.....	124
Res. 145.Pha.82.1 (S5) : Sikke,	126
Res. 146.Pha.82 4 (MA.6): Haç, Gümüş, Bizans.	126
Res. 147.Pha.82.5 (KE.2): Tıbbi gereç, Kemik, Roma.	126
Res. 148.2014-2015 Kazı Çalışmaları.	127
Res. 149. <i>Frigidarium</i> Tamiratları.....	128
Res. 150. <i>Frigidarium</i> Güney Duvarı.....	128
Res. 151. <i>Tepidarium</i> Kuzey Duvarı.	129
Res. 152. <i>Tepidarium</i> ve <i>Laconium</i> Duvar Tamiratları.	129
Res. 153. <i>Caldarium</i> Duvar Tamiratları.	130
Res. 154. <i>Latrina</i> – Hamam - Tiyatro Bağlantısı.	130
Res. 155. <i>Latrina</i> Kuzey ve Güney Giriş Basamakları.	131
Res. 156. <i>Latrinanın</i> Havadan Görünüşü.	132
Res. 157. <i>Latrina</i> Taş Planı.	133
Res. 158. <i>Latrina</i> Rölöve Planı.....	134
Res. 159. <i>Latrina</i> 1-1 Kesiti.	135
Res. 160. <i>Latrina</i> 2-2 Kesiti.	136
Res. 161. <i>Latrina</i> 3-3 Kesiti.	137
Res. 162. <i>Latrina</i> 4-4 Kesiti.	138
Res. 163. <i>Latrina</i> Kuzey Cephesi.	139
Res. 164. <i>Latrina</i> Güney Cephesi.....	140
Res. 165. <i>Latrina</i> Batı Cephesi.....	141
Res. 166. <i>Latrina</i> Doğu Duvarı.	142
Res. 167. <i>Latrina</i> Duvar İmalatları.....	143
Res. 168. <i>Latrina</i> Oturma Plakalarının Montaj Konsolları.	143
Res. 169.Mozaik Bölümün Temelinde Kullanılan Taşlar.	144

Res. 170.Mozaik Bordüründe Kullanılan Taşlar	144
Res. 171.Magnesia <i>Latrinası</i> Örneğindeki Gibi Orta Hazneli <i>Latrina</i>	144
Res. 172.2015-2016 Phaselis Kazı Çalışmaları.....	145
Res. 173. <i>Latrina</i> Duvar İmalatları.....	146
Res. 174. <i>Latrina</i> Taş Duvar İmalatları.....	147
Res. 175.Alternatif 1 Hamam Yapısı C-C Kesiti Restorasyon Önerisi.....	148
Res. 176.Alternatif 1 Kesit Perspektifi.....	148
Res. 177.Alternatif 1 Batı Perspektifi.....	149
Res. 178.Alternatif 1 Batıdan Görünüşü.....	150
Res. 179.Alternatif 1 Batı Perspektifi.....	151
Res. 180.Aletratif 1 Kuzeybatı Perspektifi.....	152
Res. 181.Alternatif 1 Güneybatı Perspektifi.....	153
Res. 182.Alternatif 1 Güneybatıdan Görünüşü.....	154
Res. 183.Alternatif 2 Batı Perspektifi.....	155
Res. 184.Alternatif 2 Batıdan Görünüşü.....	156
Res. 185.Alternatif 2 Batı Perspektifi.....	157
Res. 186.Alternatif 2 Kuzeybatı Perspektifi.....	158
Res. 187.Alternatif 2 Güneybatı Perspektifi.....	159
Res. 188.Alternatif 2 Güneybatıdan Görünüşü.....	160
Res. 189. <i>Latrina</i> Mozaiği Mevcut Durumu.....	161
Res. 190. <i>Latrina</i> Mozaiği Öneri Restorasyonu Detayı.....	161
Res. 191. <i>Latrina</i> Mozaiği Öneri Restorasyonu.....	161
Res. 192. <i>Latrina</i> Restorasyonu Perspektifi.....	162
Res. 193. <i>Latrina</i> Restorasyonu Perspektifi.....	162
Res. 194. <i>Latrina</i> Restorasyon Önerisi Detayı.....	162
Res. 195. <i>Latrina</i> Güney Yönü Mevcut Durumu.....	163
Res. 196. <i>Latrina</i> Güney Yönü Restorasyon Önerisi.....	163
Res. 197. <i>Latrina</i> Kuzey Yönü Mevcut Durumu.....	163
Res. 198. <i>Latrina</i> Kuzey Yönü Mevcut Durumu.....	163

ÖZET

Yaşamın kaynağı su ve insanoğlunun yolu, kimi zaman iyi kimi zaman kötü şartlarda kesişmiştir. Her iki şart için de maddi ya da manevi çözümler üretilmiş, bir şekilde bu birliktelik devam ettirilmiş ve su hem susuzluk gidermek hem de temizlik için kullanılmıştır. Yerleşik hayata geçince tuvalet ve yıkanma ihtiyaçları için de kapalı alanlara gerek duyulmuş, daha sonra da hamam ve *latrinaların* ortaya çıkış süreci başlamıştır.

Bu çalışma, temizliğin, hamam ve *latrinaların* köklerini, Phaselis Hamam ve *Latrinasını* merkeze alarak, Doğu Akdeniz Liman kentlerinden örnekler ile birlikte analiz edip, yorumlamayı amaçlamaktadır. Bunu yaparken, öncelikle suyun insanoğlunun hayatındaki hem fiziksel hem ritüel olarak yeri, suya verilen önemin onun için inşa edilen yapılarda nasıl devam ettirildiği ve suyun temizlik ile olan birlikteliği incelenecektir. İnsan hayatının vazgeçilmesi olması dolayısı ile temizlik kavramının antikçağdan günümüze izlediği yol mekânsal olarak ele alınacak, ilk hamam ve tuvalet yapılarının ne şekilde ve nerelerde ortaya çıktığı aktarılacaktır. Bu çalışmada, hamam ve tuvalet yapılarının Roma dönemine gelene kadar geçirdiği evreler örneklenecek, Roma dönemine gelindiğinde geçmiş dönemlerle olan bağlar ve yeniliklerle birlikte Roma Hamam ve *Latrinasının* sosyal hayat içinde geldiği nokta ortaya konacaktır. Son olarak da konumuz olan Phaselis Küçük Hamam ve *Latrinasının*, Phaselis kenti içindeki konumu ve mimari özellikleri incelenerek, hazırlanmış olan rölöveleri ve restorasyon önerileri sunulacaktır. Yapılan çalışmalar sonucunda, Phaselis Küçük Hamam ve *Latrinasının*, günümüzdeki durumu ile kullanıldığı dönemlerdeki durumunun daha sağlıklı olarak karşılaştırılması hedeflenmektedir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Hamam, Latrina, Roman Hamamı, Tuvalet, Su, Mimari.

ABSTRACT

The water which is source of life and the path of human beings had encountered sometimes in good and bad conditions. Both conditions produced material or spiritual solutions, somehow, this unity continues and water is used for both quench thirst and cleaning. When the built-in life was required, closed areas were also needed for toilet and bathing needs, and the process of emergence of baths and Latrines started.

This study aims to analyse and interpret the roots of cleaning, baths and latrines together with examples from the Eastern Mediterranean Port cities by taking Phaselis Hamam and Latrines to the center. In doing so, first of all, the place of water as a physical and ritual in the life of human beings, how the importance given to water is continued in the buildings constructed for it and the association of water with cleaning will be examined. Due to the fact that human life is indispensable, the path of cleaning from antiquity to today will be discussed spatially, how and where the first bath and toilet structures emerged will be explained. In this study, the phases of the baths and toilet structures until the Roman period will be sampled, When it comes to the Roman period, it will be revealed that the Roman Baths and Latrinas come together in social life with the ties and innovations of the past. Finally, the location and architectural features of the Phaselis Small Baths and Latrinas in Phaselis city will be examined and the prepared relays and restoration proposals will be presented. As a result of the studies, it is aimed to compare the situation of Phaselis Small Baths and Latrinas in the current situation and the times when it is used.

KEYWORDS

Bath, Latrine, Roman Bath, Toilet, Water, Architecture.

GİRİŞ

1811 yılında Kaptan F. Beaufort ile başlayan Phaselis araştırmaları, günümüze değin pek çok bilim insanının özverili çalışmaları ile devam etmiştir. Bu araştırmaların bir parçası olarak, 2017 yılında, bu çalışmaya konu olan Phaselis Küçük Hamamı ve *Latrinasının* belgelenme çalışmalarının daha sağlıklı olabilmesi için, öncelikle bugüne kadar yapılan çalışmalar incelenmiş ve o çalışmalarda yapılan tespitlerle günümüzdeki durumlarının karşılaştırması yapılmıştır.

Tiyatro Hamamı diye de bilinen, Küçük Hamam ve *Latrina* yapıları ile ilgili ilk çalışmaların başlangıç tarihi 1980 yıllarına dayanmaktadır. Önceleri sadece hamam yapısında yoğunlaşan çalışmalar, 1982 yılında kısa süre *latrina* yapısında da devam etmiş, ancak sonlandırılmamıştır.

1980 yılında K. Dörtlük başkanlığında başlatılan çalışmalar kapsamında Phaselis Küçük Hamamı şu sözler ile tariflenmiştir; “Cadedeki çevre düzenlemeleri sırasında, tiyatrunun sahne binasının tam arkasında bitki örtüsü içinde kendini bugüne kadar çok iyi gizlemiş büyük bir yapı kompleksi ile karşılaşıldı. Düzgün kesme taşlarla inşa edilen ana yapı, birbirine kemerlerle girilen 3 mekandan oluşmaktadır. Geç devirde bir takım eklentilerle değişikliğe uğramıştır. İlk bakışta hamam olabileceği düşünölmekteyse de isimlendirmenin kazıdan sonra yapılması doğru olacaktır”¹. 1980 sonrası 1982 yılındaki kazı çalışmaları ise C. Bayburtluoğlu tarafından yapılmış ve kazı raporunda, daha önce yüzey araştırması yapan ekiplerce fonksiyonu anlaşılamayan ve dış yüzde rektagonal teknikte duvar tekniğine sahip olan bu yapı daha kazı başlamadan hamam olarak tanımlanmış ve yürütölen kazılarla bu tanımlamanın doğrulandığı belirtilmiřtir².

1982’den bu yana çalışma yapılmayan, Phaselis Küçük Hamam ve *Latrina* yapısı bu tez kapsamında güncel teknolojiler kullanılarak daha detaylı incelenmiştir. Bu çalışma için ilk aşama, drone ve detaylı fotoğraf çekimlerinden faydalanarak, yapıların rölövelerinin plan ve cephe olarak çıkartılması olmuştur. Rölöve çalışmaları için Archicad ve Autocad programları kullanılmıştır. Daha sonraki aşamada, eldeki bulgular ile yapıların fonksiyonları tekrar tanımlanmış, daha önce tanımlanamamış bölümlere öneriler getirilmiştir.

¹ Dörtlük 1980, 81.

² Bayburtluoğlu 1982, 185.

Çalışmanın birinci bölümünde, ilk olarak temizliğin tarihsel köklerine inerek, hamam ve *latrina* yapılarının hayatımıza ne zaman dahil olduğu, sonraki süreçte nasıl yerleşik hale dönüştüğü ve bunun sosyolojik boyutu incelenmiştir. Bu inceleme yapılırken, insanlık tarihi kadar eski olan temizlik, rahatlama, ruhsal arınma ve vücut temizliği olarak üç farklı amaç altında toplanmıştır. Her üç amaç için vazgeçilmez olan su ile bölüme devam edilmiş, yaşam kaynağı olan suyun, insanlık için bazen bereket, bazen de felaket getirmesi dolayısı ile kontrolünün Tanrılara verilmesi, antik ve günümüz kaynaklarından faydalanılarak detaylı olarak aktarılmıştır. Temizlik ve ahlak kavramının antikçağdaki durumu konusunda özellikle, Homeros'un "Odysseia" ve "İlyada" ile Hesiodos'un "İşler ve Günler" eserleri detaylı bilgi edinmemizi sağlamıştır. Bu bölümün bir diğer konusu, yıkanma ve tuvalet kültürünün hayatımıza kişisel kullanım araçları ve mekanlar aracılığıyla girmesidir. MÖ 2500-1500 yıllarına tarihlenen Mohenjo-Daro'daki ilk örnekleri ile başlayan kanalizasyon sistemlerinin gelişme evreleri, ilk tuvaletler, bireysel yıkanma üniteleri bu bölümde detaylı olarak aktarılmıştır. Bölümün ilerleyen kısımlarında da, bireysel mekanların, artık sosyal alanlar haline alarak hamam ve *latrina* yapılarının sosyalleşme için vazgeçilmez olma süreçleri incelenmiştir. Birinci bölümün bir diğer kısmı Roma hamamlarına ayrılmıştır. Kent içindeki yerleşim yeri, ilk ortaya çıkışından bu yana mimari tasarım verileri, çeşitleri, bölümleri, pissu, temizsu ve ısıtma tesisatları bu bölümün konusunu oluşturmaktadır. Bu bölümdeki ana kaynaklardan biri, Vitruvius'un mimarlık üzerine yazmış olduğu ve sudan tonozu kadar Roma döneminin inşa faaliyetlerini oldukça detaylı olarak anlatan on kitaptan oluşan bir eserdir. Bir diğer kaynak da Yegül'ün "Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma" adlı çalışmasıdır. Birinci bölümün son alt başlığı, Roma *Latrinalarıdır*. Konunun incelenmesinde Roma hamamı incelemesine paralel bir yol izlenmiştir. *Latrinalar* konusunda Gülbay'ın "Batı Anadolu ve Metropolis Hamam-Gynasium Örneğinde *Latrinalar*" konulu yüksek lisans tezi Türkçe kaynak sorunu olan *latrinalar* konusunda oldukça yardımcı olmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümü Doğu Akdeniz Liman Kentleri'ndeki Roma hamam ve *latrina* örneklerine ayrılmıştır. Bu bölümde ilk alt başlık Yakın Doğu Hamam Yapıları olmuş ve sırası ile Antakya, Patara, Miletos, Andriake, Arykanda, Rhodiapolis, Perge, Ephessos antik yerleşimlerinde bulunan hamam ve *latrina* yapıları detaylandırılmıştır.

Phaselis Küçük Hamamı ve Latrinası üçüncü bölümün konusunu oluşturmaktadır. Bu bölümde Phaselis antik kentinin tarihçesi, kent ile ilgili araştırma birikimi, kentin su temini öncelikli incelenen konulardır. Daha sonra hamam ve *latrina* yapısı tüm bölümleri ile değerlendirilmiştir.

Tez çalışmanın dördüncü ve son bölümü Phaselis Küçük Hamam ve *Latrina* yapılarının restorasyonuna ayrılmıştır. Bu bölüm ile hedeflenen her iki yapının da kullanımda oldukları dönemlerdeki durumlarının yorumlanarak, her iki yapının da daha iyi anlaşılmasının sağlanmasıdır.

Yüksek lisans yapma isteğimi her zaman destekleyen ve tüm süreçte maksimum özveri gösteren sevgili eşime, oğluma, öğrencileri olmaktan hayatım boyunca gurur duyacağım Sn.Murat Arslan ve Sn.Nihal Tüner Önen'e sonsuz teşekkürler.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEMİZLİK, HAMAM ve *LATRİNALARA* GENEL BAKIŞ

1.1. Temizliğin Tarihsel Kökleri, Hamam – *Latrina* Tanımları ve Ortaya Çıkış Evreleri, Toplum Hayatındaki Yeri, Sosyolojik Boyutu

Temizliğin ve bunu gerçekleştirmek için özellikle yıkanmanın, insanın en temel ihtiyaçlarından biri olduğunu kabul edersek, insanlık tarihi kadar eski olduğunu söyleyebiliriz. Uygarlıklar incelendiğinde de, temizlik için yapılan aktivite olan yıkanmanın üç farklı amacı olduğu görülmektedir. Bunlar, rahatlama, dini gereklilik olarak ruhsal arınma ve vücut temizliğidir³.

İster ruhsal, isterse fiziksel olsun yıkanma faaliyetinde, su faktörü baş oyuncudur. İnsan için kan nasıl vücudun yaşam kaynağı ise, su da doğa için aynı şeyi ifade etmektedir. Yaşamı uyandıran, hayatın olmazsa olması bir elementtir⁴. İççe sürdürdükleri bu hayatlarında, su bazen bereketin, bazen de felaketin kaynağı olarak insanlığı etkilemiştir. İnsanlık oluşan bu dengesizliğin kaynağında iyi ve kötü ruhların etkisi olduğuna inanmış, bu yüzden de, Mezopotamyalılar (Dicle-Fırat), Mısırlılar (Nil), Hintliler (İndus), Hititler (Kızılırmak) ve Çinliler (Sarı Irmak) kendileri için hayat kaynağı olan nehirlerin idaresini tanrılara bırakmışlardır. Bu tanrılar daha sonraki Akdeniz uygarlıklarında karşımıza, Aşera (Fenike), Poseidon (Yunan) ve Neptün (Roma) adını alarak deniz tanrıları olarak çıkmışlardır⁵. Suyun kutsallığı, gündelik hayatın o kadar içinde olmuştur ki, kentlerdeki anıtsal çeşmelere su perilerinin yeri anlamına gelen *Nymphaion* ismini vermişlerdir⁶. Bu kutsal kabulleniş günümüzde, Hintliler için hala devam etmekte ve kutsal kabul edilen Ganj (Res.1), Fırat ve Nil nehirlerini arınmak için kullanılmaktadırlar⁷.

Doğu Akdeniz, Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'da kurulan uygarlıkların, suyun kutsallığı ile ilgili kabulleri daha sonraki uygarlıklarda da etkisini göstermiştir. Örneğin, Anadolu'ya gelmeleri, MÖ 1800 yıllarına tarihlenen Hitit toplumu, bu bölgeye geldiğinde,

³ Kirby 1981, 80-81.

⁴ Berens 2009, 235.

⁵ Bahar 2017, 863.

⁶ Akkurnaz 2017, 147-148.

⁷ Ertuğrul 2009, 241-266.

burada bulunan Hatti, Luvi ve Hurri toplumu ile kaynaşmış ve pek çok konuda olduğu gibi su inancı konusunda da etkilenmiştir. Öyle ki, su ile ilgili ritüellerde, “Temizlik /Arılık/ Kutsallık Suyu”, anlamına gelen Hurrice *itkalzi* ve *itkahi* sözcüleri “*šehelliaš watar, šehelliaš A.A. Hi.A, šuppi watar ve parkui watar, šeāel=ni šii ve itkalzi šii*” gibi pek çok sözcük Hitit tabletlerinde karşımıza çıkmaktadır⁸.

Res. 1.Kutsal Ganj Nehri⁹

II. Murşili’ye ait olan CTH378.1 numaralı bir dua metninin 1-7.satırında da, aynı bölgede yaşayan Hattiler için, dağlar, ırmaklar, su kaynakları ve yeraltı suları yemin tanrısı olarak aktarılmaktadır¹⁰.

Nehirlerin kutsallığının antik dönemlerde de devam ettiği, Ksanthos yerleşiminde bulunan MS II-III. yüzyıllara tarihli pek çok yazıt ile de belgelenmektedir. Ksanthos nehir tanrısını konu eden yazıtlardan ilki Fellows tarafından tespit edilmiştir¹¹. Ksanthos nehrinin kutsallığını, Luwilerin ana tanrıçası, aynı zamanda Zeus’un eşi olan Leto’nun, çocukları Apollon ve Artemis’i dünyaya getirdikten sonra bu nehirde yıkaması ile kazandığını, Hellas’taki Akheloos nehrinin kutsallığını da Homeros’un İlyada destanından öğrenmekteyiz¹².

Kramer’in dediği gibi, tarihin Sümerlerle başladığı görüşünü kabul edersek, temizlik ve yıkanma ile ilgili tarihsel kökleri incelerken, Sümer tabletlerine de bakmamız gerekir. MÖ

⁸ Bahar 2017, 865.

⁹ <http://www.milliyet.com.tr/ganj-nehri-nde-kutsal-festival/dunya/dunyadetay/15.01.2013/1655540/default.htm>.

¹⁰ Singer 2002, 61.

¹¹ Fellows 1841, 167 nr.1165 = TAM II 294.

¹² Tüner Önen 2017, 352-353.

1800'lerde Sümerlere ait bir tabletteki¹³ tiyatro eserinde bir uşak ve efendisi arasında geçen metinde temizlik ile ilgili şu dialog bulunmaktadır:

.....

Uşak dinle beni

Evet beyim evet!

Acele su getir, ellerimi yıkayıp yemek yemek istiyorum.

Yemek ye beyim yemek ye!

Devamlı yemek insanı akıllı yapar,

Yıkanmış elle yemek yiyenin tanrısı beraberinde olur.

Hayır uşak yemek yemeyeceğim.

Yemek yeme beyim, yemek yeme!

Acıkmanın arkasından yemek,

Susamanın arkasından içmek insan için en iyidir.

Uşak dinle beni

Evet beyim evet!

Çabuk bana su getir,

Ellerimi yıkayıp Tanrıma kurban yapacağım

.....

Yukarıdaki metinde de görüldüğü gibi, yemek yemeden önce mutlaka ellerin yıkanması gerektiği, ki bu durum günümüzde de devam etmektedir, eğer aksi durum olursa tanrıların bu duruma çok kızacağına inanıldığı açıkça görülmektedir. Sümerler tanrıların dahi yıkandığına inandıklarından, Sümer tabletlerinde, sürekli temizlik ve yıkanma ile ilgili metinler karşımıza çıkmaktadır. Sümerlerden sonra bölgede egemen olan Sami kökenli kavimlerde de olduğu gibi, arınma inancı doğu ve batıya ilerlemiş olmakla birlikte aynı coğrafyada sürekli kalmayı başarmıştır¹⁴.

Antik çağda yıkanma ve temizlik ile ilgili dizeleri olan, şair Homeros *İlyada* eserinde, ... *Sonra cilalı teknelere girdiler / bir güzel yıkayıp yağlar süründüler. (X,570-575) ... bekle burada güzel saçlı Hekamede'yi / bekle su ısıtsın sana / kanayan yarayı bir güzel yıkasın, (XIV, 5-10) ... Çağırmişti güzel örgülü bir hizmetçiyi / demişti üçayaklı bir büyük kazan koy ateşe / sıcak suyla yıkansın Hektor savaş dönüşü.(XXII, 440-445).*

¹³ Çığ 2003, 71.

¹⁴ Okur 2005, 41-48.

Odysseia adlı eserinde ise, ... Bu ara güzel Polykaste yıkadı Telemakhos'u ... (III, 460-465) ... Baktular gözleriyle doya doya sonra cilalı teknelerde bir güzel yıkandılar | Hizmetçiler yıkadı onları, ovdu zeytinyağıyla ... (IV, 45-50) ...bir hizmetçi su getirdi el yıkasınlar diye | gümüş leğen üstünde güzel bir altın ibrikle ... (IV, 50-55) ... teknil evler mallarla dolup taşar orda | iki gümüş hamam teknesi başıslamıştı Polybos | bir çift üçayak başıslamıştı Menelaos'a ... (IV, 125-130)kurnaz kurnaz kaçamaklar yaptı | aldım onu bir güzel yıkadım ... (IV, 250-255) ... Kalypso uğurladı Odysseus'u adadan beşinci günü | onu yıkamış, rubalar giydirmişti güzel kokulu ... (V, 260-265) ... güneşte kurumaktayken çamaşırılar | kızlar yıkanıp kokulu yağlar süründüler ... (VI, 95-100)verin ona bir gömlekle bir harmani | şu yıkanmış çamaşırlardan | ırmakta, kıyıda bir yerde yıkayın onu... (VI, 205-210) ...Çoktan yağ görmedi, ovulmadı derim | Ama utanırım, sizin önünüzde yıkanamam | Tanrısız Odysseus da yıkadı bedenini suyun köpüğünde | bir güzel yıkanıp yağlar süründü ... (VI, 220-230) ...çıksın diye kollarımın bacaklarımın yürek kemiren yorgunluğu | tekneye oturttu, bir güzel yıkadı beni | döke döke başımdan, omuzlarımdan aşağıya | kocaman üçayaklıda ılıştırdığı suyu | Yıkayıp beni, oduktan sonra ince bir yağla ... (X, 360-365) ... ve güzel cilalı banyolara inip yıkandılar | Hizmetçiler onları iyicene yıkayıp ovdular yağla | çıktılar banyolardan, oturdular sofra önünde iskemlelere... (XVII, 85-90) ...ona bir konukluk armağanı da ben vermek isterim | beğenmezse hamam uşağına versin, ya da başkasına ... (XXI, 295-300) bu arada kahya kadın Eurynome, ulu yürekli Odysseus'u | yıkadı kendi evinde ve yağla ovdu ... (XXIII, 150-155) o ara ulu yürekli Laertes gitti kendi odasına | yıkadı onu Sicilyalı hizmetçi ve ovdu kokulu yağla ... (XXIV, 365-370).

Homeros'un yukarıdaki dizeleri ile, temizlik ve yıkanma kültürünün, MÖ 9. yüzyıldaki durumu hakkında bazı bilgiler edinebiliyoruz. Örneğin, yıkanma işleminin –en azından soylular nezninde- üçayaklı kazanlarda ısıtılan suyla, cilalı teknelerde, oturarak ve de hizmetçiler tarafından yapıldığını; kanayan yaraların tedavisinde de sıcak suyla yapılmış banyoların kullanıldığını; yıkandıktan sonra yağlanıldığını; el yıkanırken altın ibrik kullanıldığını ve bu işlem sırasındaki fazla suyun da gümüş bir leğene aktığını; cilalı teknelerden başka gümüş teknelerin de kullanıldığını; çamaşır kurutma işleminin güneş altında yapıldığını; yıkanılan suda köpük olduğunu ve de günümüzde de olduğu gibi o dönemlerde de sıcak bir banyonun vücut yorgunluğunu giderdiğini¹⁵.

Homeros'tan daha sonraki dönemlerde Askra'da (Boiotia) doğmuş, MÖ 700'lü yıllarda yaşamış didaktik şair Hesiodos'un, *İşler ve Günler (Erga kai Hemera)* isimli eserinde, arkaik çağdaki günlük yaşam konusunda bize oldukça detaylı bilgiler vermektedir¹⁶.

¹⁵ Şahin 2009, 27-30.

¹⁶ Eyüboğlu-Erhat 1977, 166-167.

Hesiodos *İşler ve Günler* eserinde günlük yaşam hakkında bizi bilgilendirirken, tuvalet, yıkanma ve temizlik konularına da değinmiştir: ellerin temiz olmasının öneminden (725: *Gün doğarken ellerin kirli olmasın sakın / Zeus'a da, öbür tanrılara da şarap sunarken*); tuvalet ihtiyacını giderirken dikkat edileceklerden (730: *Ayakta su dökme güneşe karşı / Hele gün battuktan sonra sabaha kadar / Ne yola işe, ne yol dışına*; 735: *Tanrılara saygısı olan saklanıp çömelir / ya da kapalı bir avlu duvarına sokulur*), her suya rastladığında yapılması gerekenlerden (740: *Durmaz akar güzelim ırmaklardan geçerken / Ayaklarını suya sokmadan önce dua et / Gözlerini akıntıya dikerek / Ve tertemiz pırl pırl sular da ellerini yıka / İçini ve ellerini yıkamadan ırmaktan geçen / Tanrıların öfkelerini çeker üstüne, başına dert açar*); Tanrıların özel malzemelerinin kullanılması gerektiğinden (750: *AÖnce Tanrılar için kullanılmamış kaplarda / Ne yemek ye, ne yüzünü yıka, bu da bela getirir*); yıkanmanın mahremiyetine, tuvalet ihtiyacında dikkat edilmesi gerektiğinden (755: *Bir kadının yıkandığı suda / Bir erkek yıkanmamalı hiçbir zaman / Yerde erkek de yıkanmasın, bir şekilde böyle de uğursuzluk gelir / Kaynak başlarında işeme sakın / Ne de ırmakların denize döküldüğü yerde / Oralarda yıkanmaya da kalkma, iyi değildir*)... Tüm bunlarda esas olan, Tanrıyı kızdırmamaktır. Ancak Tanrı kızdırılmaz ise, iyi bir insan olunabilir.

Tarihsel süreçte her oluşum kendine bir rota belirler. Bu rota, her alanda olduğu gibi, yıkanma, temizlik kültürü ve mimarlıkta da kendini göstermiş ve her biri kendilerine özgü bir yol izlemişlerdir. Bu bağlamda, yani mimarlık, yıkanma ve temizlik üçlüsünün izlediği yollardan en kritik olanı, uygarlığın gelişme sürecinde ve günümüzde de tüm yaşam için hayati öneme sahip su ile ilişkisinin izlediği yoldur¹⁷. İnsanlık, yıkanma eylemi için de geçmişten başlayarak günümüze değin, özel yıkanma teknelerinden, büyüklü küçüklü hamam yapılarına kadar farklı boyut ve detayda pek çok seçenek sunmuştur¹⁸.

İnsanların temizlik gereksinimleri için, ilk olarak kullandıkları su kenarları, bir süre sonra hava şartları ve özellikle yıkanma söz konusu olduğunda sıkıntı olmaya başlamış ve bundan dolayı bir mekana gerek duyulmuştur. Bu kapalı mekanlara ilk örnek, oldukça gelişmiş bir su ve kanalizasyon sistemine sahip, şimdilerde Pakistan'daki Sind bölgesinde bulunan Indus ırmağı kıyısındaki MÖ 2500-1500 yıllarına tarihlenen Mohenjo-Daro'dır¹⁹. (Res.2). Mezopotamya bölgesine baktığımızda da, MÖ 1800 yılına tarihlenen, Mari

¹⁷ Okur 2005, 6.

¹⁸ Kirby 1981, 80-81.

¹⁹ Eyice 1997, 402.

saraylarında yıkanma salonu karşımıza çıkmaktadır. Yapılan kazılarda söz konusu salonun zemininin su izolasyonu için ziftlendiği ve pis suyun bağlandığı bir kanalizasyon sisteminin olduğu ortaya çıkartılmıştır²⁰. Girit Uygarlığı'ndaki yıkanma kültürü ile ilgili olarak, Knossos'daki Minos Sarayı'ndan da bahsetmek gerekir. Minos saraylarında ve villa diyebileceğimiz büyük konutlarında, ritüelleri ya da yıkanmaları için kullandıkları kutsal su havuzları bulunmaktadır. Minoslular daha sonraları kilden yapılmış küvetlerde de yıkanmışlardır²¹.

Res. 2.Mohenjo-Daro Hamamı²².

Tuvaletlere ve pis su sistemlerinin günümüze ulaşan ilk örnekleri, MÖ 2. binyıla tarihlenen Yazılıkaya, Tel-Halaf, Alacahöyük, Zincirli ve Arslantaş kazılarında bulunmuştur. Bulguların çoğu bireysel kullanımlara aittir ve Alacahöyük'teki pis su tesisatında kil borular kullanılmışken, Arslantaş'ta dikdörtgen kireçtaşı kullanılmıştır²³. İndus Vadisi Medeniyeti'ndeki 1921-1931 yılları arasında yapılan kazılarla elde edilen verilere göre, 80 ha'lık bir alanı kaplayan Mohenco-Daro kentinde de oldukça gelişmiş lağım şebekeleri, hatta kanalizasyon sistemleri bulunmaktadır. Kazılarda, MÖ 3. binyıl ortalarında etkin olan Akad kralı I. Sargon'un Mohenco-Daro'daki sarayında, mimari yapı olarak, temizlik ve su

²⁰ Abbasoğlu 1982, 6; Kuzu 2008, 19.

²¹ Gates 2015, 179.

²² <https://www.nationalgeographic.com/history/ancient/enlarge/mohenjo-daro.html>.

²³ Valbelle 1992, 115.

kavramları ile birlikte anılan banyo yapılarına da rastlanmıştır. Büyük Hamam olarak isimlendirilen bu yapı, dikdörtgen biçimli bir yapıdır. Zemininde alt ve üstlü döşenen tuğlalar arasında bitümlü su yalıtımı yapıldığı görülmektedir. İndus Vadisi'nde Harappanların konutlarının banyolarına bitişik tuvaletler inşa etmesi de aynı dönemlere denk gelmektedir. Evlerdeki bu banyolar zemin katta bulunmaktadır ve düzgün tuğla döşemeye sahiptir²⁴.

Eski hamam yapılarına, Mısır'da Tell el-Amarna ve Türkiye ile Suriye sınırındaki Re'sül'ayn yakınlarındaki Tell Halaf'ta da rastlanmaktadır. Tell Halaf'ta yapılan kazılarda, şehir kalıntıları içindeki evlerde, MÖ 3. binyıla tarihlenen, banyo amaçlı mekanlar bulunmuştur. Bunların dışında eski dönem hamam yapılarına, Gaziantep'deki Zincirlihöyük'teki kazılarda MÖ 1200 yıllarına tarihlenen Geç Hitit devletlerinden birine ait hamam kalıntısı da örnek olarak verilebilir²⁵.

Hellen medeniyetindeki su ve yıkanma ilişkisine bakarsak, suya ve yıkanmaya olan zaten var olan düşkünlükten, *gymnasium*ların yapılması ile spordan sonra yıkanmak olarak iyice abartılı bir hal almıştır. Bu durum, hamam ve *gymnasium*ların gelişmesine sebep olmuştur, ancak buna rağmen bu dönemde müstakil bir hamam binasına rastlanmamaktadır.²⁶

Roma Dönemi'ne geldiğimizde, ilk zamanlarda haftada bir kez yapılan yıkanma faaliyetinin ilkel şartlarda ve mutfak yakınında bulunan *lavatrina* denilen yerlerde yapılmakta olduğunu görürüz. *Augustus* dönemiyle birlikte Hellen tipi *gymnasium*lar yerini, Yunanlıların yıkanma eylemini her gün yapmaya başlamaları ile farklı plandaki yapılara bırakmıştır²⁷.

MÖ 2. yüzyıl sonlarında IV. Evre, *Pompeii*'deki *Stabia* Hamamlarında ve yaklaşık MÖ 100, IV. Evre *Olympia*'daki hamamlarda da rastlamamızdan dolayı, MÖ 1. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen *Sergius Orata* isimli bir mimarın keşfetmiş olduğu hala tartışmalı olan²⁸, *hypocaust* dediğimiz, sıcak havanın döşeme altında ve duvar arkasında dolaştırılması sistemi ile mekanların ısıtılma sisteminin kullanılması sayesinde yeni tip hamam yapıları ortaya çıkmış ve bu tip yapılara yunanca *θερμὸν* (= sıcak) kelimesinden türetilmiş *thermae* adı verilmiştir.

²⁴ Gates 2015, 113-115.

²⁵ Eyice 1997, 402.

²⁶ Kuzu 2008, 20.

²⁷ Abbasoğlu1982, 6; Kuzu 2008, 22.

²⁸ Yegül 2006, 14.

Yazıtlarda *therme*, *balaneion* ve *lutron* olarak karşımıza çıkan Roma Dönemi'ndeki farklı boyutlardaki hamam yapılarının arasındaki temel fark, mülkiyet durumları ve boyutlarıdır. *Balaneion* denen hamam yapıları, özel mülkiyete ait, kent yaşamı içinde yoğun yapılaşmada yerleşmiş, hatta başka fonksiyondaki yapılara bitişik inşaa edilmiş küçük kuruluşlardır. Bu durum Martialis'in taşlamalarına da konu olur ve yapılan hamamlardan birinin basit ahşap bir yapı olan *balneum*, diğerinin de lüks mermerden yapılmış bir *thermae* olduğunu söyler ve mermer yapının ısıtılması için ahşap hamamın yakılmasını alaylı bir şekilde önerir²⁹. *Thermae* hamam yapıları ise, her zaman devletin ya da bulunduğu kentin belediyesine ait, park ya da açık alanların merkezinde, çok geniş alanlara yayılmış, bütçe sorunları olmadığından özel mimari tasarımları olan yapılardır³⁰.

Hamam yapılarının tarihsel köklerini irdelerken termal hamamlardan (θερμὸν λουτρόν) ve kaplıcalardan da bahsetmemiz gerekir. Termal hamamların suyunun sağlık açısından antik dönem insanı için de günümüzdeki kadar önemli olduğunu, maden sularının özelliklerini, nelere iyi geldiğini Plinius'un Doğa Tarihi³¹ isimli kitabından öğrenmekteyiz. Günümüzdeki pek çok modern termal tesis, Roma Dönemi'ndeki hamam kalıntılarının üzerine yapıldığından, termal hamamlar hakkında normal hamamlar kadar elimizde veri bulunmamaktadır. Elimizdeki veri azlığının bir diğer nedeni de, termal hamamların ulaşılması zor, kentlerin dışında, doğa ile içiçe, su kaynaklarının olduğu ve şu anda bitki örtüsü ile kaplı olmasındandır³². Vitruvius, "Mimarlık Üzerine" yazdığı kitaplardan sekizincisinde, "Su" ana konusunu farklı alt başlıklar açarak işlerken, 3. bölümün 4. maddesinde cinsi ne olursa olsun, sağlıksız ortamlardaki suların bile kaynama aşamasından sonra pek çok faydalı özelliğinin ortaya çıkmasında dolayı, her tür sıcak suyun şifalı bir özelliği olduğundan söz etmektedir³³.

Roma hamamlarının bu denli gelişmiş, yaygın, en önemli sosyal ve mimari kurum olmasının sebeplerine baktığımızda, Roma dünyasındaki yıkanma kültürlerinin hiçbirinin tek başına yeterli olmadığını görürüz. Roma hamamı'nın alt yapısını, Orta İtalya çiftlik hamamları olan *lavatrinalar*, halka açık büyük ölçekli termal hamamlar, kaplıcalar, Hellenlere

²⁹ Mart. *Epigr.* IX. 75.

³⁰ Yegül 2011, 33.

³¹ Plin *nat.* 31,2; H.Nissen, *Pompejanische Studien zur Stadtkunde des Altertums*, Leipzig, 1877, 136-39.

³² Yegül 2006, 14,136.

³³ Vitr. *de Arch.* VIII; III. 4.

özgü kabul edilen hamamlar olan *balaneion*lar ve Geç Helenistik *gymnasium* ve *palaestralardan* oluşan oyuncuların oluşturduğunu kabul etmemiz gerekir³⁴.

Roma hamam yapıları ile ilgili iki ana gruptan bahsedilebilir, bunlardan biri, günlük olarak halkın kullanımına açık olan halk hamamları ve termal hamamları kapsayan, sivil hamamlar, bir diğeri de Roma lejyonları'nın bulunduğu kentlere askerlere hizmet etmek için kurulmuş olan, askeri hamamlar'dır³⁵.

Roma hamam yapılarının tasarımı için dönüm noktası, birbirleri ile ilişkili odaların düz bir hat halinde sıralandığı Stabia Hamamları'nın doğu kanadının planıdır. Hamam mimarlığında, soğuk mekanlardan sıcak mekanlara doğru ilerleyen, aynı düzende geri dönen ve *apodyterium*, *tepidarium* ve *caldarium* mekanlarından oluşan tip, "Tek Eksenli Dizi Tipi" olarak isimlendirilir³⁶.

Latrina kelimesinin kökü, Latince *Lavatrina*'dan gelmekte olup anlamı yıkanmaktır³⁷. Tuvalet ve yıkanma ihtiyacının mekânsal olarak yanyana, ya da en azından yakın olmasının, hamamlarla birlikte anılmasının sebebinin bu kök olduğunu düşünmek çok yanlış olmaz. Ancak hamam yapıları ve latrinaların mekânsal olarak ortaya çıkması paralel gitmemiş, yıkanmak için mekanlar yapılmaya başlandıktan sonra bir süre daha, insanlık yeme, içme sonrası dışkı ihtiyacına, özellikle sosyal ve ahlaki değerler hayatına girene kadar, doğada çözüm üretmiştir. Ancak kentlilik kavramı ortaya çıkınca, kötü koku ve görüntü kirliliğinin de etkisi ile bu ihtiyacı gidermek için bir mekana ihtiyaç duymuştur³⁸.

Kötü koku, görüntü kirliliği ve de en önemlisi hijyen şartlarının insan sağlığına zararlı olduğu, antik çağda yaşamış olan Mısır, Mezopotamya ve Küçük Asya toplumlarında, temizlik kültürünün geliştiğini ve temizlik için vazgeçilmez olduğunu suyun yerleşim bölgelerine kadar getirilmiş olmalarından anlamaktayız. Hatta Mısır, Mezopotamya, İndus Vadisi, Küçük Asya, Girit ve Miken uygarlıklarında, saraylarda ve soylulara ait büyük yapılarda tuvalet ve kanalizasyon sistemlerine rastlanmaktadır. Ayrı bir yapı olarak tuvalet

³⁴ Yegül 2006, 67.

³⁵ Kuzu 2008, 4.

³⁶ Yegül 2006, 60.

³⁷ Lewis, Short 1891, 1041.

³⁸ Gülbay 2003, XVI.

inşa etmenin ve temizliğinin o dönemler için zorluğu söz konusu olduğundan, bu dönemlerde genel kullanım için yapılmış tuvalet yapılarına rastlanmamaktadır³⁹.

Bugüne kadar bir kanalizasyon sistemine bağlı tuvalet sistemine, ilk kez MÖ 3. binyılın ortalarına tarihlenen İndus Vadisi'nde Harappa ve Mohenjo-Daro antik yerleşimlerinde rastlanmaktadır. Bu yerleşimlerde evlerin pis sularının bağlandığı bir kanalizasyon sistemi, bu sistemlerin de bağlandığı daha büyük drenaj sistemleri bulunmaktadır. Minos, Girit ve diğer Yunan adalarında da bunlara benzer sistemlere rastlanmıştır⁴⁰. Arkeolojik veriler ışığında bugüne kadar tuvalet, MÖ 3. binyılda Fırat ve Dicle arasında varlık gösteren Akad kralı, I. Sargon'un sarayının altındaki tuvalet inşaatı ile ilk kez mimari bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır⁴¹. Söz konusu tuvalet, dışkuların atıldığı bir çukurun üzerine konan at nalı şeklinde bir forma sahipti. Aynı zaman birimine tarihlenen dönemde, Harappalar tarafından İndus Vadisi'nde, konutlarının banyo mekanları ile ortak duvara sahip inşaa ettikleri tuvaletlere de rastlanmaktadır. Bu tuvaletlerin, oturma yerlerinin ahşap veya tuğla olarak yapıldığı görülmektedir⁴².

Mısır'daki araştırmalarda konutların açık alanlarında foseptik lavaboları, zengin evlerinde ve tapınaklarda da tarlalarda gübre olarak kullanılmak için foseptik biriktirme bölümleri, Abusir'deki kral Suhura tapınağında da duvarlardaki nişlerin tuvalet olarak işlevlendirildiği, buralardaki atıkların da foseptik sistemine bakır borular kullanılarak atıldığı tespit edilmiştir⁴³. Tel-el Amarna'da MÖ 14. yüzyıla tarihlenen banyo duvarındaki bir dolap içine yapılmış, oturma kısmı kireçtaşından, Mezopotamya'da çok karşımıza çıkan, anahtar delikli bir forma sahip, atıklarında oturağın altındaki taşınabilir bir vazoya döküldüğü bir tuvalete rastlanmıştır⁴⁴.

Mezopotamya'da atıklar, ya toprağa ve yüzeye doğrudan atılmak suretiyle, ya da kanallar-borularla üretilen yerden uzağa taşınarak yönetilmeye çalışılmıştır (Res.3.a-3.b).

³⁹ Erdemir 2010, 103-104.

⁴⁰ Rosen 2016, 2.

⁴¹ Horan 1997, 9.

⁴² Gülbay 2003, 1.

⁴³ Rosen 2016, 2.

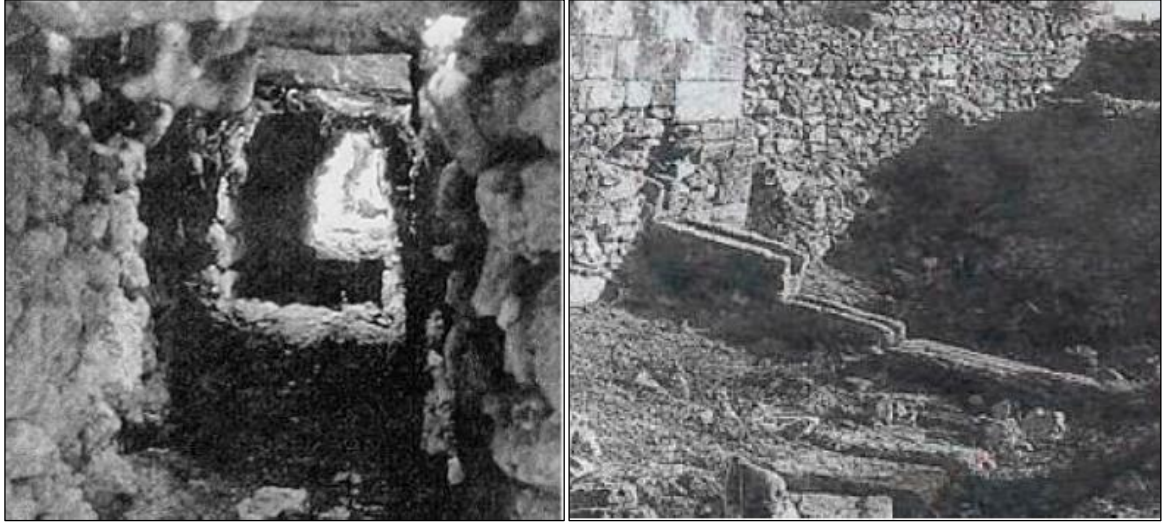
⁴⁴ Horan 1997, 11-12.

Res. 3.a. Chogha Mish⁴⁵ 3.b. Eshnunna⁴⁶

(4. ve 3.binyıla tarihlenen pişmiş kilden pis su boruları)

İlk tarımın geliştiği, yerleşimlerin kurulduğu, tekerlek ve yazı gibi ilklerin yaşandığı bir coğrafyada kanalizasyon sisteminin de olması çok şaşırtıcı olmamalıdır. Suriye'nin Ugarit şehrinde, atık taşımak için yapılmış kilden borular, ya da ana atık giderini şehir dışına taşıyan kollektör sistemleri, yapılan kazılarda ortaya çıkartılmıştır (Res.4.a-4.b).

Res. 4.a.Yeraltı Sistemi⁴⁷ 4.b. Ana Hattı Taşımalı Atık Sistemi⁴⁸

⁴⁵ Tamburrino 2016, 4, Figure.1.Courtesy of the Oriental Institute of the University of Chicago.

⁴⁶ Tamburrino 2016, 4, Figure.1.Courtesy of the Oriental Institute of the University of Chicago.

⁴⁷ Tamburrino 2016, 4, Figure.2. Courtesy of the Oriental Institute of the University of Chicago.

Suriye'deki Emar, Mari ve Lübnan'daki Tell Arqa şehrinde ise atıklar borular yardımı ile değil, ana caddelerde kullanılan kaplama malzemesinin geçirgenlik özelliği ile giderilmeye çalışılmıştır. Ugarit ve Habuba Kabira gibi bazı şehirlerde de hem caddelerde geçirgen tabaka, hem de borular kullanılmıştır. Antik Mezopotamya'da çömelme tuvaleti (Res.5.a) ve koltuk tipi tuvalet (Res.5.b) olmak üzere iki tip tuvalet oluşumu gözlenmiştir. Çömelme tipi tuvaletlerde atıklar doğrudan bir çukur ya da deliğe; koltuk tipi tuvaletlerde de eğimli bir boru ile kanalizasyon sistemine bağlanır⁴⁹.

Res. 5.Çömelme Tipi Tuvalet⁵⁰ 5.b.Oturma Tipi Tuvalet⁵¹

(Mari Sarayı)

(Tell Asmar Eshuna)

MÖ 3200-1100 arasına tarihlenen Minos Uygarlığı'na ait yerleşimlerde yapılan kazılarda, batı dünyasındaki en erken ve gelişmiş temiz ve pis su tesisat sistemleri bulunmuştur. Drenaj sistemlerini taştan inşa etmişlerdir (Res.6) ve pis su için yaptıkları kanalların boyutları, içinden insanların geçebileceği kadardır. Minos'ta halkın kullandığı umumi bir tuvalet kalıntısına rastlanmamıştır. Bulunan örnekler, odalarda bulunan tuvalet olarak kullanıldığı düşünülen lavabolardır. Bunların tuvalet olarak kullanıldığını düşünmeye yöneltten ise, buldukları duvarlardan kanalizasyon sistemine bağlantıyı sağlayan boru sistemleridir.

⁴⁸ Tamburrino 2016, 4, Figure.2. Courtesy of the Oriental Institute of the University of Chicago.

⁴⁹ Tamburrino 2016, 4.

⁵⁰ Tamburrino 2016, 7, Figure 6.

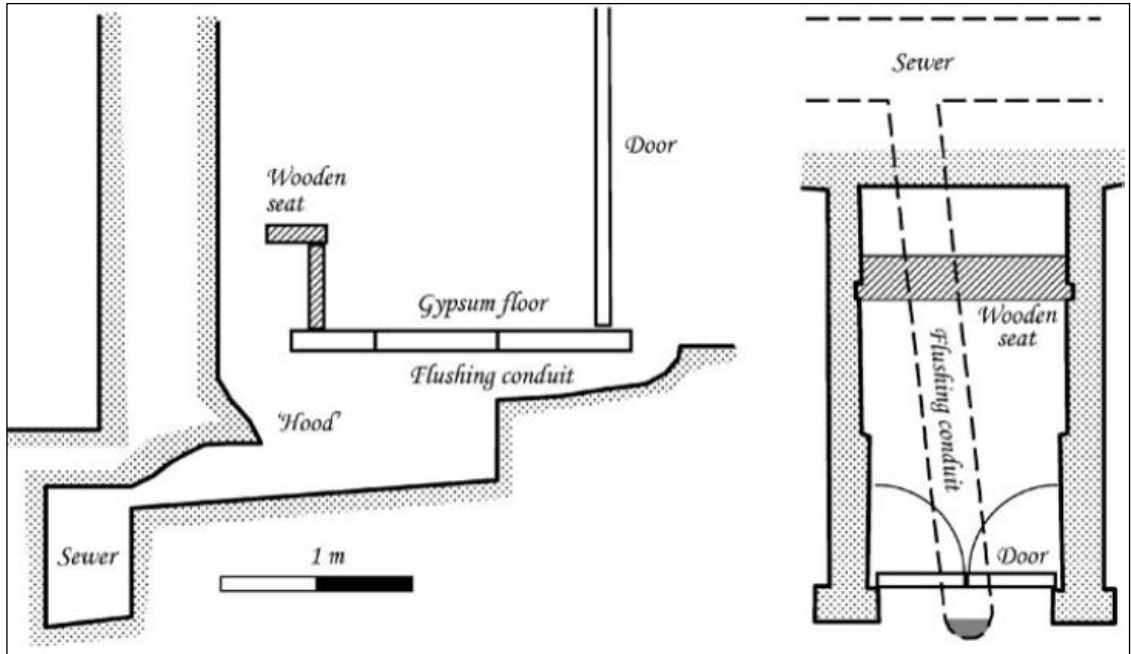
⁵¹ Tamburrino 2016,8, Figure 7.

Res. 6.Minos Mühendisliği'nin Kanıtı⁵²

(Üstte normal su için bir kanal, altında tuvaletler atık su için bir kanaldı).

Girit'teki Knossos Sarayı'nın zemin katında bulunan tuvalet olarak tanımlanan bölüm, toprak bir kap ve onun üzerindeki yerden yüksekte ahşap bir oturma bölümünden oluşmaktadır (Res.7-8). Çatısında da su ihtiyacını gidermek için su deposu bulunmaktadır⁵³.

Res. 7.Minos Tuvalet Detayı⁵⁴

⁵² Angelakis 2016,9, Figüre 8.

⁵³ Angelakis 2016, 8.

⁵⁴ Angelakis 2016, 9-10, Figüre 9.

Res. 8.Minos Sarayındaki Tuvalet⁵⁵

MÖ 3200-1900'lerdeki İndus Vadisi medeniyetlerinden Mohenjo-Daro'da yapılan kazı çalışmalarında hemen hemen her evin kendi banyosu, tuvaleti ve drenaj sistemi bulunmuştur. Evlerinde tuvaleti olmayanlar ya zemine yerleştirilmiş saksıları ya da üzerlerine ahşap koltuklar konan, tuğladan ve atıklarının cadde drenajlarına dik kanallarda dökülmesi için evlerin dış duvarlarına yapılmış, MÖ 2800 yıllarına tarihlenen Mohenjo-Daro'da bulunan umumi tuvaletleri (Res.9) kullanmaktaydı⁵⁶.

Res. 9.Umumi Tuvaletler⁵⁷

⁵⁵ Angelakis 2016, 9-10, Figüre 9.

⁵⁶ Fardin-Khan 2016, 11.

⁵⁷ Fardin-Khan 2016, 12, Figüre 12.

MÖ V.-I. yüzyıllar arasındaki Hellen medeniyetindeki tuvalet ve tesisat sistemlerine baktığımızda, bulunan en erken örnek MÖ V. yüzyıla tarihlendirilen, çocuklar için yapılmış bir oturdur (Res.10.b). Bu bulgu Hellenlerin tuvalet kültürüne verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir⁵⁸. Tuvalet kültürünü bu kadar önemsemelerine karşın tuvalet ihtiyacı için henüz bir mekan yoktur ve Aristophanes'in anlatımlarından yetişkinlerin kimi zaman bebeklerin bu ihtiyaçlarını kapılarının hemen dışında giderdiklerini öğrenmekteyiz. Yine bu döneme tarihlenen erkek ve kadınlar için ayrı tiplere sahip kaplar da kullanılmaktadır. Erkeklerin kullandığı kaplara *amis* (Res.10.a), kadınların kullandığı kaplara da *skaphion* denirdi ve bunlardaki atıklar dışarıya atılırdı⁵⁹.

Res. 10.a. Amis⁶⁰ 10.b.Terracotta Çocuk Sandalyesi⁶¹

Hellen dönemine ait kaynakların pek çoğunda konu edilmesine rağmen, MÖ V-IV. yüzyıllara tarihlenen bir tuvalet yapısına rastlanmamıştır. Bugüne kadar özellikle Atina'daki Areios Pagos'un kuzeyindeki bölgede ve Rhodos'ta yapılan kazılarda foseptik çukurlarına ve evlerin dışında tuvalet olması muhtemel dikdörtgen yapılara rastlanmıştır. Yunan tuvaletlerinin çoğunda görülen ortak özellikler, temiz su girişi, döşemenin altında temizleme kanalı, tezgah tipi koltuklar ve koltuk altlarından da bağlantısı olan pis su kanallarıdır (Res.11). Bir diğer ortak özellik de oturma elemanlarının (montaj tipleri için bkz. Res.12) umumi tuvaletlerde genelde taş, bireysel tuvaletlerde ise ahşap olmasıdır. Özel tuvaletler ve umumi tuvaletlerin temel farkı ise, kullanıcı sayıları ve buna bağlı olarak da boyutlarıdır. Kullanıcı sayısından yola çıkarak, tuvaletleri, Dystos örneğindeki gibi, iki ya da üç kişi

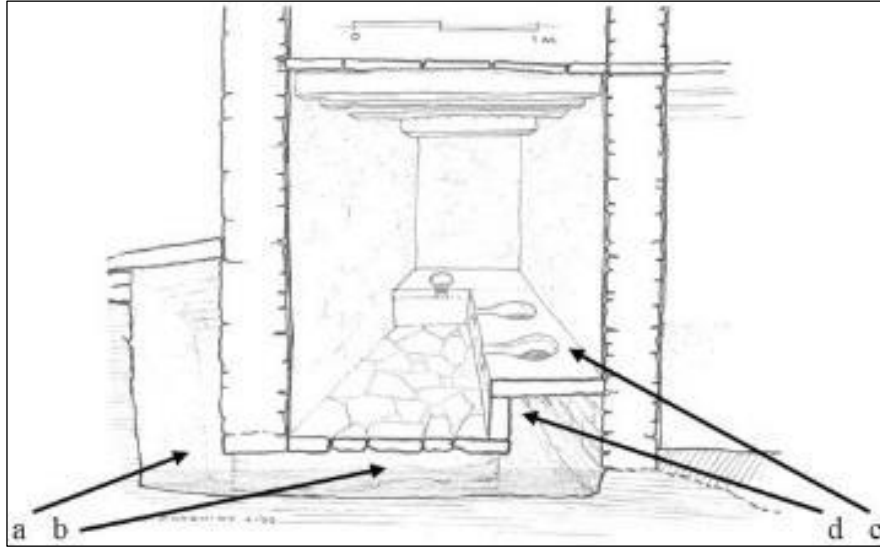
⁵⁸ Antoniou 2016, 15.

⁵⁹ Deighton 2000,19.

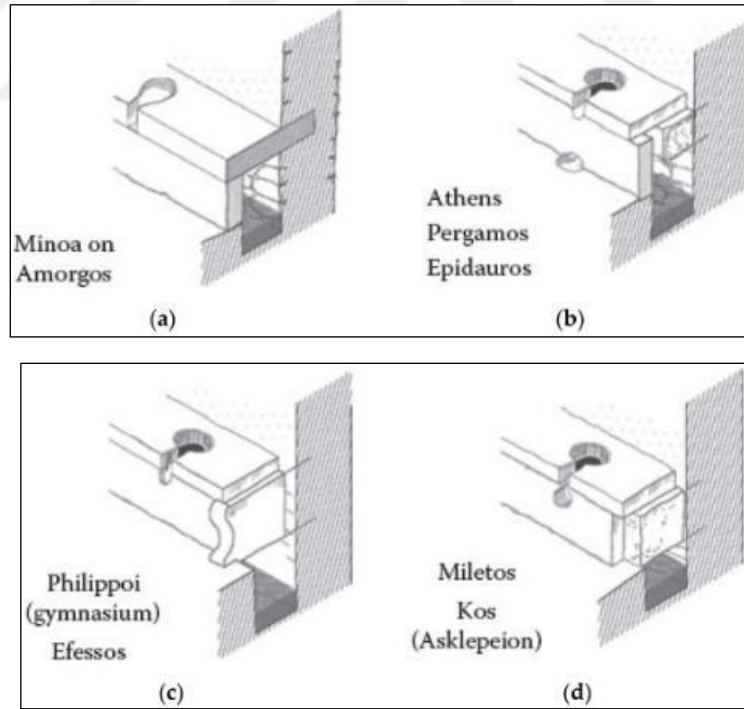
⁶⁰ Connolly 1998, 55

⁶¹ Connolly 1998, 32

tarafından kullanılan çok küçük ev tuvaletleri, dört ve daha fazla kişilik orta büyüklükteki tuvaletler, Delos'taki *palaestradaki* gibi minimum dört kişi için tasarlanmış küçük kamu tuvaletleri ve son olarak da Roma döneminde inşa edilen 20 kişiden fazla kullanıcıyı büyük kamu tuvaletleri, yani *latrinalar* olarak sınıflandırabiliriz⁶².

Res. 11. Ithidiki'nin Amorgos'ta İkamet Ettiği Tuvaletin Restore Edilmiş Görüntüsü⁶³

Res. 12. Oturma Bölümlerinin Montaj Tipleri⁶⁴

⁶² Antoniou 2016, 16-17-18.

⁶³ Antoniou 2016, 17, Figüre 19, (a) giriş suyu borusu; (b) taban seviyesinin altındaki yıkama kanalı; (c) anahtar deliği şeklindeki dışkı açıklıklarına sahip tezgah tipi koltuklar; (d) tezgah tipi koltukların ön kapakları.

Augustus Dönemi hamamlarda olduğu gibi *latrinalarda* da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Latrinalar sosyal bir yapıya bürünmüş, tek odalı mekanlardan kurtulmuş, aynı anda pek çok insanın faydalanabileceği mekanlara dönüşmüştür. O dönemde *latrinalara* da yatırımlar yapılmış, bu sayede de Akdeniz’de Roma uygarlığının ulaştığı her yerde *latrinalar* inşa edilmiştir⁶⁵.

MS I. yüzyıldan itibaren, *latrina* dediğimiz halk tuvaletlerinin, sayıları ve boyutları o denli artmıştır ki, arkeolojik verilerle, MS 315 yılında Roma’da sayının 140 adet olduğu⁶⁶, MS II. yüzyılın ortalarında da *Apamea*’da aynı anda 85 kişinin kullanabildiği *latrinanın* olduğu tespit edilmiştir. Doğu Roma döneminde de bazı değişikliklerle kullanılmış olan kamu *latrinalarının* varlığı MS VI. yüzyılda son bulmuştur⁶⁷.

İnsanoğlu için zevk almak, hayatına yön verirken yapacaklarını belirleyen faktörlerdendir. İnsanı rahatlatan, fiziksel ve psikolojik tatmin sağlayan, zevkli bir etkinlik olması, yıkanmanın ve bunun gerçekleştirildiği hamamların insanoğlu için önemini anlamamıza yardımcı olur. Hamamların zevk ve mutluluk vermesi, burada bulunan insanlar için sosyal olarak da tatmin edici olacaktır⁶⁸.

Antik çağda, özellikle de Romalılarda banyo, hem işlevsel olarak bir zorunluluk olan temizlikten çok daha fazla, kökleri derinlere inen, kişisel bir yenilenme alışkanlığıdır. Sosyal ve kültürel anlam taşıyan bu alışkanlık, tam olarak bir kurum olarak isimlendirilebilir. Herhangi bir ayırım gözetmeksizin, herkese açık olması dolayısıyla Roma hamamları sosyolojik olarak demokratik bir kurumdur⁶⁹.

Nielsen’in 1990 yılında hamamlar ile ilgili yapmış olduğu detaylı çalışmada ortaya koyduğu en önemli tespitlerden biri, hamamların, Roma kültür hayatının merkezi olması ve yemek, içmek, sevişmek, gülmek kadar hayati önem taşımasıydı. Öyle ki bir Roma vatandaşı, hamama girmeden ne Romalı, ne de Romalılaştı⁷⁰ kabul ediliyordu⁷¹.

⁶⁴ Antoniou 2016,17-18, Figure 20.

⁶⁵ Waslander 1994, 14.

⁶⁶ Gülbay 2003, 6.

⁶⁷ Neudecker 1994, 41.

⁶⁸ Yegül 2006, 23.

⁶⁹ Yegül 2006, 15.

⁷⁰ Nielsen 1999, 35.

Hamamların günlük hayattaki etkisini ve önemini, belki de halka ait bir *latrinada* yazan “*Balnea, Vina, Venüs corrumpunt corpora nostra. Sed vitam faciunt balnea, vina, Venüs*” yani “Hamam, şarap ve aşk bedenimizi mahvettiler. Ama hayatın kendisi de hamam, şarap ve aşk’tır” cümlesinde görebiliriz⁷².

Romalılar için, hamamın anlamı sadece yıkanmak değil, aynı zamanda günümüzün kafeleri gibi, toplanma, sohbet etme hatta eğlence mekanı olma özelliğine sahip olduğunu, en güzel anlatan resimlerden birinin, günümüzde Louvre Müzesi’nde bulunan 1853’te Fransız ressam Th. Chassériau’nun yaptığı “*Tepidarium*” isimli eseri (Res.13) olduğunu söyleyebiliriz⁷³.

Res. 13.Chassériau (1853) *Tepidarium*⁷⁴

Hamamların, özellikle mimarisinin insanlar üzerindeki, tüm bu vurucu etkisi için maddi güç gerektiği açıktır ve Roma İmparatorluk döneminde bu gücün maksimum seviyede kullanılarak inşa edildiği hamam yapılarının kalıntılarına pek çok yerde rastlamak mümkündür. *Nero, Titus, Traianus, Caracalla, Diocletianus* ve *I. Constantinus*’un inşa ettirdiği pek çok görkemli hamam bulunmakta ve çoğu da kendi isimleri ile anılmaktadır. İmparatorluk hamamlarına ilk örnek olarak Roma’da MÖ I. yüzyılda *Agrippa* tarafından yaptırılan *Agrippa* Hamamları verilebilir. *Pompeii* şehrindeki *Stabia* Hamamı’nın bulunduğu bölgedeki *Vezüv* yanardağının, MS 79’un 24 Ağustos’unda patlaması ile küller altında kalmış

⁷¹ Mithen 2017, 142-143.

⁷² Mert 2009, 47.

⁷³ Eyice 1997, 403.

⁷⁴ © RMN-Grand Palais (Musée d'Orsay) / Gérard Blot.

ve oldukça korunmuş halde 19. yüzyılda keşfedilmiş olmasından, bu hamam yapısı bize Roma hamamlarının mimari planı, süslemeleri ve hamam yaşamı hakkında fazlasıyla bilgi vermektedir⁷⁵.

Roma hamamları kadar Roma dönemindeki halk tuvaletleri yani *latrinalar* da, ister basit ister lüks olsun sosyal yaşamın bir parçası olarak hayatın içindeydi (Res.14). *Latrinalar*, evlerinde tuvaleti olmayanlara da belli bir ücret karşılığı hizmet vermekteydi.⁷⁶ Halktan insanların yaptığı gibi varlıklı Romalılar da bu tuvaletlerde sohbet, siyaset, hatta dedikodu gibi pek çok konuyu birbirleri ile paylaşmaktaydı⁷⁷.

Res. 14.Roma *Latrinası*⁷⁸

Toplumlarda tuvalet ihtiyacı cinselliğin yaşanması gibi mahrem olması gereken bir aktivitedir. Ancak Roma *latrinalarında*, erkekler ve kadınlar tüm mahremiyet kurallarını hiçe sayarak bu ihtiyaçlarını gidermekteydi ve bu durum *latrinaların*, hamamlarda olduğu gibi seks yapılan yerler olarak yani *latrinarum antistes* ismini almasına sebep olmuştur. Daha sonra özellikle tektanrılı dinlerin yaygınlaşmaya başladığı MS IV. yüzyılla birlikte kadın erkek bölümleri ayrılmış ve mahremiyetin daha çok önemsendiği mekanlar haline gelmiştir⁷⁹.

⁷⁵ Eyice 1997, 403.

⁷⁶ Erdemir 2010, 109.

⁷⁷ Carcopino 1962, 48-55; Horan 1996, 6-20; Erdemir 2010, 109.

⁷⁸ <http://i3.thejournal.co.uk/incoming/article7908238.ece/ALTERNATES/s615/JS48141384.jpg>.

⁷⁹ Gülbay 2003, 22.

Latrinalar temelde dört duvarlı kapalı mekanlar olarak tanımlanmakla birlikte, o dönemde yaşamış filozofların, kent yöneticilerinin ve üst sınıfının *stoalarla* beraber, sıkça kent içinde toplu olarak kullandıkları, tartışma ve uzlaşmaların yaşandığı yapılar olarak da tanımlanabilir⁸⁰.

1.2.Roma Hamamlarının Kent ve Yapı Boyutundaki Tasarım Prensipleri, Çeşitleri, Temiz Su – Pis Su – Isıtma Tesisatı Sistemleri

İnsanlık yerleşik düzene geçtikten sonraki dönemlerde yaşamlarını sürdürecekleri kentlerini kurarken konum, stratejik durum ve ekonomi gibi pek çok etkene dikkat etmiştir. Günümüze kadar incelenmiş örneklerin çoğunda görülen en önemli özellik, şehrin çekirdek kısmının kot olarak oldukça yüksekte, ulaşılması zor, savunma açısından elverişli bir noktada seçilmiş olmasıdır. *Akropolisten* daha alt kotta, şehir girişine yakın, başka bir bölgede de, halkın ticari, siyasi ya da toplumsal işleri için toplandığı, kısacası sosyal hayatın içinde oldukları *agora* denilen ikinci bir çekirdek daha bulunmaktadır. Sosyal yaşam için oluşturulan bu ikinci çekirdeğin etrafında da, yollar, hamam yapıları, *latrinalar* kısacası sosyal hayat içinde kullanılan yapılar konumlandırılmıştır⁸¹.

Roma hamam yapılarına yapı boyutu açısından bakarsak, Roma hamamlarının ilk örneği, Hellen *balaneia*'ları, özellikle Sicilya'dan esinlenilerek yapılan *Campania* hamamlarıdır. *Hypokaust* sisteminin bulunması ile Hellen *palaestra*'sı, *balnea - thermae* olarak iki gruba ayrılmıştır ve bu bina tiplerinin gelişimi, MÖ III. yüzyılın sonları ile II. ve I. yüzyıllarda olmuştur. Daha önce de varlıkları bilinen hamam yapılarının asıl yayılması, *Agrippa*'nın *Campus Martius*'u kurması ile olmuştur ve merkez durumundaki bölgeden, İtalya'daki diğer kentlerde ticaret yapan tüccarlar sayesinde yayılmış ve popüler olmuştur. Batı'da öncelikle, *Gallia Narbonensis*, *Baetica* ve *Hispania Tarraconensis* gibi erken dönem kentlerinde ve *Noricum*, *Raetia* ve *Mauretania Tingitana* gibi İtalya'dan gelen müzakerecilerin aktif olduğu merkezlerde görülmüştür⁸².

Kentlerin doğru bölgelerde kurulması ne kadar önemli ise, kent içindeki sosyal hayatın çekirdeğinde yer alan yapıların doğru yerleşimi de o denli önemlidir. Özellikle hamam gibi

⁸⁰ Gülbay 2003, 31.

⁸¹ Wycherley 2011, 24-25.

⁸² Nielsen 1999, 35.

yapılara yerleşim yeri seçilirken dikkat edilmesi gereken en önemli nokta, sıcak bir alanda, yani kuzey ve kuzeydoğu rüzgarlarından uzak bir alanda olmasıdır. Hamamın bölümlerinden olan *caldarium* (sıcak oda) ve *tepidarium* (ılık oda), mümkün olduğu kadar güneybatıdan ışık almalıdır. Ancak söz konusu yerleşimin şartları uygun değilse, hiç olmazsa güneyden ışık alması sağlanmalıdır; zira öğlen ve akşam arası zamanları yıkanmanın en çok tercih edildiği ve uygun olan zamanlardır⁸³.

Mimaride tasarımın ilk aşaması fonksiyonların ve onlar için ihtiyaç duyulan m²'lerin belirlenmesidir. Hamam tasarımında da durum aynıdır ve ilk aşama boyutunun hesaplanmasıdır. Bunu doğru hesaplamanın yolu da, insan sayısıyla doğru orantılı bir tasarımdan geçer. *Vitruvius* bu hesabı, “Uzunlukları ne kadar olacaksa, bunun üçte biri çıkarılıp kurna ve havuzun nişleri hariç olmak üzere genişliğe verilsin” şeklinde tariflemektedir⁸⁴.

Roma hamamlarının bölümlerini incelemeye, hamama ilk gelindiğinde yapılması gereken eylem olan soyunmak ile başlamak doğru olacaktır. Bu eylem için her hamamda mutlaka özel bir bölüm yani *apodyterium* bulunur.⁸⁵ Hamam binasının önünde, genellikle etrafında *porticus* denen sütunlu revaklarla çevrili bir *palaestra*=avlu vardır. Bu alan büyüklüğüne göre spor oyunları ya da güreşler için kullanılmaktadır. Bu geçişten girilen *apoditerium*un duvarlarında boydan boya, gelenlerin soyunduktan sonra eşyalarını koyabilecekleri sedirler vardır. Soyunma odalarından sonra girilen ilk mekân, *frigidarium*dur. Bu mekânda ısıtma sistemi bulunmaz ve bazen etrafı heykellerle süslenmiş, içinde çok sayıda insanın yüzeceği boyutlarda *natatiolar* bulunur. *Frigidarium*dan ısıtma sistemi bulunan ılık bir bölüm olan *tepidariuma*, oradan da hamamın asıl bölümü diyeceğimiz *caldariuma* geçilmektedir. Büyük hamam yapılarında *caldarium* bölümünün etrafında, *sudatorium* denen, buhar banyosu ya da ter odası diyebileceğimiz ayrı bölümlere geçiş olabilmektedir. Hamamın sıcak suyunu sağlamak için kullanılan *prae-furnium*=külhan denilen bölümün, genelde *caldarium* mekanına yakın yerde konumlanması gerekir. Külhanda kullanılacak odun ve diğer malzemelerin rahat depolanabilmesi için hamamın özellikle arka tarafında bir depolama alanı

⁸³ Vitr. *de Arch.* V; X. 1.

⁸⁴ Vitr. *de Arch.* V; X. 4.

⁸⁵ Yegül 2006, 23.

olmalıdır⁸⁶. Hamam yapılarındaki *caldarium* mekanlarının tasarımında, erkek ve kadınlar için ayrı alan kullanımları söz konusu ise, bu bölümlerin birbirleriyle bağlantılı olması, aynı su kazanı ve aynı külhandan faydalanılması, hem imalat kolaylığı, hem de hamamın işletme maliyeti açısından oldukça önemlidir⁸⁷.

İnsanların özellikle hava şartlarından dolayı kapalı alan ihtiyaçları sebebiyle hamam yapılarının da bir çatısı olmalıdır İlk örneklerinin MÖ 3. binyılda Mezopotamya’da, MÖ 2. binyılda Hattuşa ve Mykenai’de görülen, MÖ IV. yüzyılda Hellenli mimarlar tarafından kullanılan, kemer ve tonozlardır, en parlak dönemine de Roma’da inşaa edilen sosyal ve kamusal yapılarda ulaşmışlardır⁸⁸. Hatta Roma hamam yapılarını, hamamlarını mimari açıdan irdelediğimizde, tonoz ve kubbelerin yapımında betonun kullanımındaki öncü yapılar olduklarını görürüz. MÖ II. yüzyılın sonunda tabandan ısıtma sisteminin geliştirilmesi de, Roma hamamının öncü yapı olması durumunu pekiştirmiştir⁸⁹.

Roma döneminde, tonozlu tavanlar, beton ve taş yapılabildiği gibi, ahşap kirişlerden de yapılabilmekteydi. Böyle bir yapının inşa edilebilmesi için, düz ya da kubbeli tavanlar için düz ya da yay şeklindeki demir çubukların olabildiğince sık aralıklarla ahşap kirişlere demir kancalarla asılması ve söz konusu ana çatıyı oluşturan, demir çubuklar ya da yayların arasına düz kiremitlerin oturtulması gerekmektedir. Sıcak hamam odalarındaki tonozlar çift kat yapılarak, ahşabın buhardan etkilenmesi önleniyordu⁹⁰.

Roma hamamlarının mimarilerine ilişkin bir tiplmeye gidilmek istenirse, öncelikle iki temel plan tipinden bahsedilebilir, Krencker tarafından yapılan bu tiplmelerden ilki simetrik - ki bu plan tipi daha çok büyük hamam tiplerinde kullanılmaktadır-, diğeri de asimetrik plan tipidir. “Kısmen simetrik” ya da “yarı-eksensel” planlı hamamlara örnek olarak, *Bulla Regia*’daki *Iulia Memmia* Hamamları ve *Miletos*’taki *Faustina* Hamamları verilebilir. Bu tip hamamlar ya arazi şartlarının uygunsuzluğundan ya da bütçe sorunlarından dolayı, orta boyda inşaa edilirler. *Balaneion* dediğimiz, kentlerde daha yaygın olan küçük hamamlarda ise asimetrik plan kullanılmaktadır ve bu plan tipinde, birbirine bitişik, beşik tonozla örtülmüş

⁸⁶ Eyice 1997, 402.

⁸⁷ Vit. *de Arch.* V; X. 1.

⁸⁸ Dirlik 2017, 827.

⁸⁹ Yegül 2006, 16.

⁹⁰ Vit. *de Arch.* V; X. 3.

çatıları olan oda düzenlemeleri bulunur. Bu tiplerde, sütunlu bir egzersiz avlusunun yanına yerleştirilmiş bir plan söz konusudur. Her iki tip için de, geleneksel kullanım biçimine dayanan, *frigidarium*, *tepidarium*, *caldarium*dan oluşan yani, soğuk, ılık ve sıcak mekânlardan oluşan bir plan düzeni görülmektedir⁹¹.

Krencker plan tiplerine göre yaptığı tiplerde de Roma hamam yapılarını; a. Sıra tipi, b. Halka tipi, c. Yarım-Eksenli tip, d. Küçük İmparatorluk tipleri e. Büyük İmparatorluk tipleri olarak çeşitlendirmiştir. Burada bahsedilen d ve e şıklarındakiler aslında ana tipi İmparatorluk Hamamları olarak da kabul edilen, simetrik hamam tiplerinin, “küçük imparatorluk tipi” ve “büyük imparatorluk tipi” olarak ikiye ayrılması ile ortaya çıkmaktadır. İki tip arasındaki temel fark, küçük imparatorluk hamamlarında *palaestra* alanının, hamam yapısının dışında yer alması, ancak ana yapı ile mutlaka bir bağlantıya sahip olmasıdır. Bu bağlantı da genellikle *apodyterium* ile yapılır. Büyük imparatorluk hamamlarında ise, hamam ve *palaestra* iç içedir. Küçük İmparatorluk hamamlarına Kuzey Afrika ve Anadolu’da rastlanmaktadır. Büyük İmparatorluk Hamamları ise, Nero Hamamları ile başlayan ve Roma kentine özgün bir hamam yapısı tipidir⁹².

Hamam planlarının çeşitleri konusunda, Anadolu’daki Likya hamamları özelinde çalışma yapan bir isim de Farrington’dur. Farrington, “*Kısa eksen çevresinde dizilmiş simetrik dikdörtgen hamam hacimleri*” diye tanımladığı birinci gruba, antik yerleşimlerden olan, *Ephessos*, *Sardis*, *Aleksandria*, *Troas* hamamlarını koymaktadır. Diğer gruplamaların plan tiplerini, “*bloklar halinde dizilmiş simetrik olmayan hamam hacimleri*”, “*sıra halinde hacimlerden oluşan plan tipi*”, “*merkezi bir dikdörtgen salonun çevresinde bulunan hacimler*” olarak tarif etmektedir. Doğu *Pamphylia* ve *Kilikia* bölgelerindeki antik şehirlerdeki hamam yapılarını üçüncü grup olan “*sıra halinde hacimlerden oluşan plan tipi*” ile tanımlamaktadır⁹³.

Roma hamam mimarisinin tipolojilerini incelerken, Brödner’in yaptığı ayrımı da bu konuya dahil etmemiz gerekmektedir. Brödner hamamları, a. Sıra tipi: Hamamın işleyiş başlangıç sırası, *palaestra*, *apodyterium*, *frigidarium*, *tepidarium*, *laconicum*, *caldarium*’dur. Dönüşte de tersi bir sıralama izlenir. b. Halka tipi, c. Çift tesisler, d. Dolaşımı iç kısımda ikiye

⁹¹ Yegül 2006, 17.

⁹² Yegül 2006, 161-162-163.

⁹³ Farrington ,1995, xxi.

ayrılanlar, e. Yarı simetrik karışık tip, f. Bazı odaları çift olanlar, g. İmparatorluk küçük hamamları, h. İmparatorluk büyük hamamları olacak şekilde tiplere ayırmıştır⁹⁴.

Hamam yapılarının yaşamımıza tam katkı sağlaması için, öncelikle su daha sonra da bu suyun ısıtılması sorununun çözülmesi gerekir. Bu iki ana etmeden su ile söze başlarsak; günümüzde Roma İmparatorluğu'nun eski zamanlarda hakim olduğu Avrupa, Kuzey Afrika, Küçük Asya ya da Ortadoğu'ya, gittiğinizde, suyun Roma için ne kadar önemli olduğunu, karşımıza çıkan su kemerleri, kuyular, su rezervleri, barajlar, sarnıçlar, çeşmeler, kanalizasyon sistemleri, tuvalet ve hamam yapılarından rahatlıkla anlayabiliriz. Bu yapıların bu kadar görkemli inşa edilme sebepleri, işlevselliği yanında, iktidar, gösteriş ve saygınlık elde etme çabasıdır. Su, antik Roma'da toplumsal hayatın tam ortasındadır ve durum böyle olunca da iktidar, zenginlik ve kimlik hakkında siyasal bir ifade olarak kullanılması, onun için lüks yapılar inşa edilmesi oldukça normal karşılanmalıdır⁹⁵.

Su kemerleri henüz kullanılmaya başlanmadığı zamanlarda, MÖ II. yüzyılda inşa edilen *Pompeii*'deki *Stabia* Hamamları'nda su ihtiyacı için kuyuların ve sarnıçların kullanıldığı kalıntılarında rahatlıkla görülmektedir. Su temin probleminden dolayı da hamamların boyutları sınırlı ölçülerde kalmıştır. Zaman içerisinde değirmenler kullanılmış ve MÖ I. yüzyıl sonunda da su kemerleri inşa edilmiştir. MÖ 312'de inşa edilen bu kemere "*Aqua Appia*" adı verilmiştir. Su kemerlerinin inşa edilmelerinden sonra, hamamlar genişlemiş, pek çok aktiviteyi kapsayan kompleksler haline gelmiştir⁹⁶.

Hamam yapılarının ikinci önemli birleşeni, suyun ve mekanların ısıtılmasına gelirse; ısıtma sistemlerinin gelişimi ile Roma hamam yapılarındaki mimari planlar oldukça etkilenmiş ve bu etkileşimden doğan ısıtma ve su sağlama sistemleri, tüm Akdeniz hamamlarında kullanılmıştır⁹⁷.

Hamamlar için, sadece suyun temin edilmesinin yeterli olmadığından, aynı zamanda bu suyun ısıtılması gerektiğinden bahsetmiştik, işte bu ısıtma işlemi için de yakıtı ihtiyaç vardır. İlk başlarda bu ısıtma işlemi kömür mangalları ile yapılmaya başlandıysa da, daha sonra MS I. yüzyılda "alttan ısıtılan ocak" anlamına gelen *hypocaust* sistemleri ve kazanlar kullanılmaya başlanmıştır. Bunlarda yakıt olarak devlet ormanlarındaki odun kullanılmış,

⁹⁴ Brödner 1977, 38-39.

⁹⁵ Mithen 2017, 141-142.

⁹⁶ Mithen 2017, 143-149.

⁹⁷ Yegül 2006, 88.

ancak bu odun devlet hamamları için ücretsiz olmakla birlikte, özel hamamlar için ciddi bir maliyet oluşturmuştur⁹⁸.

Sözcük anlamı ile “aşağıdan ısıtılan fırın” anlamına gelen *hypocaust*, Roma hamamlarının aktif olarak kullanılan ısıtma sistemidir. *Hypocaust*'un klasik dünyadaki en belirgin örneklerinin başında, *Pompeii*'deki *Stabia* Hamamları (IV. Dönem, MÖ II. yüzyılın sonu) ve *Olympia*'daki hamamlar (IV. Dönem, yaklaşık MÖ. 100) gelir. Hatta *Vitruvius*, yapılaşlarından onlarca yıl sonra bu örneklerle ilgili ayrıntılı teknik açıklamalar yaparak bu sistemin kusursuz çalıştığını bizlere aktarmıştır⁹⁹.

Vitruvius, *hypocaust* sisteminin esasını teşkil eden asma zeminlerin nasıl inşa edilmesi konusunu tarif ederken dikkat edilecek hususlardan birini, *caldarium* ve *tepidarium* bölümleri için aynı ısı kaynağının kullanılması olarak aktarmıştır. Bir diğer önemli noktanın da ısının asma olarak oluşturulacak zeminin altında her noktaya verimli bir şekilde ulaşabilmesi için, sıcak havanın dolaşacağı döşemenin, ısı kaynağı olan külhana doğru eğimli olması gerekliliğidir¹⁰⁰.

Hypocaust sisteminin hayata geçirilebilmesi için, ilk olarak yükseklikleri, ısıtılmış havanın dolaşacağı zemin kotundan 0,60-0,80 m olacak şekilde “*pilae = küçük sütunlar*” yapılmalıdır ve sütunlar, üzerlerine gelecek asıl döşemeyi taşıyabilmesi için birbirlerine yakın olarak imal edilmelidir. Bu şekilde, İtalyan literatüründe “*suspensura*” olarak geçen ve bu özelliklerinden dolayı da “*balnae pensiles = asma hamamlar*” olarak anılan bir asma katın oluşturulması sağlanır. *Pilaen*in üzerine, genellikle, dört *pilae*ye bir adet oturacak şekilde, yaklaşık 0,60x0,60 m ölçülerinde “*bipedales = kare tuğlalar*” yerleştirilir. Ortaya çıkan bu düzgün yüzey üzerine de çakıl, tuğla kırıkları ve harçtan oluşan 0,20-0,40 m kalınlığında bir döşeme tabakası yapılır. Bu tabakanın üzerine de asıl kullanılacak kaplama gelir (Res.15)¹⁰¹.

Hamamlarda, *hypocaust* sistemine destek olarak duvarların da ısıtma elemanı olarak kullanılması, MÖ I. yüzyılda *Pompeii*'deki *Stabia* Hamamları ile Forum Hamamları'nda yapılan restorasyonlar sırasında bulunan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır ve bu da bize, Seneca'nın yeni bir buluş olarak gördüğü ve “...en aşağıdaki mekanlardan, en yukarıdakilere kadar eşit ısı yayılımını sağlamak amacıyla borular duvarların içine

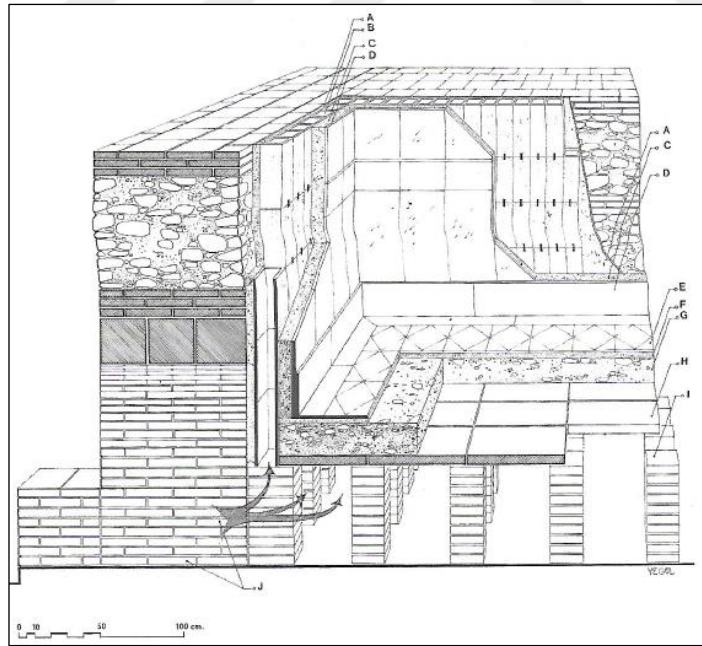
⁹⁸ Mithen 2017, 144.

⁹⁹ Yegül 2006, 88.

¹⁰⁰ Vitr. *de Arch.* V; X. 2.

¹⁰¹ Yegül 2006, 89-91.

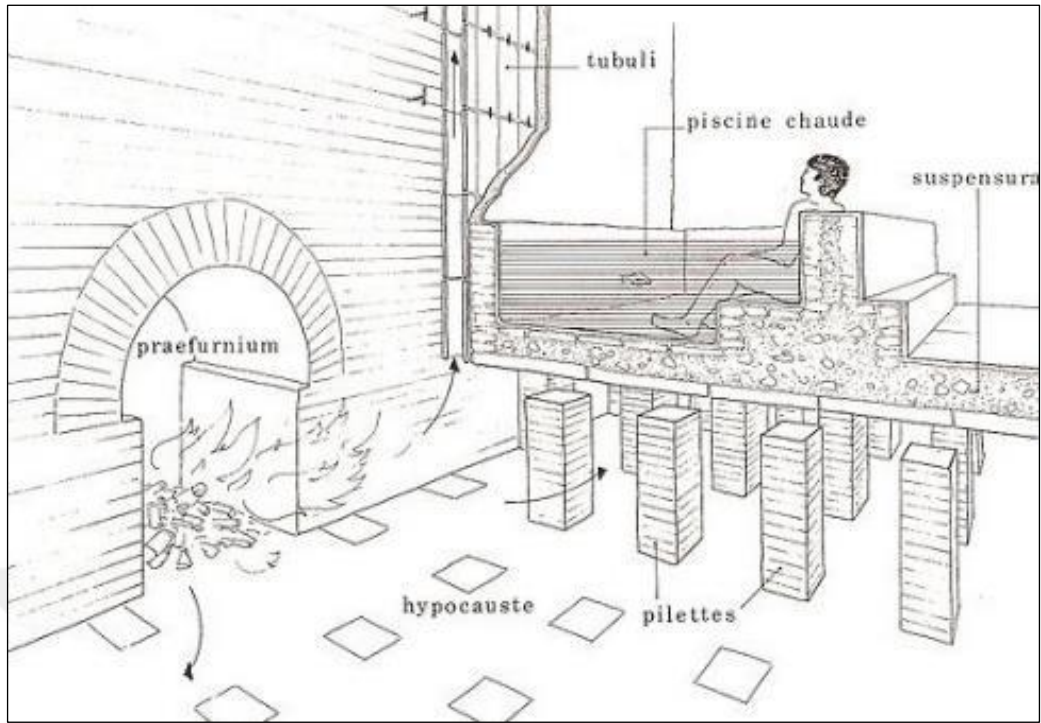
yerleştirilirler” diye tanımladığı¹⁰², tonozlu hamamlardaki “*içi boş duvarlar*” tanımını ispatlar niteliktedir. Mekanların ısıtılmasında taban gibi duvardan da faydalanılmasını sağlayan “*içi boş duvar*” inşa etmenin farklı uygulama şekilleri bulunmaktadır. Bunun bir yolu, Seneca’nın “*duvarın içine yerleştirilmiş borular*” olarak tariflediği, birbirlerine, metal kenetler ya da harç vasıtasıyla bağlanan ve bağlandığı duvar boyunca tonozu kadar devam eden, sıcak havanın ya da gazın düşey aksta sirkülasyonunu sağlayan içi boş olarak imal edilmiş, “*tubuli = kuru tuğla*”lar kullanmaktır. Bu tuğlaların, havayı tonozu ulaştırmak için hem içleri boştur, hem de yanlarındaki tuğlalarla da hava sirkülasyonu sağlamak için, diğer tuğlalara bitişik kısımlarında delikler bulunmaktadır. Hava bu sayede hem yatayda hem de düşeyde hareket etmektedir. Tuğlaların mekan içlerine gelen kısımları, öncelikle sıvanır, daha sonra da kaplama malzemesi olarak ne kullanılacaksa o malzeme ile kaplanmaktadır. Bu malzeme genelde mermer ya da “*stucco = sönmüş kireç, beyaz mermer tozu, tutkal, tebeşir, yumurta akı ve su karıştırılarak elde edilen bir sıva*” olmaktadır. Hava hareketinin duvarda da devam edebilmesi için, içi boş duvar imal etmenin bir diğer yolu da, “*tegulae mammatae = kare biçimli büyük tuğla*” denen tuğlaların hava akışı sağlanacak duvara bağlanmasıdır (Res.16).

Res. 15.Roma Hamamlarının Tipik Bir *Hypocaust* Isıtma Sistemi Şeması¹⁰³

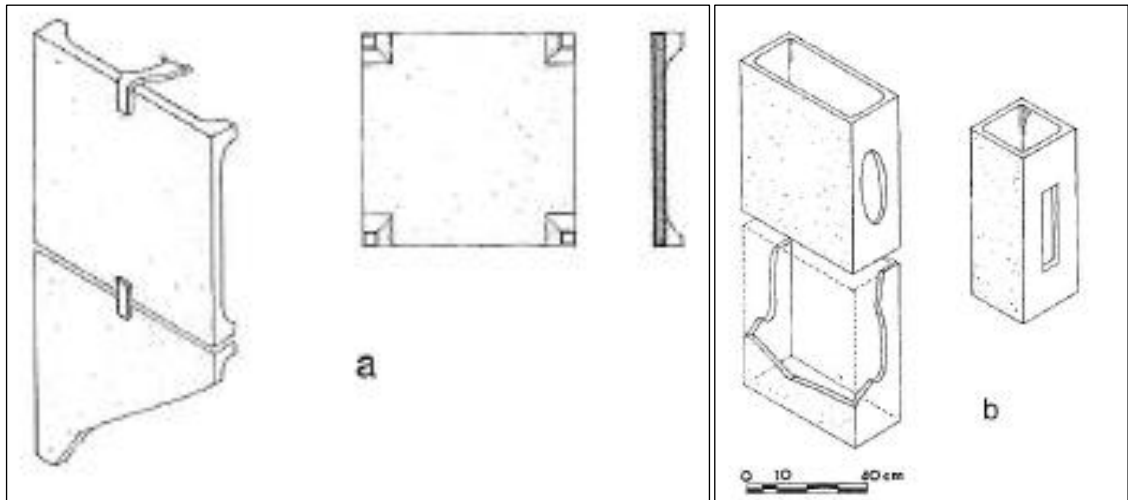
¹⁰² Sen. *Let.* 90. 25.

¹⁰³ Yegül 2006, 89, Fig.71. A.Kireç Taşı, B.Tubuli, C. Tuğla Kırığı ve Tozlu Harç, D.Mermer Duvar Kaplaması, E. Taban Döşemesi, F. Döşeme Altı Harcı, G. Beton Taban Harcı, H. Büyük Tuğlalar (Bipedales), I. Tuğla Ayaklar veya Sütunlar (Pilae), J. Ocak (*Praefurnium*)

Res. 16.Pompeii Mrk. Hamamları Isıt.Sis., Havuzdan Şem.Kesit (J.P.Adam)

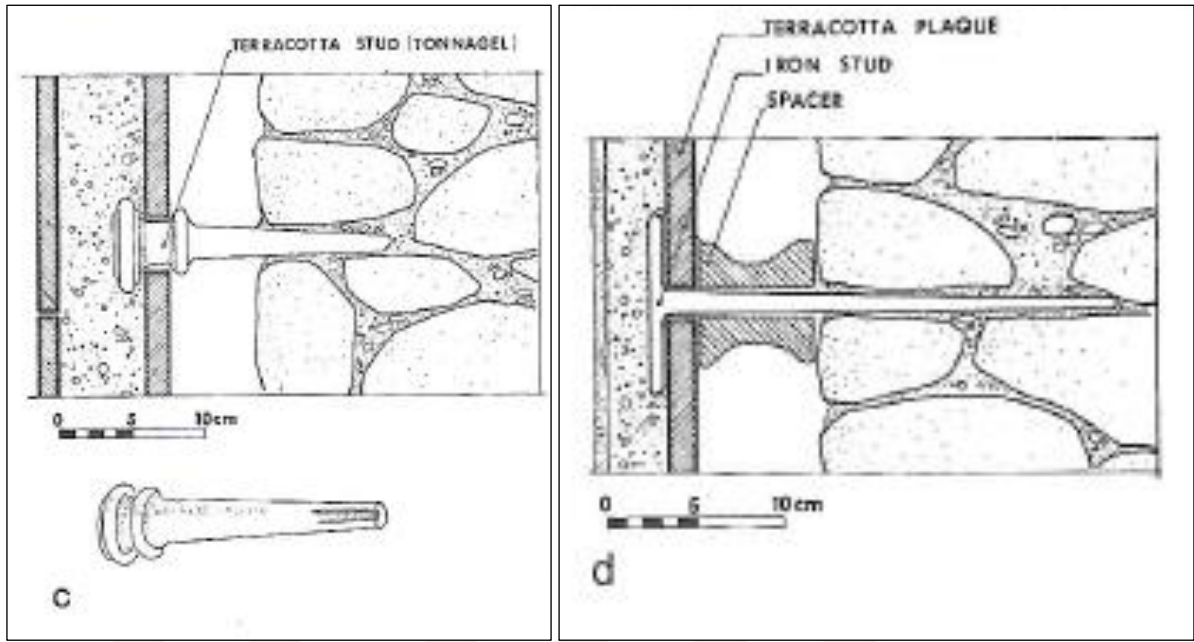
Bu bağlantı için, ya T biçimli kenetler, ya da konik biçimli pişmiş topraktan çiviler kullanılır ve Anadolu ve Akdeniz’de oldukça yaygın olarak rastladığımız en ilkel biçimdir. Bu çiviler, 5 cm çaplarında ve toplam uzunlukları 19 cm olan yuvarlak başlı keskin uçlu çivilerdir (Res.17.a-17.b- 18.a-18.b)¹⁰⁴.

Res. 17.a.Tegulae Mammatae 17.b.Tubuli¹⁰⁵

¹⁰⁴ Yegül 2006, 94.

¹⁰⁵ Yegül 2006, 95, Fig.84, Duvar Isıtma Sistemleri.

Res. 18.a.Çivi-Kazık (Ton-Nageln) 18.b.Aralık Parç.ve Demir Çivili Sis.¹⁰⁶

1.3.Roma Latrinalarının Kent ve Yapı Boyutundaki Tasarım Prensipleri, Çeşitleri, Temiz Su- Pis Su Tesisatı Sistemleri

MÖ I. yüzyıl ile MS IV. yüzyıla tarihlenen antik dönem Roma tuvaletleri, özel ya da halka açık alanlarda konumlandırılmıştır¹⁰⁷. *Latrinalar* için şehir planları içindeki en uygun yer, kamu yapılarının, hamamların, *gymnasium*ların ya da sokakların köşesi olmuştur. Günümüze kalan örnekler incelendiğinde, *latrinaların* yerleşim yeri seçilirken, hamam, *gymnasium* gibi yapıları kullanmaya gelen kent halkının kolayca ulaşabileceği konumlar olmasına dikkat edildiği görülmüştür. *Latrina* boyutlarının ve tiplerinin farklı olmasının da şehir içindeki konumlarına ve ekonomik kaygılara bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Örneklerle bu konuyu biraz daha açarsak, *Ephessos Skolastika* ve *Vedius Antoninus Gymnasiumu*'nda olduğu gibi sosyal içerikli canlı bir *latrina* olabildiği gibi, *Miletos* örneğinde olduğu gibi sadece fiziksel ihtiyacın görüldüğü asosyal bir *latrina* da olabilmektedir¹⁰⁸.

MÖ VI. yüzyılda Roma'yı işgal eden Etrüskler¹⁰⁹ Roma yaşam kültürü üzerinde oldukça etkili olmuş, egemen oldukları dönemde kent ve yapı boyutunda pek çok iz bırakmıştır. Yaklaşık olarak MÖ 500'e tarihlenen, yeraltındaki taşların oyulması ile yapılmış

¹⁰⁶ Yegül 2006, 95, Fig.84, Duvar Isıtma Sistemleri.

¹⁰⁷ Feo-Kanetaki 2016, 19.

¹⁰⁸ Gülbay 2003, 30-31.

¹⁰⁹ Gates 2015, 419.

olan, caddelerin altındaki mağara tüneller, ilk yeraltı kanalizasyon sistemlerine örnek teşkil etmektedir ve *Cloaca Maxima* olarak anılan kanal (Res.19), günümüz kanallarından çok daha büyük boyutlardadır¹¹⁰. Bundan başka Roma'da 1913 yılında Giacomo Boni tarafından kazılan, ancak incelenmesi 2014 yılında Ostrow ve Jansen tarafından yapılan, Palatine Tepesi'ndeki yaklaşık 2000 yıl önce kullanılan, yerden 43 cm yükseklikte duvara monteli, üzerinde ara mesafeleri 56 cm olan 50 adet delik bulunan taş bir döşemenin bulunduğu antik bir tuvalet bulunmuştur. Tuvaletin atık suları, 3,80 m derinlikteki lağım çukuruna boşaltılmaktadır¹¹¹.

Res. 19.Cloaca Maxima Kanalı¹¹²

Latrinaların ilk örneklerinin bulunduğu Pompeii'deki kazı çalışmalarında, evlerdeki tuvaletlerin ev içinde bazen büyükçe bir anfora boyutlarında, bazen de 10 m derinliğe kadar ulaşan *cesspit* denen lağım çukurlarına bağlandığı tespit edilmiştir. Pompeii tuvaletlerinde, oturma bölümleri taş destekler üzerine yerleştirilmiş ve ahşap malzeme kullanılmıştır. Yine bu kazılar sonucunda, *forum* ve *gymnasium*'daki bazı tuvaletlerin MS 62 yılındaki depremden sonra inşa edildiği tespit edilmiştir. Forumun kuzeybatısında bulunan ve günümüze ulaşan kalıntılarında, buradaki tuvaletin çok kişinin kullandığı bir tuvalet olduğunu, oturma bölümlerinin duvarlardan konsol çalışan taşların üzerine konduğunu ve oturma yerlerinin

¹¹⁰ Ostrow 2015, <http://theconversation.com/talking-heads-what-toilets-and-sewers-tell-us-about-ancient-roman-sanitation-50045>.

¹¹¹ Wald 2016, 456.

¹¹² Ostrow 2015, <http://theconversation.com/talking-heads-what-toilets-and-sewers-tell-us-about-ancient-roman-sanitation-50045>

altından da pis suyun bir drenaja bağlandığını görebilmekteyiz (Res.20). Pompeii'den sadece birkaç km uzakta olmasına rağmen Herculaneum yerleşimindeki tuvalet (Res.21) yapılarında farklılıklar bulunmaktadır, öncelikle zemin yapısının kayalık olmasından dolayı lağım çukurlarının sayıları ve derinlikleri sınırlıdır, diğer bir fark da özel konutlarda Pompeii'deki kadar tuvalet bulunmamaktadır, kamu binalarında tuvalet bu yerleşimde oldukça yaygındır. Günümüze ulaşan kullanıcı sayısı en fazla olan tuvalet Ostia (Res.22) yerleşimindedir ve MS IV. yüzyıla tarihlendirilmektedir¹¹³.

Res. 20.Pompeii Forum *Latrinası*¹¹⁴

Res. 21.Herculaneum *Latrinası*¹¹⁵

¹¹³ Feo-Kanetaki 2016, 19-20-21.

¹¹⁴ Feo 2016, 20, Figure 23

¹¹⁵ Feo 2016, 20, Figure 24

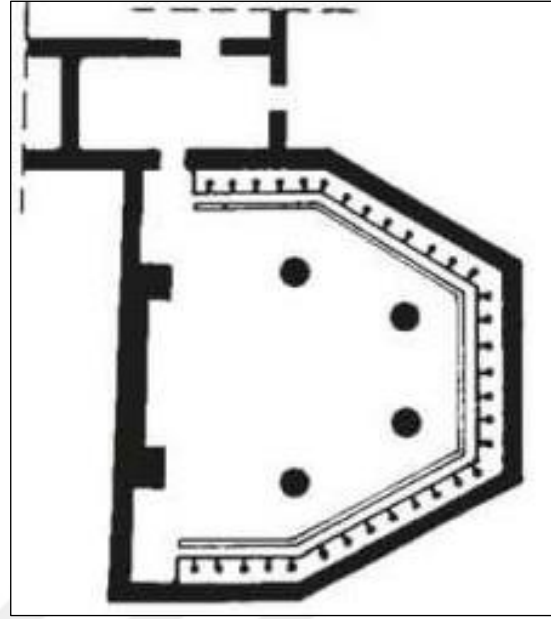
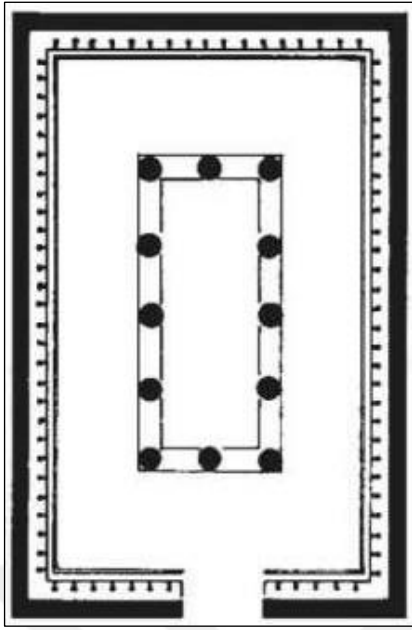

Res. 22.Ostia Latrinası¹¹⁶

Latrinalar konusunda detaylı bir inceleme olan, Richard Neudecker'in "*Die Pracht der Latrine*" isimli çalışmasında, *latrinalar* 5 mimari sınıfa ayrılarak incelenmiştir. Bu mimari sınıfları, Düz ya da tek sıralı tip, Kare ya da dikdörtgen olan tip (Res.23.a), Peristilli tip (Res.24.a), Eksedra tipi (Res.23.b) -Side'de tek bir örnek vardır- ve son olarak da Yuvarlak tip (bugüne kadar Anadolu'da hiç örneğine rastlanmamıştır) olarak isimlendirmiştir. Bunların dışında mekan içindeki oturma yerleri açısından da bir sınıflama söz konusudur, bunlar da, I, L, U, Eksedra ve Yuvarlak tiplerdir. Bu tipleri örnekleri ile inceleyecek olursak, tek sıra oturma yeri dolayısı ile I oturma planlı tip olarak isimlendirilen *latrina* tipi örneklerine sadece Roma, Avrupa'nın kuzeyinde *Conimbriga*'da, *Sumelocenna*'da ve Anadolu'da ise *Miletos*'ta rastlanmaktadır. *Miletos*'taki *latrinaların* 24 m lik bir uzunluğa sahip olmasının temiz su sistemi ve pis suyun tahliyesi açısından sorun yarattığı açıktır. *Pompeii* Tiyatrosu yakınlarındaki *Largo Argentina* bu tipin İtalya'daki örneği olarak verilebilir (Res.24.b). Sıhhi tesisat sorunları dolayısı ile de I tipi *latrinalar* yaygın olarak kullanılamamıştır¹¹⁷.

¹¹⁶ Feo 2016, 21, Figure 25

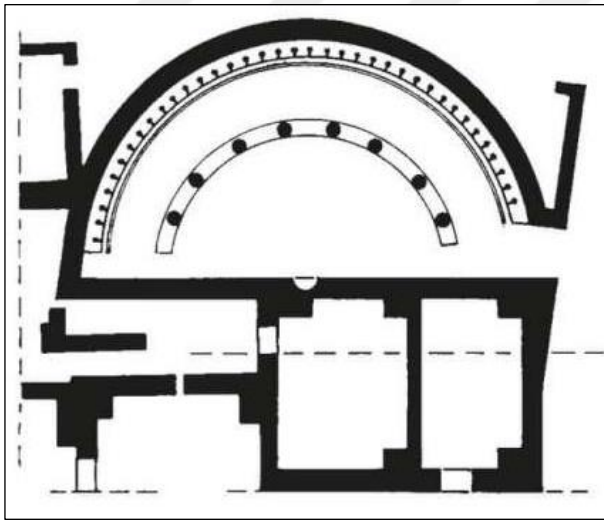
¹¹⁷ Gülbay 2003, 7-8-9.

Res. 23.a.Dikdörtgen Tip¹¹⁸
(Apamea Latrinası)

Res. 23.b.Eksedra Tip¹¹⁹

(Sabratha Latrinası)

Res. 24.a.Peristilli Tip¹²⁰
(Thuburbo Majus Latrinası)

Res. 24.b.(I) Tip¹²¹

(Largo Latrinası)

Genelde Roma İmparatorluğu'nda yoğun kullanılan tuğla örgü yerine *latrinalarda* taş bloklar ana malzeme olarak tercih edilmiştir. Roma harcı ile örülen taş bloklardan oluşan

¹¹⁸ Neudecker 1994, 42, Abb.10.

¹¹⁹ Neudecker 1994, 42, Abb.14.

¹²⁰ Neudecker 1994, 42, Abb.13.

¹²¹ Connolly 1998, 133.

yapının üstü ahşap konstrüksiyonla örülmüş ve üzeri de kiremit ile kaplanmıştır. *Latrinalarda* su ihtiyacını yapıyı çepeçevre dolaşan ve basınçlı su sağlayan temiz su boruları gidermekteydi. *Latrinaların* boyutlarına bağlı olarak, *latrina* içinde mermer olarak yapılması tercih edilen temiz su kanallarının farklı genişlik ve derinliklerde olduğu görülmektedir. Bu kanalların bugüne kadar tespit edilen en küçüğü, 8 cm genişlik ve 5 cm derinlik ölçüleri ile *Metropolis Latrinası*, en büyüğü de 27 cm genişlik ve 11 cm derinlik ölçüleri ile *Pergamon Erkekler Latrinası*'dır¹²².

Tuvalet sonrası kişisel temizlik için de farklı çözümler üretilmiştir. Ucunda sünger bulunan bir sopa ile yapılan temizlik sonrası ellerin de yıkanması gerekmektedir. Elleri temizleme sorunu, bazı *latrinalarda* oturma bölümünün önünden geçen temiz su kanalı, ortadaki bölüme konan içi temiz su dolu taş haznelere (Res.25-26) ya da oturma bölümlerinin bulunmadığı boş duvarlara konan lavabolarla çözülmüştür¹²³.

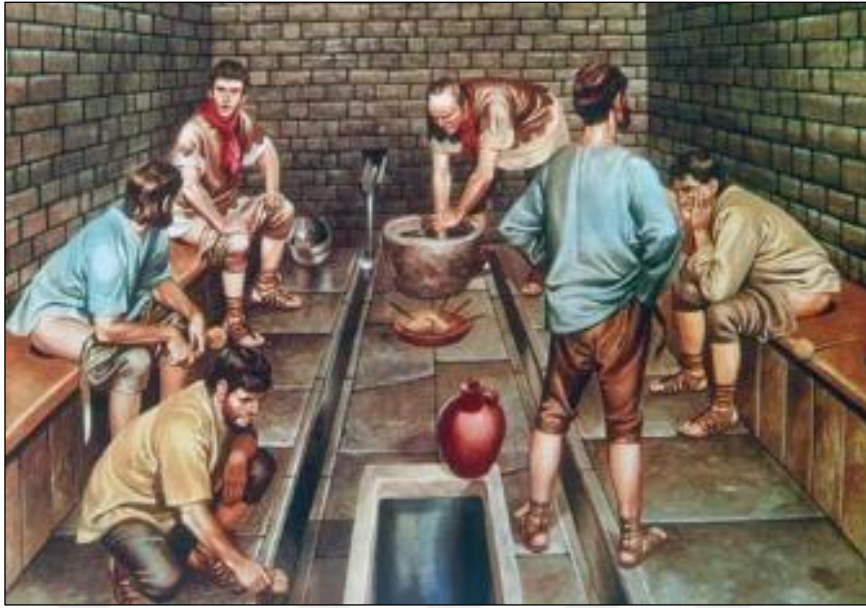

Res. 25. Housesteads *Latrinası*¹²⁴

¹²² Gülbay 2003, 17-33-34.

¹²³ Wilson 2011, 104.

¹²⁴ https://www.odysseyadventures.ca/articles/hadrian-wall/04housesteads_latrines.02.jpg.

Res. 26.Tuvalet Sonrası Temizlik¹²⁵

U oturma planlı tiplerde, temiz su kanallarına suyun verilmesi için 3 farklı yol söz konusudur. Birinci yol, su ayrı iki uçtan *latrinaya* verilmekte ve kısa kenarda belli noktalardan pis su kanalına aktarılmaktaydı. Buna örnek olarak Anadolu'daki Magnesia gösterilebilir (Res.27-28-29).

Res. 27.Magnesia *Latrinası*¹²⁶

¹²⁵ https://www.odysseyadventures.ca/articles/hadrian-wall/04housesteads_latrines.reconst.jpg.

¹²⁶ <https://www.magnesia.org/1g-latrina>.

Res. 28.Magnesia *Latrinası* Rekonstrüksiyonu¹²⁷

Res. 29.Magnesia *Latrinası* temiz su kanalı+çeşmesi¹²⁸

İkinci yol için Sardes örneği gösterilebilir ve burada su, latrinaya tek bir koldan verilmekte ve üç kenarı boyunca dolaşarak bittiği köşede pis su kanalına akması sağlanmaktadır. Suyun tek bir noktadan iki ayrı kola verilerek, latrinanın dört kenarı boyunca dolaşması şeklinde geliştirilmiş olan üçüncü yol için de verilebilecek örnek, Metropolis'tir. Bu tipte kanallardaki su, bazı noktalarda pis su kanalına akıtılarak sirkülasyon tamamlanmaktadır. U oturma planlı tip latrinaların, peristilli tipten en önemli farklı çatılarının kapalı olmasıdır. Sosyalleşmeye en çok katkısı olan *latrina* tipi bu *latrinalardır*. Bu tip *latrinalarda* (Sardes, Magnesia, Metropolis) ortalama ölçü, 16 m x 8 m'dir¹²⁹.

¹²⁷ <https://www.magnesia.org/1g-latrina>.

¹²⁸ <https://www.magnesia.org/1g-latrina>.

¹²⁹ Gülbay 2003, 10-11.

Mermer tabanı döşemesi ve anahtar deliği şeklindeki oturma yerleri ile oldukça kaliteli bir örnek *Ostia*'da bulunmaktadır (Res.22). Diğer en iyi örnekleri, Atina'daki Roma *Agorası* (65 kişilik) ve *Apamea* (80 kişilik) *latrinaları* olan kare ya da dikdörtgen planlı üç kenarı boyunca oturma yerlerinin yerleştirildiği, U oturma planlı *latrina* tipi, peristilli tipte birlikte Anadolu ve Akdeniz'de en çok rastlanan *latrina* tipidir. Roma tuvalet kültürünün, hem mekânsal büyüklükte ve kaliteli işçilikte, hem de sosyalleşmede en üst seviyeye çıktığı *latrina* tipi, *prestil* planlı tiptir. Buna Anadolu'da örnek olarak, *Ephessos*'taki üç *latrina* ve *Pergamon*'daki *latrina* verilebilir. *Latrinaların* en önemli sorunlarından olan koku sorunu bu tiplerde çatı olmaması dolayısı ile kısmen çözülmüştür. Toplumların sosyalleşmesi açısından en ideal form, U ve *peristilli* tipte birlikte eksedra tipi *latrinalar* olmuştur. Yarım daire şeklindeki plan, erken filozofların toplanma geleneğinde ortaya çıkmış ve sohbet odaları olarak kullanılmaktaydı. Yuvarlak formu sayesinde bu tip *latrinalar*, aynı zamanda en iyi işleyen su sistemine sahip olmuş tiptir. Bu tip *latrinalara* Side *Agorası*n girişindeki *latrina*, Kuzey Afrika'daki *Madarus Latrinası*, *Thubursicum* Hamamı *Latrinası* ve *Sabratha Latrinası* örnek olarak verilebilir. Lüks anlayışı olarak da *prestilli* tipte aynı özellikleri taşımaktadır¹³⁰.

İKİNCİ BÖLÜM

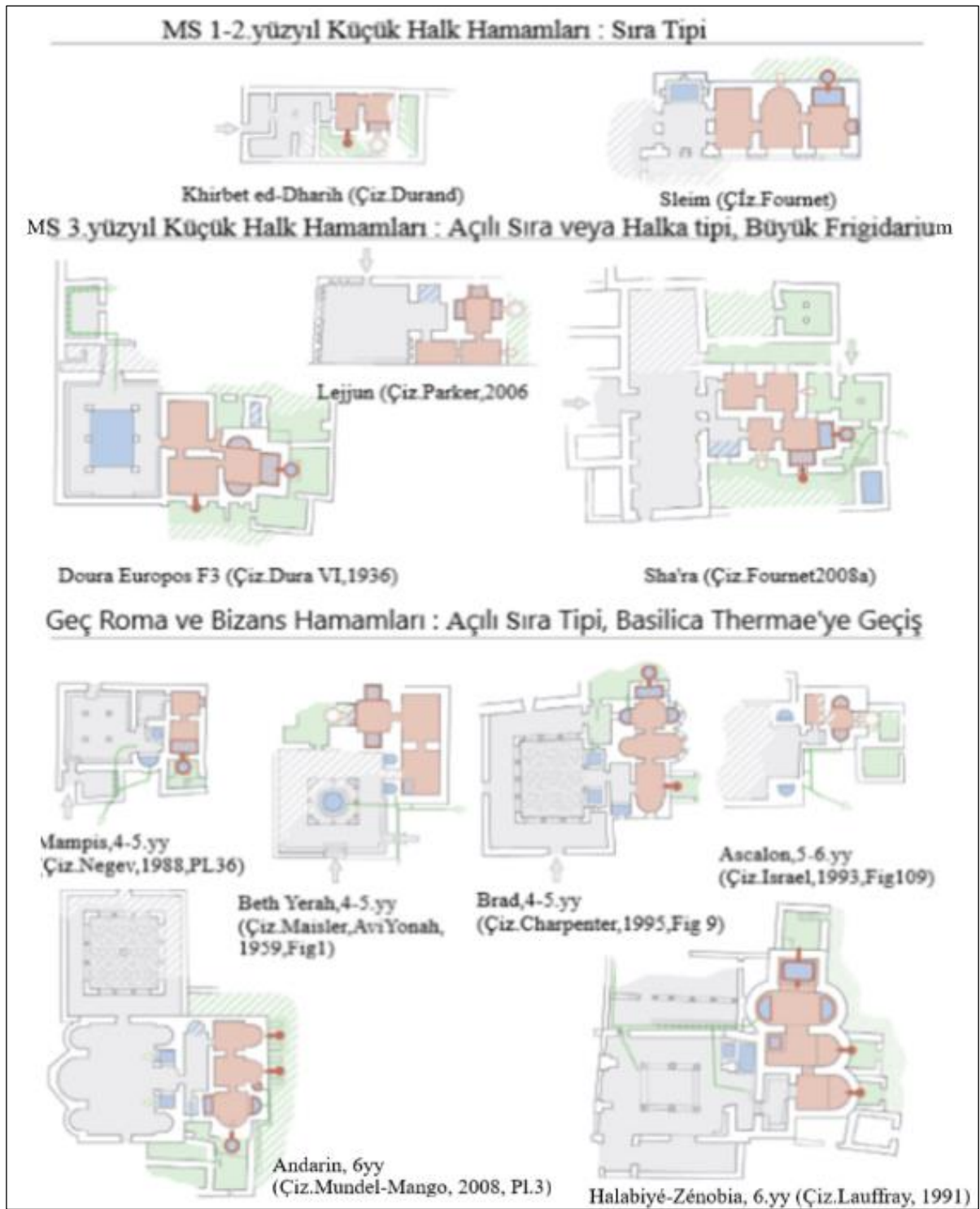
DOĞU AKDENİZ LİMAN KENTLERİNDEKİ ROMA HAMAMI ve LATRİNA ÖRNEKLERİ

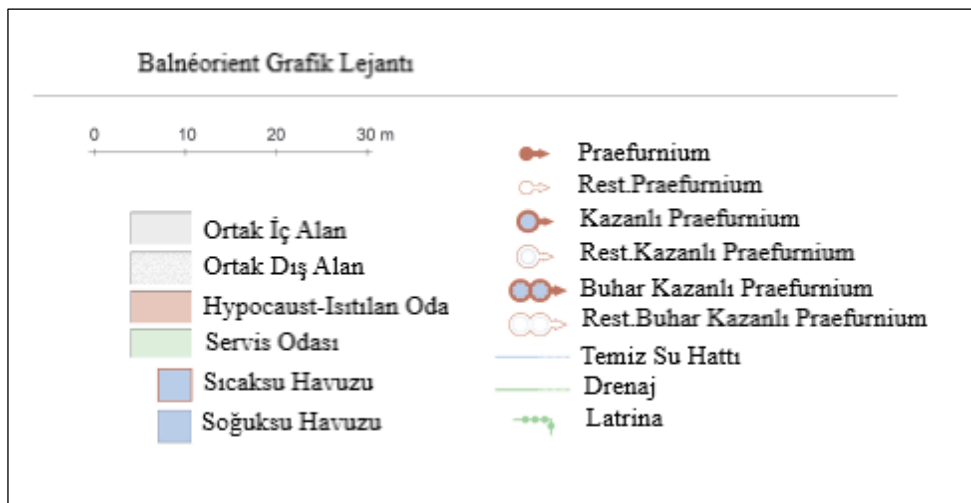
2.1.Yakın Doğu Hamam Yapıları

Suriye, Ürdün, Lübnan, Filistin/İsrail'i içine alan coğrafyada, bugüne değin yapılan araştırmalarda tipolojik bir çalışmaya altlık oluşturacak kadar, halka açık ve özel hamam yapısı bulunmuştur. Eldeki bulgular ile kronolojik olarak üç gruptan söz edilebilir. Bunlar, Hellenistik ve Herodian özel hamamları, Roma ve Doğu Roma dönemi hamamları ve son olarak da Emevi dönemi hamamlarıdır (Res.30-31). Özel hamamlar dışındaki, antik dönem termal hamamlarının çoğu MS II. ve VI. yüzyıllara tarihlenmektedir. Boyutları dolayısıyla 9000 m²'yi bulan alanları ile kent merkezlerine inşaa edilmiş olan büyük anıtsal hamamlar ve 200-1500 m²'lik alanları ile merkez dışındaki yerleşimler için inşaa edilmiş olan küçük ölçekli hamamlar olarak iki alt gruba ayrılırlar¹³¹.

¹³⁰ Gülbay 2003, 10-12-16.

¹³¹ Fournet 2018, 7.

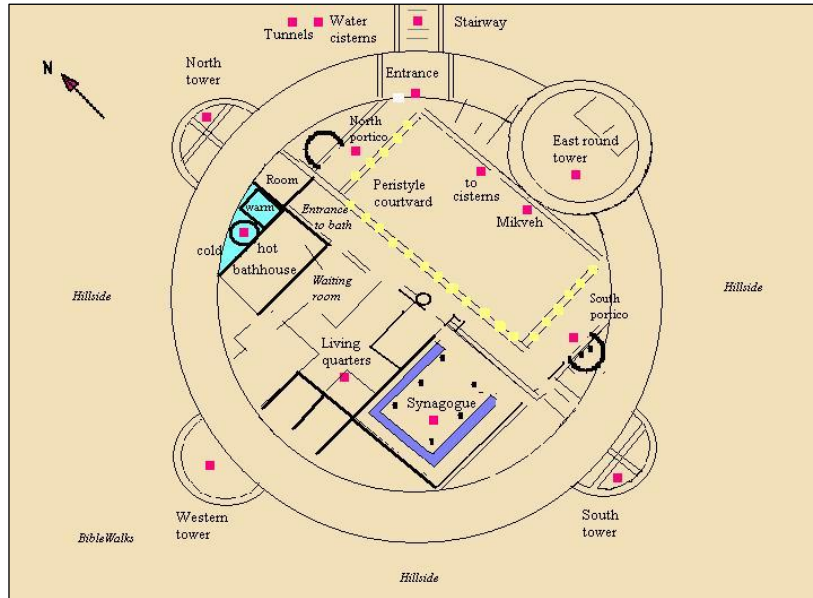
Res. 30.Yakın Doğu Hamam Tipleri¹³²¹³² Fournet 2018, 4, Fig.1.

Res. 31.Yakın Doğu Hamam Tipleri¹³³¹³³ Fournet 2018, 4, Fig.1.

Birkaç yüzyıl Hellas'ta gelişimini sürdüren Hellenistik dönem banyoları daha sonra tüm Akdeniz'e yayılmıştır. Özellikle, Sicilya, İtalya, Hellas, Kıbrıs hatta MÖ 323'de Ptolemaios I. Soter tarafından kurulmuş olan Mısır'daki Ptolemaios Krallığı'nda bile bulunan çok sayıda binadaki Hellen Hamam mimarisinin etkisi açıkça görülmektedir. Filistin coğrafyasında ise Hellen etkisi yalnızca elit bir kesimde görülmüştür. Bu kopukluğa en iyi örneklerden biri, Herodes saraylarında bulunan hamamlardır¹³⁴. (Res.32-33-34-35).

Res. 32. Herodian Sarayları¹³⁵

Res. 33.. Herodian Sarayları Kale Planı¹³⁶

¹³⁴ Fournet 2018, 8.

¹³⁵ <https://3c1703fe8d.site.internapcdn.net/newman/gfx/news/hires/2014/1-uniqueentryc.jpg>.

¹³⁶ https://biblewalks.com/Photos30/herodion_fortress_plan.jpg.

Res. 34. Herodian Hamamı¹³⁷

Res. 35. Herodian Hamamı *Tepidarium* Tavan Kubbesi¹³⁸

Bu hamam yapıları, Herodes'ten önce Yahudiler ve Hasmoni Krallığı tarafından inşa edilmiştir. Hamam evleri denen yapıların her biri, 3 x 3 m'lik bir alana sahipti ve sıvalı bir küvetten oluşmaktaydı. Banyoların olduğu bölüme ulaşmak için *apodyteriuma* benzer merkezi bir salondan çıkan dar bir koridordan geçmek gerekiyordu. Mekanların içinde basamaklı bir havuzdan oluşan *frigidarium* bulunmaktaydı ve bu havuzlar yıkanmaktan çok ritüeller için kullanılmaktaydı (Res.36).

¹³⁷ <https://biblewalks.com/Photos30/herodion20s.jpg>.

¹³⁸ <https://biblewalks.com/Photos30/herodion18s.jpg>.

Res. 36. Jericho Ritüel Havuzları¹³⁹

Hamam yapısının içinde küçük boyutlarda ısıtılan bir havuz daha vardı ve buranın suyu, havuzun yan duvarlarına yerleştirilen kazanlarda ısıtılmaktaydı. Odalarda *hypocaust* yoktu, ısıtma sistemleri için basit çözümler üretilmişti. Hamam evlerinin döşemelerinin mozaik olduğuna dair Masada ve Jericho (Res.37) dışında başka örnek bulunamamıştır¹⁴⁰. Hellen hamam kültürü MÖ I.-II. yüzyıllarda zengin konutlar dışında bir yayılım gösterememiş, alt sınıflar tarafından kullanılmamıştır. Daha sonraları özellikle, Caesar ve Tiberius'un hakimiyeti zamanında Antakya gibi bazı kıyı kentlerinde hamamlar yapılmaya başlanmış ve Roma banyo geleneği MS II. yüzyılda artık Asya ve Afrika'yı etkisi altına almaya başlamıştır. Geç bir zamanda başlamasına rağmen, hamamlar Fırat kıyılarından Arabistan sınırlarına kadar yayılmıştır¹⁴¹.

Res. 37. Jericho Hamamı *Frigidarium*¹⁴²

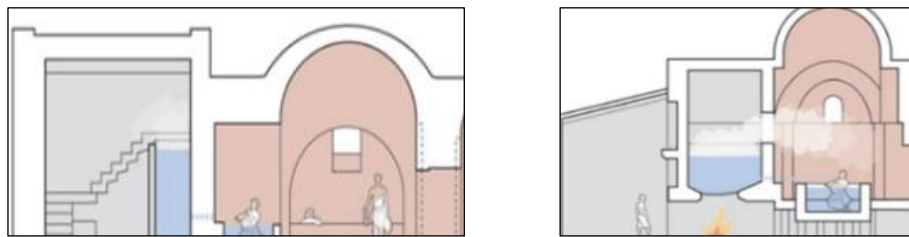
¹³⁹ <https://biblewalks.com/Photos156/Jericho4s.JPG>.

¹⁴⁰ Netzer 1999, 48.

¹⁴¹ Fournet 2018, 8.

¹⁴² <https://biblewalks.com/Photos156/Jericho50s.JPG>.

Bölgede bilinen en eski Roma hamamı örnekleri, MS I. yüzyıla tarihlenen *Capernaum*'da, MS 70-132 yıllarına tarihlenen Filistin'deki *En Gedi*'de, ve MS I. yüzyılın sonu ile MS II. yüzyıl başlarına tarihlenen Ürdün'deki *Khirbet ed. Dharieh*'te bulunmuştur. *Khirbet ed. Dharieh* ile aynı döneme tarihlenen güney Suriye'de *Sleim*'deki hamam yapısı oldukça iyi korunmuştur ve *apodyterium-frigidarium-tepidarium-laconium* ve *caldarium*dan oluşan sıra tipi bir Roma hamamıdır. MS III. yüzyıla gelindiğinde planlar değişmekte, *frigidarium* alanlarının boyutları büyümekte, dairesel planlar ortaya çıkmaya başlamaktadır. Fırat kıyısındaki *Dura Europos* ve *Lejja*'daki *Shâ'ra* kentlerindeki hamam yapıları, hem farklılaşan plan tipleri ile hem de aynı dönem komşu şehirlerdeki görkemli örneklerinin minyatürleri olmaları dolayısı ile önemli yapılardır. *Frigidarium* mekanının hem boyutlarının büyümesi, hem de mekan olarak daha çok dinlenme odası, vestiyer, bir buluşma alanı haline gelmesi, Ürdün'deki *Lejjun* ve *Palmyrene*'deki *Kalibiya* hamamlarında rahatlıkla gözlenebilmektedir. Zamanla büyük havuzların bireysel küvetlere dönüşmesi, *caldarium* mekan boyutlarının da küçülmesi, hem ekonomik anlamda hamam yapılarının külfetinin azaltılmasının amaçlandığını, hem de insanların aynı alanda olsalar da artık bireysel yıkanmayı tercih ettiklerini göstermektedir. Mekanlardaki dönüşüm, MS V. yüzyıldan itibaren ısıtma sistemleri için de başlamıştır. Küvetlerin küçülmesi ve mekanlara buhar veren cihazların yerleştirilmesi (Res.38.a-38.b) hem Mısır'da hem de *Oriens*'de Roma hamamlarının yerine “hammam”ların¹⁴³ doğmaya başladığını gösterir¹⁴⁴. Bazı boyut ve teknik değişikliklerine rağmen, MS VIII. yüzyıla tarihlenen Emevi döneminde hamamların sosyal rolü değişmemiştir¹⁴⁵.

Res. 38.a.Sha'ra Hamamı¹⁴⁶ 38.b.Has-Sarah Hamamı¹⁴⁷

¹⁴³ Eyice 1997, 402; Türkçedeki “*Hamam*” kelimesini incelersek, kökeninin, “ısıtmak, sıcak olmak” anlamındaki Arapça “*hamm*” kelimesinden geldiğini, “ısıtan yer”, yıkanma yeri anlamında kullanıldığını görürüz. Hamam kelimesinin, Farsça karşılığı “*germâbe*”dir.

¹⁴⁴ Fournet 2018, 9.

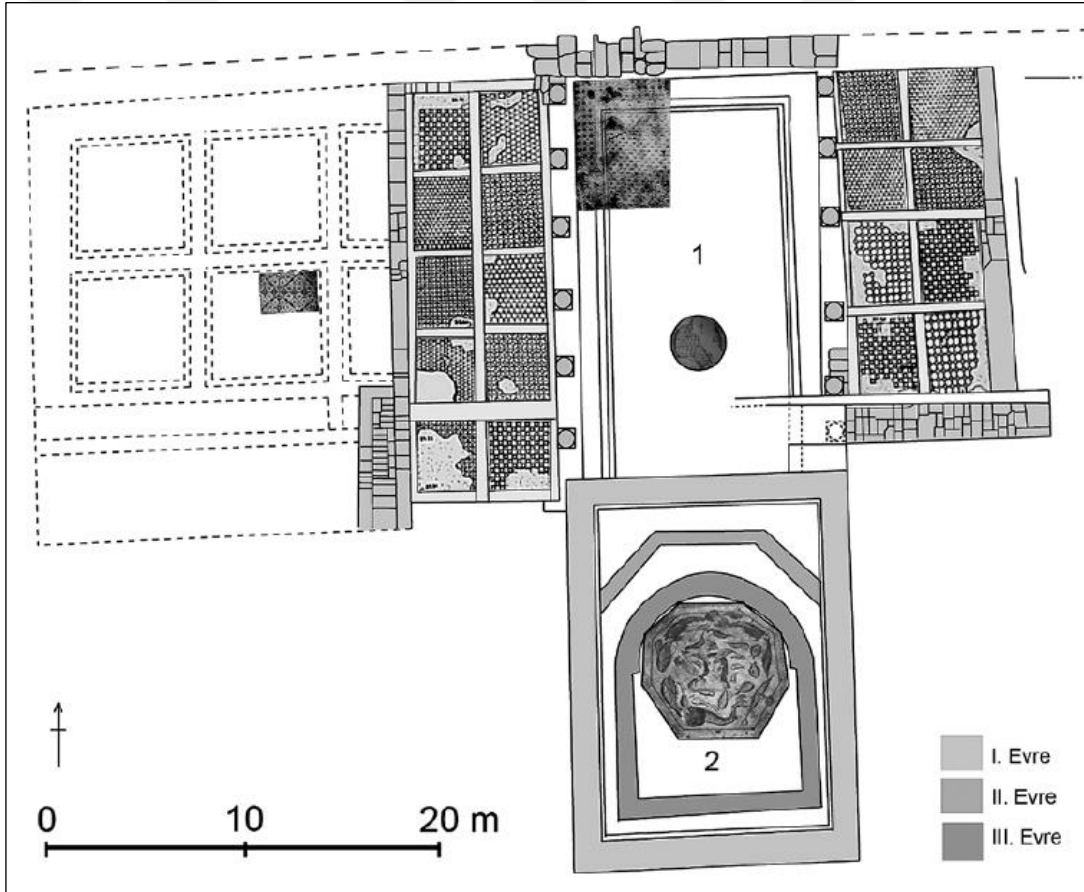
¹⁴⁵ Fournet 2018, 9.

¹⁴⁶ Roma Isıtma Teknolojisi (Çiz.Fournet,2008).

¹⁴⁷ 8. y.y. Hamam Isıtma Teknolojisi (Çiz.Charpenter, 1995).

2.2. Antakya (Antiocheia ad Orontes) Kenti Hamam Yapıları

Antiocheia-Beroea (Antakya-Halep), yolu yanında antik kentin kuzeydoğusunda konumlanan MS 537-538 yıllarına tarihlenen F Hamamı (Res.39), kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş 1 nolu, onun güneyindeki 2 nolu mekandan ve 1 nolu mekanın güneybatısındaki *latrinadan* oluşmaktadır. Planın tamamı eldeki veriler yetersiz olduğundan çıkarılamamaktadır. 1 nolu mekan kolonlarla 12,40 x 20,75 m ölçülerinde merkezi ve iki yan olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Ana döşeme kireçtaşı olmakla birlikte, üzerleri merkezi bölümünde mozaik, yan bölümler ise *opus sectile* kaplıdır. Yapının çatısının merkezde ahşap çatı, yan koridorlarda tonoz olduğu bulgulardan anlaşılmaktadır. 2 nolu mekanda dikdörtgen yapıdadır ve orta bölümünde bir havuz bulunmaktadır. Pis su kanalı da 1 nolu mekanın altından geçmektedir.¹⁴⁸

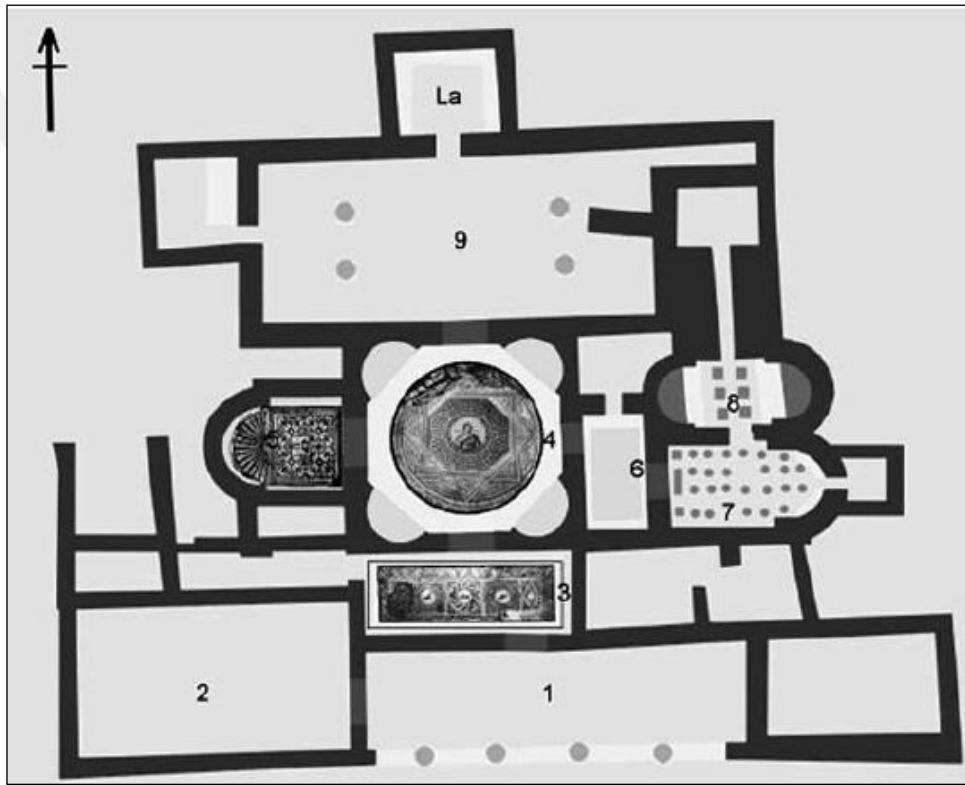
Res. 39..F Hamamı Planı¹⁴⁹

Narlıca Hamamı (Res.40) olarak bilinen bir diğer hamam yapısı, Amik Ovası'nın güneyine, korunaklı ve su kaynaklarının bulunduğu bir bölgeye yerleştirilmiştir. Dokuz

¹⁴⁸ Pamir 2008, 946-954.

¹⁴⁹ Pamir 2008, 959, Resim1.

mekanı olan dikdörtgen bir yapıdır ve güneyinde 1 nolu mekana kolonlu bir giriş mevcuttur. Bu mekandan batıdaki *apodyterium* olma ihtimali yüksek olan dikdörtgen planlı 2 nolu mekana geçilir. 1 nolu mekandan geçilen 3 nolu mekan geçiş amaçlıdır. Hamam yapısının merkezi 4 nolu mekandır. Kare formlu olmasına rağmen dört köşesine konan nişlerden dolayı sekizgen etkisi vermektedir. Olası havuz olan 5 nolu mekan ile 4 nolu mekanın *frigidariumu* oluşturuyor olması mümkündür. 6 nolu mekandan geçilen 7 ve 8 nolu mekanlardaki verilerden *caldarium* ve *tepidarium* olduğunu söyleyebiliriz. Boyutları oldukça büyük olan 9 nolu mekan açık avludur ve kuzeyinde *latrina* bulunmaktadır. Tartışmalı olmakla birlikte bulunan sikkelerden, MS IV. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir.¹⁵⁰

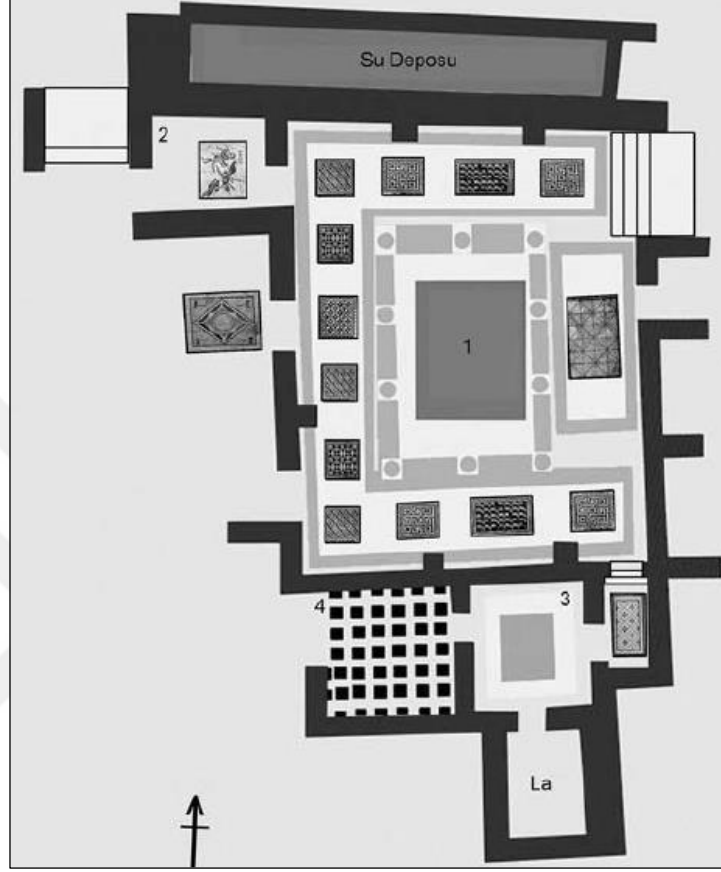
Res. 40.Narlıca Hamamı Planı¹⁵¹

Antikçağ yerleşimlerinde inceleyeceğimiz son hamam, Antakya'nın güneybatısında konumlanmış, ilk evresi MS II. yüzyıla, sonraki evresi MS IV. yüzyıla ait olduğu düşünülen Çekmece Hamamı'dır (Res.41). Tam planı diğer hamam yapılarında olduğu gibi veri yetersizliğinden çizilememektedir. Mevcut durumdan yapı, 21 x 20 m, yani 440 m²'lik bir alana yayılmaktadır. Merkezdeki mekan içinde havuzda bulunan, etrafı kolonlarla çevrili, pek çok mekana geçişi olan bir yapıdır. 1 nolu bu merkez mekanın güneyinde taşınabilir

¹⁵⁰ Pamir 2008, 946-954.

¹⁵¹ Pamir 2008, 960, Resim 4.

ısıtıcılarla ısıtılan 3 nolu *tepidarium*, onun da güneyinde bu mekanla bağlantılı *latrina* bulunmaktadır. Hamamın *caldarium* mekanı da yapının batısında bulunmaktadır ve 3 nolu mekanla bağlantılıdır¹⁵².

Res. 41.Çekmece Hamamı Planı¹⁵³

2.3.Patara Antik Kenti Hamam Yapıları

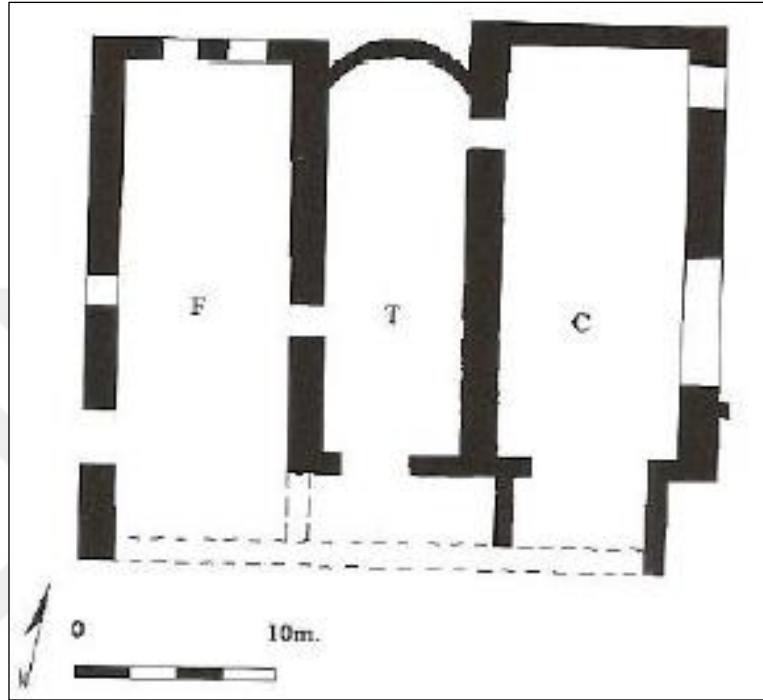
Patara'daki Roma Dönemi Hamam yapıları olan, *Nero - Vespasianus* Hamamı, Hurmalık Hamamı, Küçük Hamam ve Merkez Hamamı kentin merkezine, insanların gün içinde yoğun olarak buldukları alana konumlandırılmıştır. *Patara* kentinde bugüne kadar bulunan 4 adet Roma hamamı dışında bir adet de Ortaçağ Hamamı bulunmaktadır Hamamlar, Vitruvius'un da önerdiği biçimde, güneş ışığından maksimum fayda sağlayacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Buna göre, *Nero – Vespasianus* ve Merkez hamamlarının yönü güney, Hurmalık ve Küçük Hamam'ın yönleri ise güneybatı olarak seçilmiştir¹⁵⁴.

¹⁵² Pamir 2008, 946-954.

¹⁵³ Pamir 2008, 961, Resim 8.

¹⁵⁴ Gülşen 2007, 454.

Nero'nun son yılları ile Vespasianus'un ilk yıllarına denk gelen *Nero – Vespasian* Hamamı'nın yapım yılı için MS 65-69 tarihleri verilmektedir. Vespasianus döneminde bazı revizyonlar yapılmış ve *frigidarium* bölümü eklenmiştir. Yaklaşık 1000 m² lik kapalı alanı mevcuttur ve doğu – batı doğrultusunda yan yana sıralanmış üç ana bölümden oluşan tipik bir sıra tipi hamam yapısıdır (Res.42-43).

Res. 42.Nero-Vespasian Hamamı Planı¹⁵⁵

Res. 43.Nero-Vespasian Hamamı Güney Görünüşü

Yapıya giriş, batı yönündeki *apodyterium – frigidarium* bölümündendir. Daha sonra orta bölüme *tepidariuma* geçilir ve en doğuda kalan bölüm ise *caldarium*dur. *Frigidariumun*

¹⁵⁵ Gülşen 2007, 462, Res.3.

doğusunda *tepidariuma* geçiş, kuzeyinde de iki adet dikdörtgen pencere bulunmaktadır. *Tepidariumdan* da *caldariuma* bir geçiş bulunmaktadır ve *tepidariumda* yapılan kazılarda bulunan renkli mermer parçaları, kaplama malzemesi olarak mermer kullanılmış olduğunu göstermektedir. Sıra hamam tipinin son bölümü olan *caldariuma* gelindiğinde mekânın doğu duvarında farklı büyüklüklerde iki adet kemerli geçiş görülmektedir. Büyük geçiş ile geç dönem yapısı bir mekâna geçilmektedir. Hamam duvarlarının dış yüzlerinde, düzgün kesme blok halinde iri taşlar, iç yüzlerinde ise, *opus caementumun* kullanılmıştır. Tuğla ve harçlı moloz taş ise tonozların imalatında kullanılan malzemelerdir¹⁵⁶.

Batısında yer alan hurma ağacından dolayı, Hurmalık Hamamı olarak da karşımıza çıkan, Liman Hamamı, Tepecik denen kentin kuzeydoğusundaki bölgenin güneyinde bulunmaktadır¹⁵⁷. Hurmalık Hamamı da *Nero – Vespasianus* Hamamı gibi, doğu – batı yönünde yerleştirilmiş üç dikdörtgen mekândan oluşan sıra tipi hamam yapısıdır (Res.44). *Frigidarium* bölümü yapının doğusundadır ve 29 x 7,50 m ölçülerindedir. Mekânın güneyinde, yarım yuvarlak olarak inşa edilmiş *apsis* bölümünde 6 adet dikdörtgen pencere yer almaktadır¹⁵⁸.

Res. 44.Liman Hamamı¹⁵⁹

¹⁵⁶ Gülşen 2007, 454.

¹⁵⁷ Erkoç 2018, 240.

¹⁵⁸ Gülşen, 2007, 454.

¹⁵⁹ Erkoç 2018, 242, Fig.2.

Frigidarium bölümünün doğusunda, *Bazilika thermarum* olarak tanımlanan bir yapı eklentisi bulunmaktadır. *Frigidarium* bölümünün güneyindeki apsis hatları içinde, *piscina* denen soğuk su havuzu bulunmaktadır. 1,1 m'lik derinlikteki havuza üç basamaktan oluşan merdivenlerle hem doğu, hem de batısından ulaşmak mümkün olmaktadır. Havuzun pis su çıkışı için bir gider, havuz tabanı ile duvarının kesişme noktasında, kuzeybatıya eğimli olan bölüme yapılmıştır. Kazı çalışmalarında ortaya çıkartılan künk ve kurşun borularla da havuzun temiz su ihtiyacının karşılandığı sonucu ortaya çıkmaktadır. 42 m²'lik bu alanla birlikte *frigidarium* 250 m² alana ulaşmaktadır (Res.45).

Res. 45.Hürmalık Hamamı *Frigidarium*

*Frigidarium*un batısında bulunan *tepidarium* 15,5 x 8,1 m ölçülerinde yaklaşık 125,5 m²'lik bir alana sahiptir¹⁶⁰. Bu mekâna genişlikleri 1,30 m olan iki kapı ile geçilmektedir. Bu mekânın güneyinde de 3 adet dikdörtgen pencere mevcuttur. Bu mekanda yapılan kazı çalışmalarında, çivi yuvaları ve buhar çıkışı için kullanılan hava kanallarının bulunması, duvardan ısıtma sisteminin bu yapı için kullanıldığını göstermektedir. Yapının en geniş mekânı olan *caldariuma* geçiş *tepidarium*dan olmaktadır. *Caldarium*un batı duvarının orta aksında 8,5 m genişliğinde bir kemer ile bu kemerin sağ ve sol üst köşelerinde de birer adet pencere bulunmaktadır¹⁶¹.

Caldarium, yapı grubunun en batısında, 17,40 x 10,75 m'lik ölçüleri ile 187 m²'lik alanlı bir mekândır (Res.46).

¹⁶⁰ Erkoç 2018, 242-245.

¹⁶¹ Gülşen 2007, 455.

Res. 46.Hurmalık Hamamı *Caldarium*

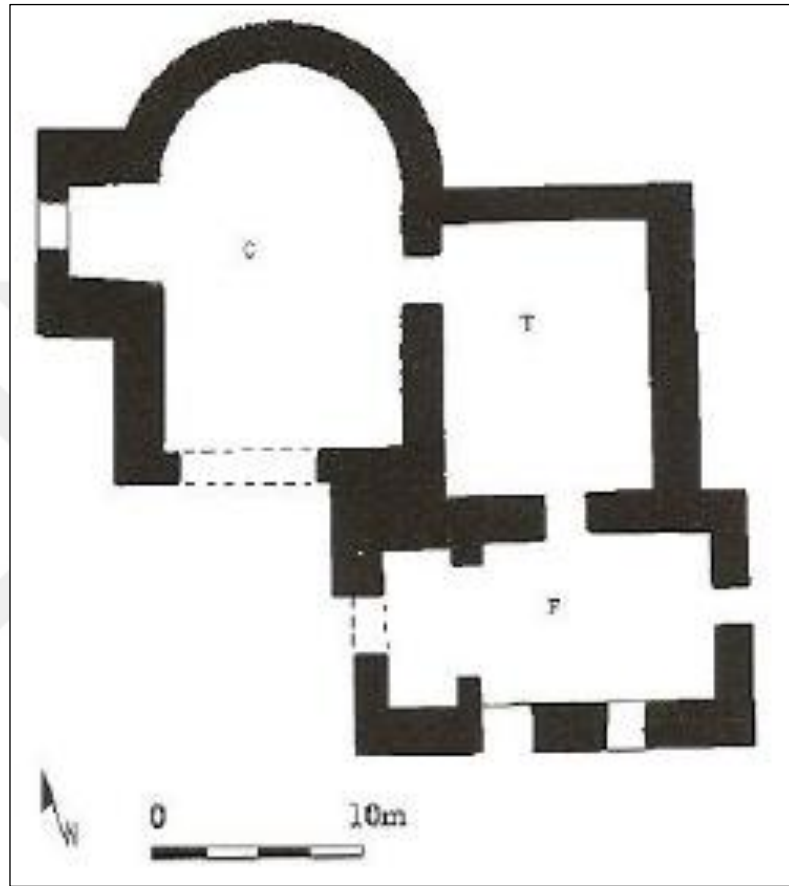
Tepidarium bölümünde yapılan çalışmalarda ortaya çıkan *hypocaust* sisteminde, *pilae* dediğimiz tuğla payelerin 55 cm ara ile 55 x 28 x 5 cm boyutlarında tuğlalardan oluştuğu, aralarında kullanılan 2,5 – 3 cm'lik harç ile birlikte toplam yüksekliklerinin 1,05 m'ye ulaştığı tespit edilmiştir¹⁶². Hamamın çatısı tonoz örtülüdür. Hurmalık Hamamı'nın ana taşıyıcı duvarları, düzgün kesilmiş, iri bloklu kireçtaşıdır. Çatıyı örten tonoz yapıda, tuğla ve kireç harçlı küçük moloz taşlar malzeme olarak seçilmiştir. Yapıda tuğla, *hypocaust* sistemin *pilae*sinde, banyo ve havuz duvarlarında, mermer ise döşeme ve duvarın kaplamasında kullanılmıştır¹⁶³.

Kuzey – güney doğrultusunda yerleştirilmiş olan Küçük Hamam yapısı, diğerleri gibi üç bölümlüdür (Res.47). Ancak bu hamam yapısı, tasarım olarak, Lykia'ya özgü sıra dizili, yalın hamam yapısından farklıdır. Hamam binasına giriş, *frigidariumun* doğusunda bulunan 0,95 m'lik bir kapı ile olmaktadır. *Frigidarium* mekanının batısında 1,70 m'lik ayrı bir bölüm, güneyinde iki adet pencere, kuzeyinde de 1 m'lik bir açıklıkla *tepidariuma* geçiş bulunmaktadır. *Caldarium* mekanı yapının kuzeybatısındadır ve *tepidariumun* batısından 1,05 m'lik bir geçiş ile girilmektedir. *Caldarium* mekanının, kuzeyinde 2,75 m'lik bir apsis bulunmaktadır. Küçük Hamam yapısının duvar işçiliğinde yoğun olarak, birbirine sıkı bağlanmış poligonal taş işçiliği görülür. Tonoz çatı örtüsü başlangıç kotunda yatay bir korniş

¹⁶² Erkoç 2018, 246.

¹⁶³ Gülşen 2007, 454-455.

vardır ve dış cephenin kuzey bölümünde kullanılan düzgün taşlarda bosaj işçiliği kullanılmıştır. Tonoza kadar olan bölümde kireçtaşı, tonoz kısmında diğer hamamlarda da görüldüğü gibi tuğla malzeme seçilmiştir. Bu yapıda da, duvarların iç yüzeylerinde *terracotta* çivi ve mermer levhalar için kullanılan dübel yuvaları ile *tepidarium*da 6 adet, *caldarium*da da 5 adet olmak üzere 11 adet baca bulunmuştur¹⁶⁴.

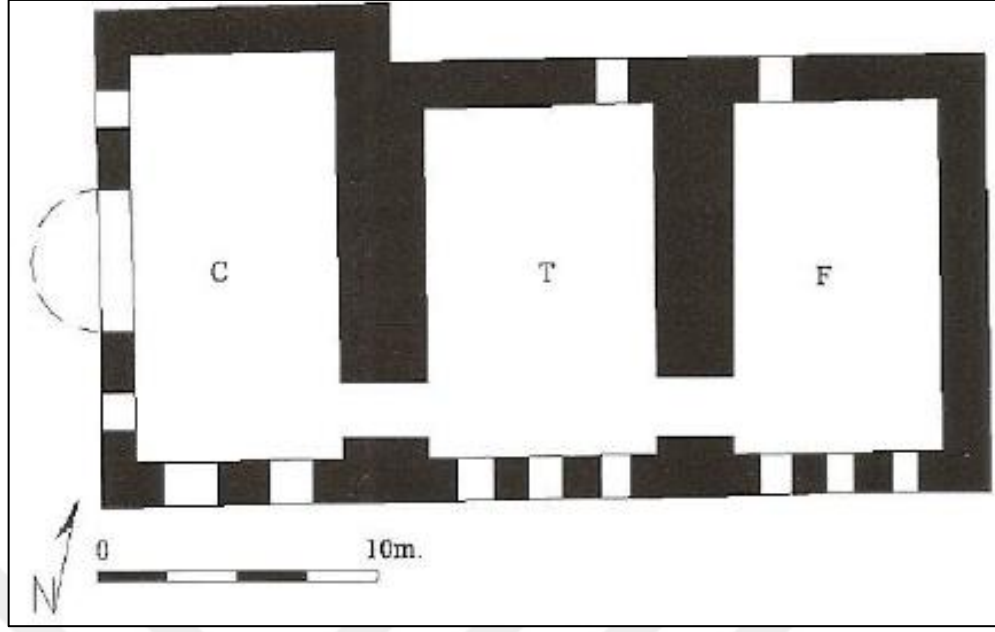
Res. 47.Patara Küçük Hamamı¹⁶⁵

Doğu batı doğrultusunda yerleştirilmiş olan Merkez Hamamı'da üç mekândan oluşan sıralı bir yapıdır (Res.48-49). Yapıya giriş kuzeyden *frigidarium* bölümündendir. *Frigidarium*dan bir geçişle *tepidarium*da, oradan da *caldarium*da geçiş bulunmaktadır. Taş işçiliğinde de ortak bir tercihten bahsedilebilir. Düzgün kesme taş, poligonal ve moloz taş işçiliğinin hepsinin kullanıldığı bir örnektir. Bu yapıda da ısıtma sistemine ait izler bulunmaktadır¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Gülşen 2007, 455-456.

¹⁶⁵ Gülşen 2007, 463, Res.5.

¹⁶⁶ Gülşen 2007, 456.

Res. 48.Patara Merkez Hamamı¹⁶⁷

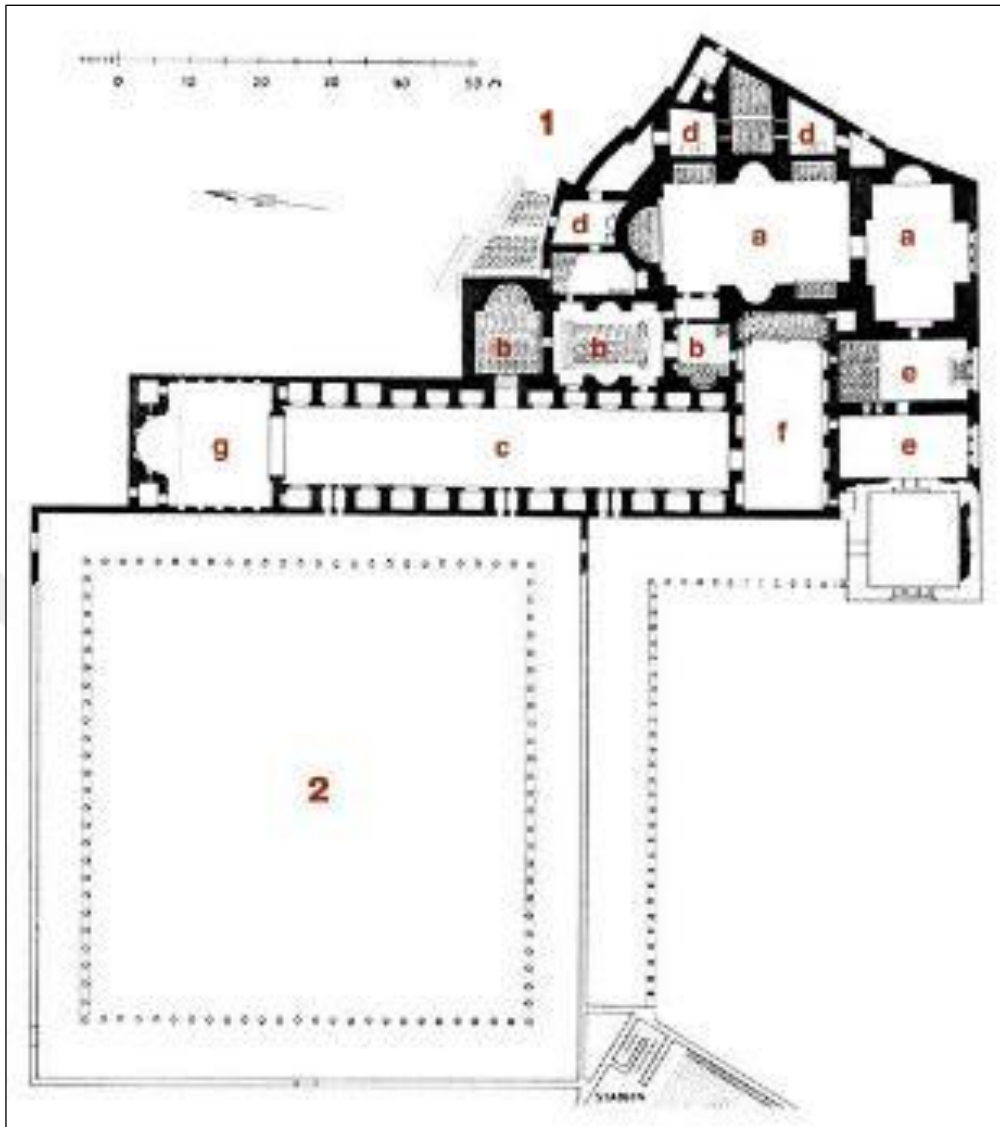
Res. 49.Merkez Hamamı Kuzeybatı Görünüşü

2.4.Miletos Kenti Hamam ve Latrina Yapıları

Miletos şehrinde yapılan kazılarda, 1903-1907 yılları arasında antik şehrin bugüne kadar bulunan en büyük hamam yapısı olan Faustina Hamamı ortaya çıkartılmıştır. Söz konusu yapı bir hamam-*gymnasium* kompleksidir (Res.50). Hamam kompleksinin yapım tarihi olarak, İmparator Marcus Aurelius'un eşi Faustina'nun Anadolu'yu gezdiği dönem olan MS 164 yılı sonrası verilmektedir¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Gülşen 2007, 463, Res.6.

¹⁶⁸ Niewöhner 2016, 117.

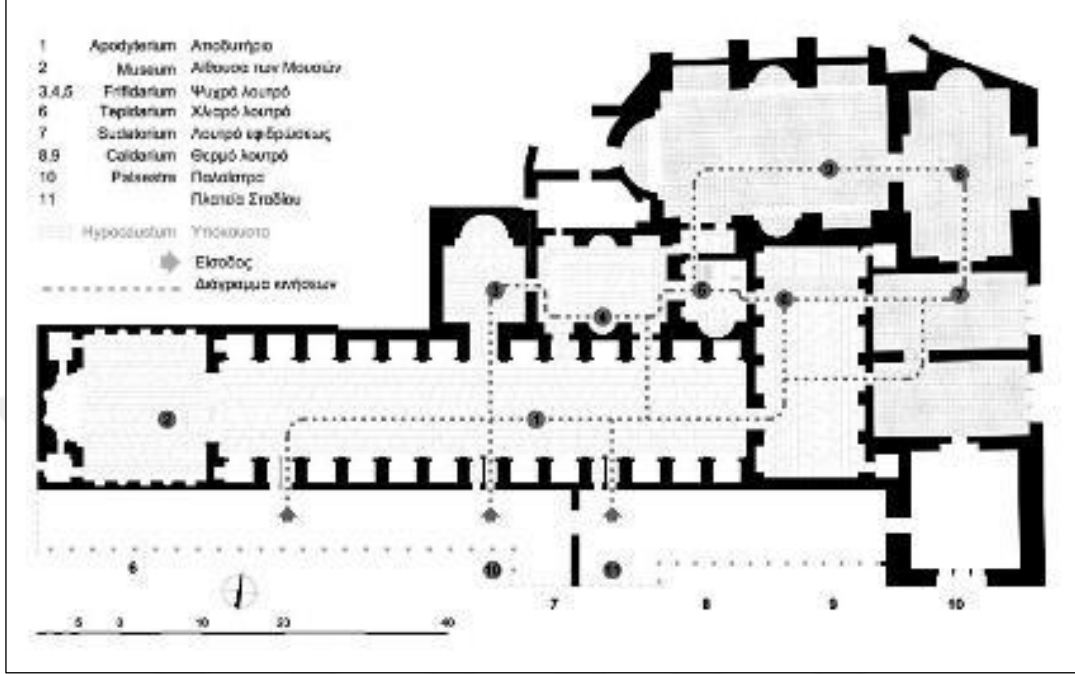
Res. 50. Faustina Hamam Kompleksi Planı¹⁶⁹

(1. Faustina Hamam Bölümü, a. *Caldarium*, b. *Frigidarium*, c. *Apodyterium*, d. Isıtılan Alan, e. *Laconium*, f. *Tepidarium*, g Musalar Salonu., 2. *Palaestra*)

Komplekse giriş, 10-11 nolu *palaestra*daki girişlerden olmaktadır. Daha sonra 1 numaralı mekan olan *apodyterium*a ulaşılmaktadır. Bu bölüm, yapının yaklaşık 60 m uzunluğunda, doğu ve batı cephelerinde dinlenme bölümleri olan mekândır. *Apoditerium*un kuzeyindeki 2 nolu bölümün hamama gelenlerin sosyal paylaşımlar yaptığı bir salon olma olasılığı yüksektir. *Apoditerium*dan üç ayrı bağlantı ile yapının kuzeyine konumlanmış olan 3-4-5 nolu *frigidarium* bölümlerine, oradan da doğudaki 6 nolu bölüm *tepidarium*a ulaşılmaktadır. Yapının kuzeyinde bizi 9 ve 8 nolu birbirleri ile bağlantılı *caldarium*

¹⁶⁹ ©Deutsches Archaeologisches Institut, Berlin (Kleiner, G., Die Ruinen von Milet, Deutsches Archaeologisches Institut, Berlin 1968, S. 102, Abb 74).

bölümleri karşılamaktadır. Hem 8 nolu *caldarium*dan hem de 6 nolu *tepidarium*dan 7 nolu *Laconium* (Sudatorium)a geçmek mümkün kılınmıştır (Res.51-52-53-54). Teknik bölümler, bu ana dolaşımının kuzey, doğu ve batısında çözülmüştür¹⁷⁰.

Res. 51.Faustina Hamam Kompleksi Akış Şeması¹⁷¹

Res. 52.Faustina Hamam Apodyterium

¹⁷⁰ Niewöhner 2016, 112-116.

¹⁷¹ ©IME/FHW

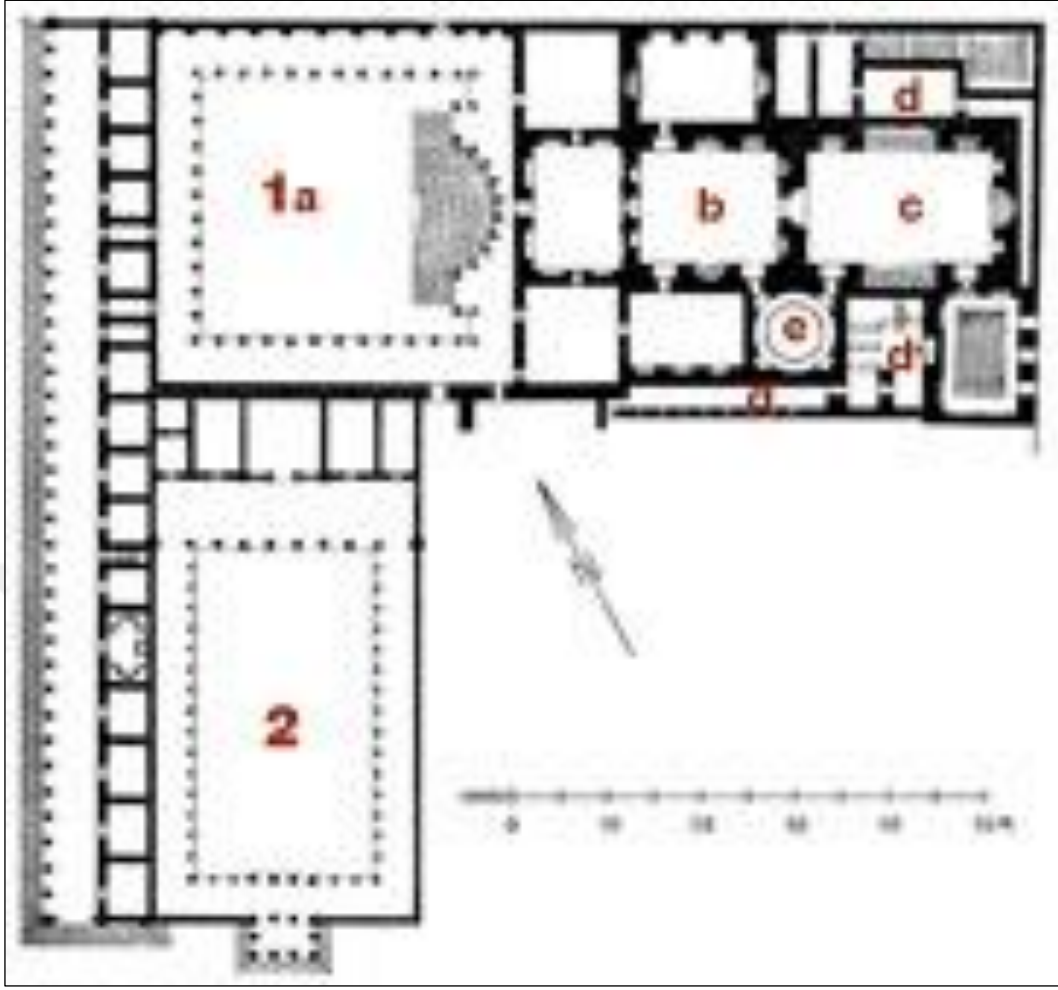

Res. 53. Faustina Hamam *Frigidarium*

Res. 54. Faustina Hamam *Caldarium*

Capito Hamamı, İmparator Claudius'un hakimiyet yılları arasında (MS 41-54) Asia Eyaleti valisi olan Capito tarafından yaptırılmıştır (Res.55).

Res. 55.Capito Hamamı Planı¹⁷²

(1a.Palaestra, b.Tepidarium, c.Caldarium, d.Isıtılan Alan, e.Laconium)

Hamam yapısına ana giriş batı cephesindeki havuzlu bölümdendir. Bu giriş dışında yapı çevresindeki alanlarda spor alanlarındaki insanların rahat ulaşımı için kuzey ve güney yönlerinden de girişler bulunmaktadır. *Apoditerium* yine mekânda ilk girilen alandır. Daha sonra ortadaki ılık mekana yani *tepidariuma* girilir. *Caldarium* bölümü yapının en doğusunda konumlanmıştır. *Caldariumun* kuzey ve güneylerinde hamam yapısının sıcak su ve *hypocaust* sisteminin teknik bölümleri bulundurmaktadır. *Laconium* olarak kullanılan mekân hem *tepidarium*, hem de *caldarium* ile bağlantılı kılınmış ve yapının güneyinde yerleştirilmiştir (Res.56-57)¹⁷³.

¹⁷² Kleiner, G., Die Ruinen von Milet, Deutsches Archaeologisches Institut, Berlin 1968 ©Deutsches Archaeologisches Institut, Berlin.

¹⁷³ Niewöhner 2016, 69-72.

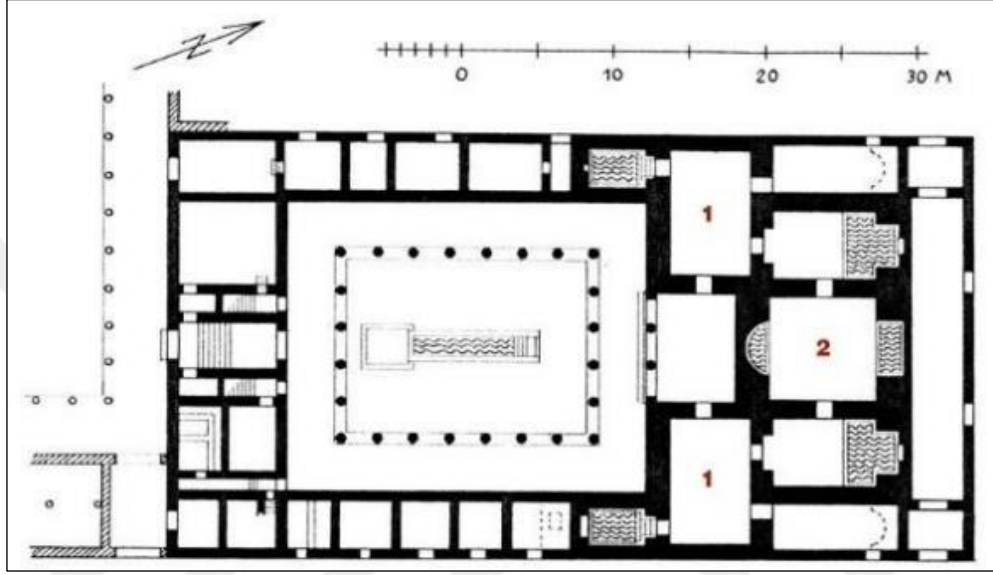
Res. 56. Capito Hamamı Natatio

Res. 57. Capito Hamamı Kuzeydoğudan görünüş

Humeitepe Hamamı, şehir yerleşiminin kuzeyine konumlanmıştır ve antik yerleşimde bugüne kadar bulunan diğer hamam yapılarından küçük olmasından dolayı, özel bir işletme olacağı görüşü hakimdir. Ana yapıya giriş, güneyden merdivenle olmaktadır. Girişte ulaşılan mekan, sadece doğu ve batıdaki caddeleri üzerinden kullanıımı olan dükkanlarla, ortak duvarlara sahip, sütunlarla çevrili, ortasında uzunlamasına havuz bulunan bir avludur. Hamamın güneyinde yer alması ve merdivenle bir inişi olmasından dolayı, *natatio* olarak kullanılıyor olmalıdır. Hamam bölümüne bu avlunun kuzeyinden girilmektedir. Hamam

bölümüne ilk girildiğinde, doğu ve batıya ayrı ayrı yerleştirilmiş *apoditerium* ve oralardan soğuk su havuzlarına, hamamın *caldarium* ve *tepidarium* bölümlerine geçilmektedir. Hamamın sıcak suyunu sağlayacak olan *prae-furnium* ise yapının kuzeyinin tüm cephesine yerleştirilmiştir (Fig.58). Miletos kazılarında bugüne kadar ele geçen bulgulardan, en erken yapının Capito Hamamı, daha sonra Humeitepe Hamamı ve son olarak da Faustine Hamamı inşa edilmiş olmalıdır. Bu da dönemsel olarak, MS I.-II. yüzyıla denk gelmektedir¹⁷⁴.

Res. 58.Humeitepe Hamamı Planı¹⁷⁵

(1.Apodyterium, 2.Caldarium)

Hamam yapılarından bağımsız bir konumda bulunan Miletos *Latrinası*, antik kentin güneyinde *granarium* yapısının doğu duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Dar bir alanda çözüm üretilme zorunluluğundan olsa gerek, 24,43 x 3,64 m ölçülerinde, I şeklinde bir yapıdır. Eldeki veriler taban döşemesi ve oturma bölümleri ile ilgili yeterli bir bilgi vermemektedir. Temiz ve pis su için pişmiş toprak kanallar kullanılmıştır¹⁷⁶.

2.5.Andriake Doğu Hamamı

Andriake liman kentinde bugüne kadar yapılan kazı çalışmalarında Roma Dönemi'ne ait olan ilk yapı olma özelliği ile hamam yapısı, Andriake güney yerleşiminin doğu başlangıcında konumlanmıştır. Doğu Hamamı çevre duvarları ile 50 x 38 m ölçülerinde bir alanı kaplamakla

¹⁷⁴ Niewöhner 2016, 66-68.

¹⁷⁵ Kleiner, G., Die Ruinen von Milet, Deutsches Archaeologisches Institut, Berlin 1968 ©Deutsches Archaeologisches Institut, Berlin.

¹⁷⁶ Gülbay 2003, 29.

birlikte, hamam bloğu 32 x 13 m kuzeybatı aksında uzanan dikdörtgen bir formdadır (Res.59). Andriake Hamamında plan özelliklerinin farklı, ancak inşa tekniklerinin benzer olduğu, Roma ve erken Doğu Roma olmak üzere iki evreden söz etmek gerekir. Roma Dönemi yapısı, yaklaşık 197 m², Doğu Roma Dönemi ise yaklaşık 175 m²'dir. Bu iki evrede en çok değişime uğrayan mekan, *caldarium* bölümüdür¹⁷⁷.

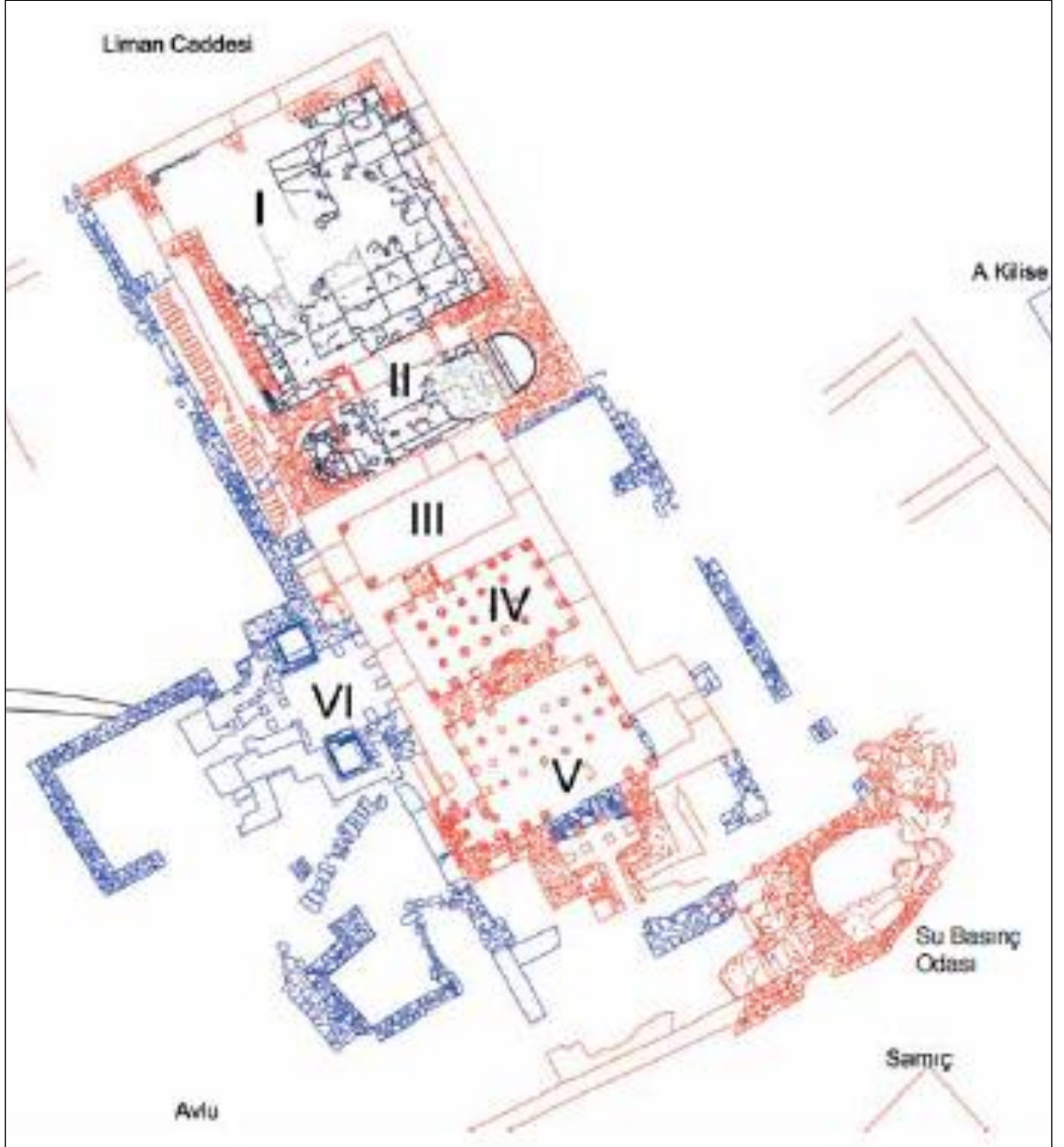
Res. 59.Andriake Doğu Hamamı¹⁷⁸

Erken *caldarium*un ikinci evrede daha küçük boyutlu olarak inşa edilmesi ile bu mekanla bağlantılı olan bölümlerde de değişiklikler yapılmıştır. Roma Dönemi'ndeki plan, *apodyterium* (I), *frigidarium* (II), *tepidarium* (III-IV) ve *caldarium* (V-VI) mekanlarının belirli bir aksta dizilmesinden oluşan tipik bir Lykia hamam planıdır (Res.60-61). Hamam yapısına *apodyterium* bölümünün doğu, batı ve kuzeyinde bulunan üç kapıdan da girmek mümkündür. Ancak 1,71 m'lik ölçüsü, ana girişin kuzey giriş olduğunu göstermektedir. *Apodyterium*dan havuza sahip olan *frigidariuma* geçiş bir kemerle sağlanmaktadır. *Frigidarium*un güneyinden de hamamın diğer bölümlerine geçiş bulunmaktadır. 1,1 m'lik geçiş ile ulaşılan III nolu mekan, 6,07 x 2,65 m ölçülerinde ilk *tepidarium*dur. Günümüze ulaşan verilerden tonoz bir çatı ile örtülü olduğu, doğu ve batı duvarlarında 2 adet pencereye sahip olduğunu ve *hypocaust* sistemi ile ısıtıldığı söylenebilmektedir. 6,10 x 3,65 m ölçülerindeki *caldarium* öncesi mekan IV nolu ana *tepidarium*dur. Bu bölümde de 2 adet pencere mevcuttur ve çatı örtüsü tonozdur. V. Mekan *tepidarium*dan geçişi olan, 4,77 x 6,15 m ölçülerindeki Roma dönemi *caldarium*udur. *Hypocaust* sistem bu mekanda da mevcut olduğu ve ısıtmanın duvarlarda da devam ettiği günümüze ulaşan verilerden anlaşılmaktadır.

¹⁷⁷ Çevik-Bulut 2014, 223-224-237.

¹⁷⁸ <http://www.antalyagezirehberi.net/andriake-antik-kenti.html>.

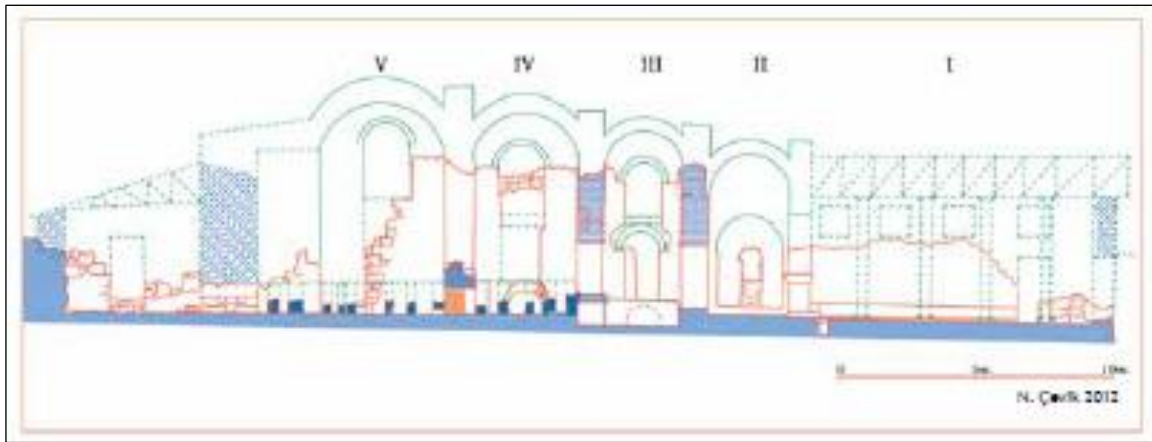
Erken dönem *caldariumu* olan bu mekanla bağlantılı bir de *praefurnium* bulunmaktadır. Doğu Roma Döneminde bu mekan işlevini 3,81 x 3,2 m'lik ölçülerindeki VI nolu bölüme bırakmıştır. Geç dönem *caldariumu* olan bu bölüm V nolu mekanla aynı teknikte ancak daha küçük boyutlu olarak inşa edilmiştir ve hypocaust sistemin izleri hem duvarda hem döşemede rahatlıkla gözlenebilmektedir¹⁷⁹.

Res. 60.Andriake Doğu Hamamı Planı¹⁸⁰

¹⁷⁹ Çevik-Bulut 2014, 223-230.

¹⁸⁰ Çevik-Bulut 2014, 249, Res.4.

Res. 61.Andriake Doğu Hamamı Kesit ve Rekonstrüksiyonu.¹⁸¹

Hamamın temiz su ihtiyacı, güneydoğu köşesindeki su deposu sayesinde sağlanmaktadır. Ancak depoya su giriş yeri bugüne kadar ki kazılarda henüz tesbit edilememiştir. Pis suların ise, ana kanal aracılığıyla limana döküldüğü tesbit edilmiştir. Hamam yapısının inşa malzemeleri moloz taş ve harçtır. Su kullanımı olan iç mekanlarda mermer kullanıldığı görülmektedir. Pencere, kapı kemerlerinde ve tonozlarda tuğla malzeme kullanılmıştır.¹⁸²

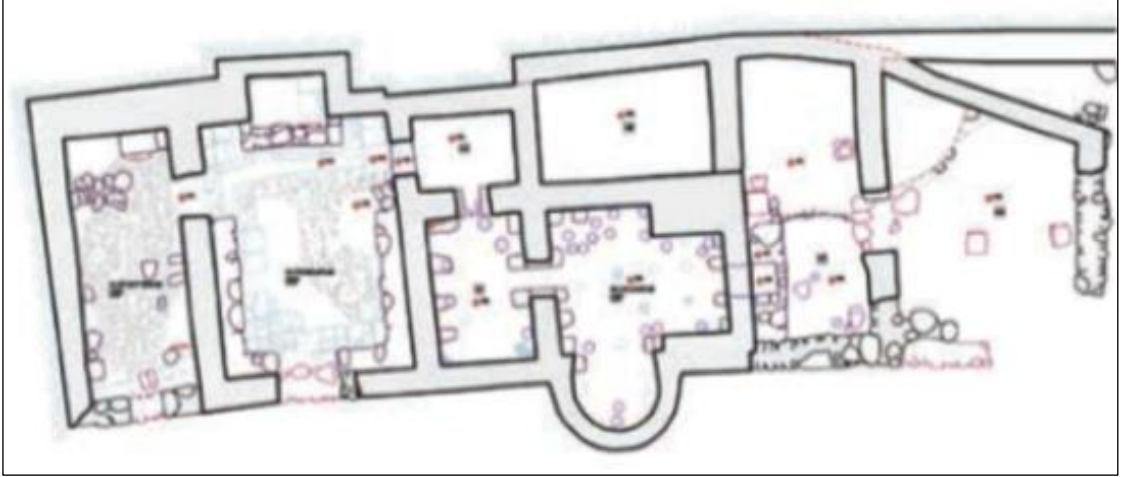
2.6.Arykanda Kenti Hamamları

Arykanda kentinde bugüne kadar Yazıtlı Hamam, Naltesesi Hamamı, V. Hamam ve VI. Hamam diye bilinen küçük ölçekli dört adet hamam bulunmaktadır. Birbirlerine yakın konumlanmış bu kadar hamamın varlığı, Arykanda hinterlandında günümüzde de yoğun bir şekilde kullanımı olan su kaynaklarının ve ormanların bolluğu ve de ana arter üzerindeki bir yerleşim olması ile açıklanabilir. Aykanda yerleşiminde, Geç Antik Dönem mahallesinin güneybatısında konumlanmış olan VI. Hamam (Res.62), yaklaşık 250 m² alanlı, batı-doğu yönünde dizilmiş altı mekanı ve bir sarnıç yapısı ile Lykia Bölgesi'nde yaygın olarak rastlanan sıra tipi hamamlara örnek teşkil etmektedir. Hamam yapısına, yapının batısında yer alan, güneyinde bir kapısı bulunan, 2,5 x 5,8 m ölçülerinde 14,5 m² alana sahip *apodyteriumdan* (Res.63) girilmektedir. Bir sonraki bölüm, kuzey duvarında gerçekleştirilen kazılarda ele geçen bulgulardan zemin ve duvar döşemesinin mermer kaplı olduğu anlaşılan bir havuzu bulunan, 4,40 x 5,80 m ölçülerinde 25,50 m² alanlı *frigidariumdur*¹⁸³.

¹⁸¹ Çevik-Bulut 2014, 249, Res.4.

¹⁸² Çevik-Bulut 2014, 230-233.

¹⁸³ Seviç 2018, 702-704.

Res. 62.VI.Hamam Planı¹⁸⁴

Res. 63.VI.Hamam Apodyterium.

Frigidarium (Res.64) mekanındaki havuz cephesi dışındaki tüm duvarlarda hamama gelenlerin oturması için yapılmış 40 cm'lik sekiler bulunmaktadır. *Frigidarium*dan *tepidariuma*, iki mekanın köşe noktasında konumlanmış mekandan geçilmektedir. Geçiş mekanı denen bu alan 2,35 x 1,70 m'lik 4 m² yüzölçümlü küçük bir mekandır. *Hypocaust* sistemine ait elimizde bir veri olmamasına karşın, ısıtılan mekan olan *tepidariumla* bağlantılı olan geçişin döşeme altı kotunda bir kanalın bulunması, bu mekanın da ısıtılan bir mekan

¹⁸⁴ Seviç 2018, 708,Res.2

olduğunu göstermektedir. Geçiş mekanının güneyi ile bağlantılı ve *hypocaust* sisteminin bulunduğu bölüm 2,20 x 3,30 m ölçülerinde, 7,50 m² alanlı *tepidarium*dur. Güney duvarında pencere olması, olası bir boşluk ve batısındaki *caldarium* bir giriş bulunmaktadır. *Caldarium* bölümü, içinde *hypocaust* sistemi ile *praefurnium* bağlantısı rahatlıkla gözlemlenen, ana mekanı 2,35 x 3,35 m ölçülerinde 7,87 m² olan güney ve doğusunda nişlerle genişletilmiş bir mekandır. VI. Hamam yapısının, günümüze kadar yapılan kazılar sonucunda ele geçen bulgulardan, MS 337’de inşaa edildiği ve MS 435 yılında bölgede çıkan yangına kadar da aktif olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁸⁵.

Res. 64.VI.Hamam *Frigidarium*.

2.7.Rhodiapolis Hamamı

1077 m²'lik alana konumlanmış olan hamam (Res.65-66) yapısının 446 m²lik bölümünü hamam, diğer bölümünü de *palaestra* ve onun terasının oluşturan sarnıçlar oluşturmaktadır. Doğu Roma Dönemi'nde yapılan değişikliklere rağmen, *palaestra*, *caldarium*, *tepidarium*, *frigidarium*, *apodyterium* ve servis bölümlerinin bulunduğu tipik bir Roma Hamamı yapısıdır. Bu hamama özgü mekan, merkezi bir geçiş olan mekanlar arası sirkülasyonu sağlayan bir bölümün varlığıdır. Hamam duvarlarında pencere, köşeler ve girişlerde blok taşlar, bunların da dışında kalan bölümlerde moloz taş kullanılmıştır. *Hypocaust* sistemini, özellikle *tepidarium* mekanında iyi durumda bulunan tuğla ayakların varlığı göstermektedir.

¹⁸⁵ Seviç 2018, 702-704.

Mekanlarda bulunan çivilerden ve bazı duvarlarda bulunan çivi yuvalarından da hava boşluğu oluşturmak için duvarlara levhaların monte edildiği anlaşılmaktadır. Yapılan kazılarda bulunan II. Basileus'a ait bir sikkeden yapının Bizans Dönemi'nde 11.yüzyıla kadar, yaklaşık 600-700 yıl boyunca farklı fonksiyonlarla da olsa kullanıldığını göstermektedir. Likya şehirlerine katkısı ile bilinen Opramoas'ın epigrafik belgelere dayanarak Gagai hamamını II. yüzyılın ortalarında yaptırdığı, Rhodiapolis'in kendi şehri olması dolayısı ile buradaki hamam yapısını da aynı dönemlerde yaptırmış olduğunu söyleyebiliriz¹⁸⁶.

Res. 65.Rhodiapolis Hamamı

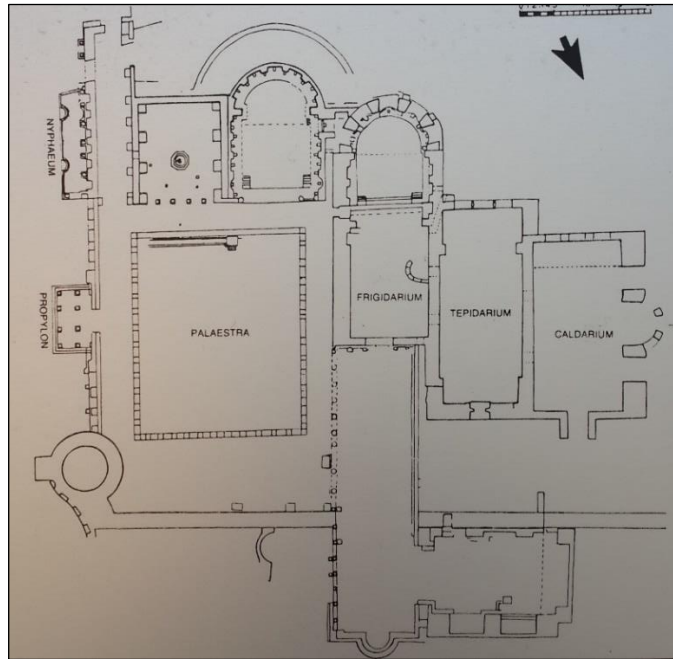

Res. 66.Rhodiapolis Hamamı

¹⁸⁶ Çevik 2008, 15.

2.8.Perge Hamam Yapıları

Perge antik yerleşiminde bulunan hamam yapıları, şehrin ana giriş kapılarına yakın ve su temininin kolay olacağı konumlarda yer almaktadırlar. Hellenistik kapı yakınındakine “Güney Hamamı” (Res.67-71), batı kapısının yakınındakine de Kuzey Hamamı (Res.72-74) denmektedir ve her iki yapı da MS II.-III. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Temiz su dağılımının künklerle olduğu hamamlarda, plan tipi olarak yanyana sıralanmış mekanlardan oluşmaktadırlar, ancak kullanım bakımından “halka tipi hamamlar” grubuna girmektedirler. Kuzey Hamamı, peristilli bir avlu ve *apodyterium*, *frigidarium*, *caldarium* ve *tepidarium* bölümlerini kapsamaktadır. Perge Güney Hamamı, güney yönüne bakan ve yan yana dizilmiş mekanlar ile onlara dik yerleştirilmiş *palaestra* ve konferans salonunu kapsamaktadır. *Palaestrasının* boyutları, kült salonu ve eğitim salonu ile hamam-gymnasium örneği kabul edilebilir ve asimetrik planlı yapılardandır. Hamam yapısı incelendiğinde düzensiz bir dizilim sözkonusudur. Görkemli bir girişle girilen *palaestradan*, güneydeki açık havuza, yine *palaestradan* sanatsal eğitim salonuna girilebilmektedir. Eğitim salonunun güneyindeki bir kapıdan da, *frigidarium*, *tepidarium* ve *caldariuma* geçilmektedir. İki evreli olduğu düşünülen Güney Hamamı yapısının ilk evresinin Hadrianus Dönemi’ne ikinci evresinin de MS III. yüzyıla tarihlendirilmesi, ilk evredeki duvar işçiliği ve mimari bezemelere, ikinci evrede de çeşme ve sütunlu giriş ve hamam yapısına yapılan bazı eklentilere bağlanmaktadır¹⁸⁷.

Res. 67.Perge Güney Hamamı Planı.

¹⁸⁷ Akçay 2007, 33-36.

Res. 68.Perge Güney Hamamı Havadan Görünüş¹⁸⁸.

Res. 69.Perge Güney Hamamı *Caldarium* Bölümü

¹⁸⁸ Perge Antik Kenti Arşivi.

Res. 70. Perge Güney Hamamı *Frigidarium* Bölümü.

Res. 71. Perge Güney Hamamı Sıcak Su Havuzu.

Res. 72.Perge Kuzey Hamamı.

Res. 73.Perge Kuzey Hamamı.

Res. 74.Perge Kuzey Hamamı.

2.9.Ephesos Hamam ve Latrina Yapıları

Ephesos'taki hamam-*gymnasium* yapılarından en eski tarihli olan Liman *Gymnasium*, Domitianus zamanında *Arkadiane*'nin kuzeyinde konumlandırılmıştır (Res.75-76). Kompleks, batıdaki hamam yapısı, orta kısımda kare planlı 90 x 90 m boyutlarında peristylli bir avlu ve doğuda da “*Verulanus Galerileri*” denen 200 x 240 m boyutlarında bir bölümden oluşmaktadır. Yıkama mekanlarının iki sıra halinde dizili olmasından dolayı, Aphrodisias'taki, *Hadrianus* Hamam yapısı ile benzer özelliktedir. 70.000 m²'lik alanı ile yapı III. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmektedir¹⁸⁹.

¹⁸⁹ Steskal 2011, 84.

Res. 75.Ephesos Liman *Gymnasium*¹⁹⁰.

Res. 76.Ephesos Liman *Gymnasium*¹⁹¹.

Antik yerleşimdeki bir diğer hamam-gymnasium kompleksi, Liman hamamındaki *Verulanus Galerileri*'nin doğusundaki Tiyatro *Gymnasium*'udur (Res.77-78). Doğu *Gymnasiumu* ve Aleksandria Troas'taki komplekslerle dizili U şeklindeki galerili hamam bölümü dolayısı ile benzerdir. Doğu *Gymnasium*'un hamam bölümü II. yüzyıl'ın ilk yarısının ortalarına tarihlendirilmektedir. U şeklinde dizili galeri ve doğu batı kenarlarında mermer salon bulunmaktadır¹⁹².

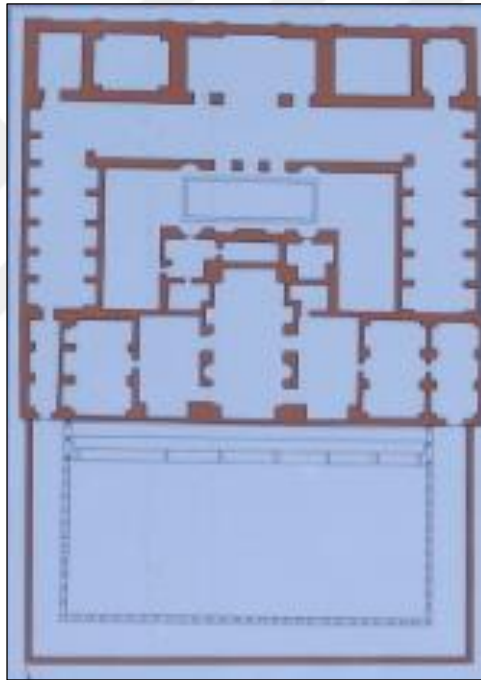
¹⁹⁰ Steskal 2011, 82, Res.2.

¹⁹¹ http://efes.loriennetwork.com/pic_lib/bigSize/icerikler/78/untitled-1_78_764624.jpg.

¹⁹² Steskal 2011, 84.

Res. 77.Ephesos Doğu *Gymnasiumu*¹⁹³.

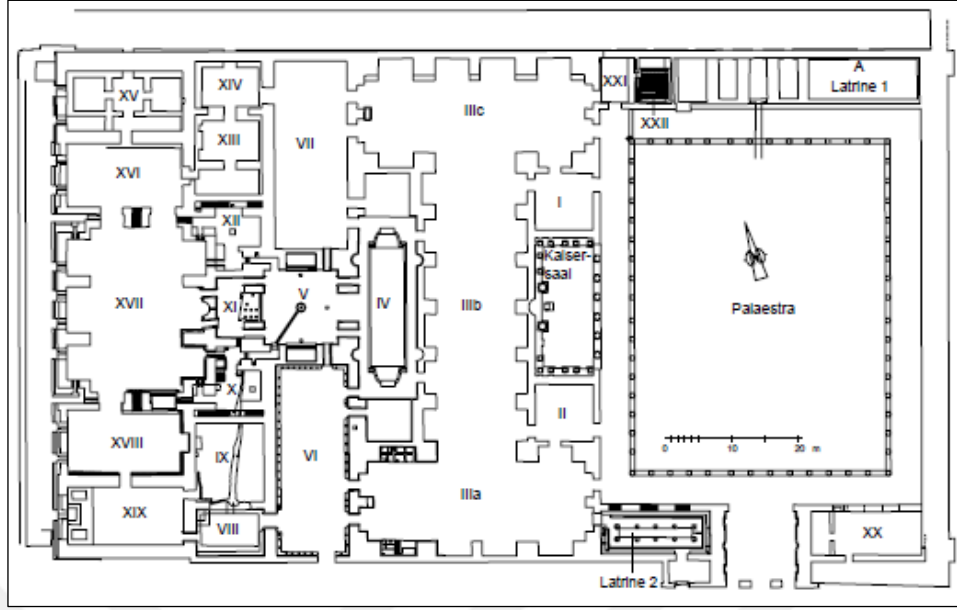
Res. 78.Ephesos Tiyatro *Gymnasiumu*¹⁹⁴.

Ephesos'taki en yeni kompleks, 147–149 yıllarında yapılmış olan Vedius *Gymnasium*'unun doğu bölümünde, 40 x 50 m ölçülerinde dört tarafı sütunlu, 48 x 60 m büyüklüğünde avlulu bir *palaestra*dır (Res.79-80). Komplekse, güneyindeki üç kapılı anıtsal bir *propylondan* girilmektedir. *Palaestrası* da dahil olmak üzere merkezi bir eksene göre düzenlenmiş bir plana sahiptir. Plan tipi olarak Sardes'teki kompleksle benzerlik göstermektedir¹⁹⁵.

¹⁹³ Steskal 2011, 84, Res.4.

¹⁹⁴ Ephesos Antik Kenti Arşivi.

¹⁹⁵ Steskal 2011, 84.

Res. 79.Ephesos Vedius *Gymnasium*¹⁹⁶.

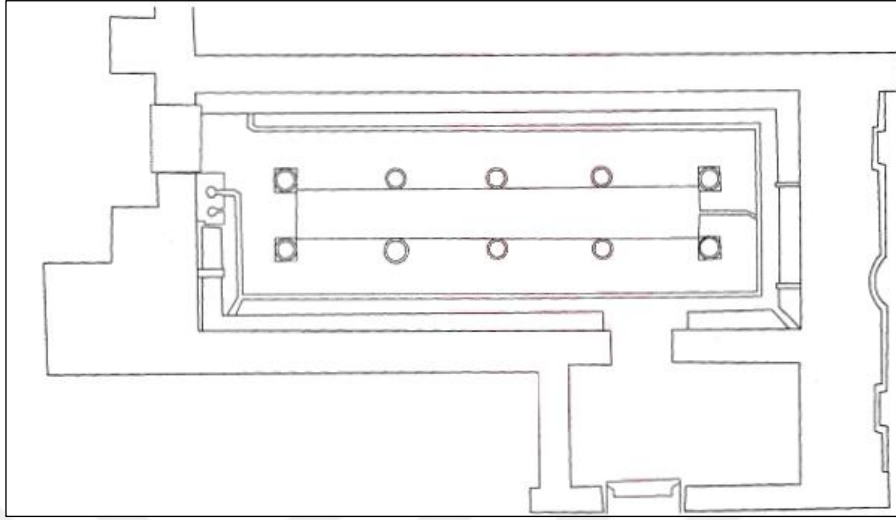
Res. 80.Ephesos Vedius *Gymnasium*¹⁹⁷.

Vedius Hamamı *Latrinası*, 19,00 x 8,70 m ölçülerinde U formu ve kuzey batı ve güneydoğu olmak üzere iki girişlidir (Res.81-82). Vedius *Gymnasiumu* ile aynı zamana, MS 2.yüzyıla tarihlenmektedir. Oturma bölümleri önünde temiz su kanalı bulunmaktadır. Orta bölümde ana döşemeden 15 cm aşağı kotta etrafı kolonlarla çevrili bir havuz bulunmaktadır. Havuzun doğu

¹⁹⁶ Steskal 2005, 562, Fig.3.

¹⁹⁷ Steskal 2005, 561, Fig.2.

köşesindeki kanal temiz su tahliyesini, batı köşesindeki kanalda pis su tahliyesini sağlamaktadır. *Latrina* yapısında döşeme malzemesi olarak mermer kullanılmıştır¹⁹⁸.

Res. 81.Vedius *Latrina*sı¹⁹⁹

Res. 82.Vedius *Latrina*sı²⁰⁰

Antik kentteki hamam-gymnasium yapılarından farklı özelliklere sahip olan Devlet Agorası'ndaki hamam (Res.83) yapısı, 11.000 m²'lik alanlı, asimetrik planı ile 2. yüzyıla tarihlenmektedir. Hamam önündeki büyük alan palaestra olarak kullanılıyor olmalıdır²⁰¹.

¹⁹⁸ Gülbay 2003, 26.

¹⁹⁹ Gülbay 2003, Şekil 45.

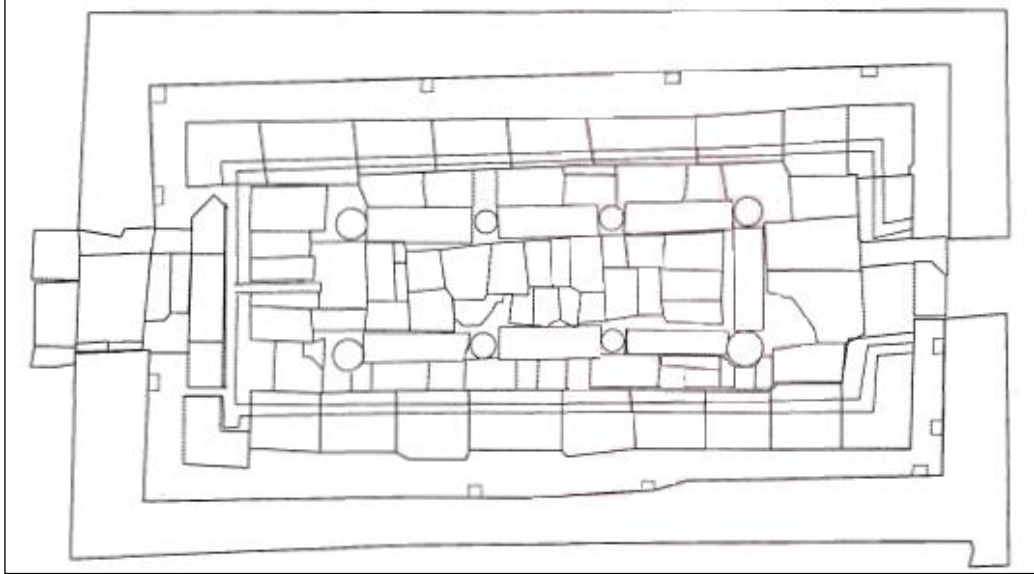
²⁰⁰ http://upload.wikimedia.org/wikipedia/de/2/25/EasyDB_ID_8927.jpg.

²⁰¹ Steskal 2011, 86-87.

Res. 83.Ephesos Devlet Agorası Hamamı

Devlet Hamamı (Varius) (Res.84) *Latrinası*, MS 2. yüzyıla tarihlenen, 11 x 6 m ölçülerinde, Peristilli tip yapıdır ve Vedius Hamamı'nın bir parçası konumundadır. Duvarları taştan, temiz su kanalı mermerden imal edilmiştir²⁰².

Res. 84.Ephesos Varius *Latrinası*²⁰³

2. yüzyıla tarihlenen, 2500 m²'lik alanı ile Aşağı Embolos'taki Varius (Scholastika) Hamamı, asimetrik planlı ve *palaestrasız* bir yapıdır (Res.85-87). Bölgedeki kazılarda elde edilen bilgilere göre 6. yüzyılda yıkılan yapı, Scholastikia tarafından onarılmıştır.²⁰⁴

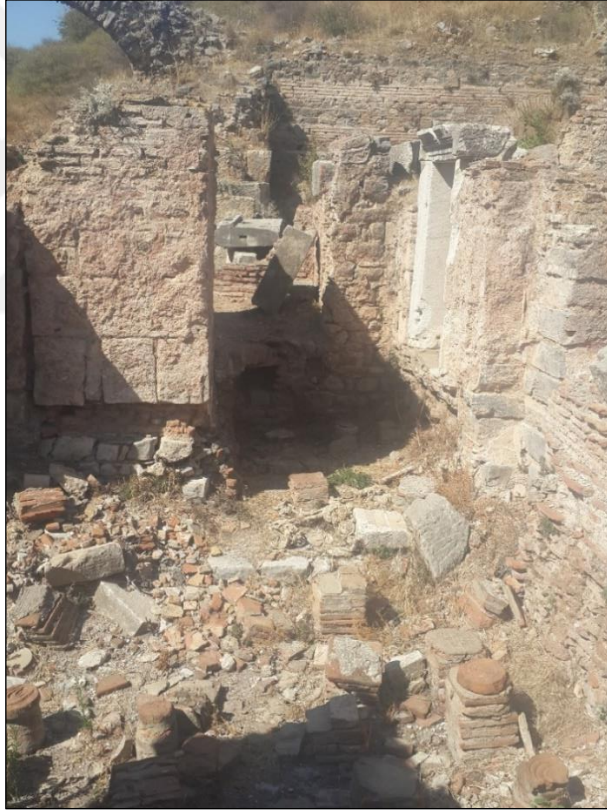
²⁰² Gülbay 2003, 25.

²⁰³ Gülbay 2003, Şekil 39.

²⁰⁴ Steskal 2011, 86-87.

Res. 85.Ephesos Varius Hamamı Planı²⁰⁵.

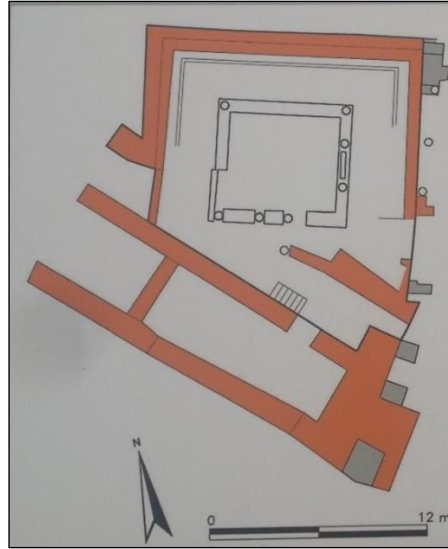
Res. 86.Ephesos Varius Hamamı *Hypocaust* Sistemi.

²⁰⁵ Ephesos Antik Kenti Arşivi.

Res. 87..Ephesos Varius Hamamı.

Skolastika (Varius) *Latrinası* (Res.88-89), hamam yapısından bağımsız olarak yapıların bulunduğu köşeye konumlanmıştır. Konumu dolayısı ile de iki cepheli ve bu cephelere açılan iki kapılıdır. 10,30 x 7,85 m ölçülerinde bir yapıdır. MS 1. yüzyıla tarihlenmektedir, peristilli tipe girmektedir ve oturma şekli U'dur. Çatıdan gelen yağmur suyundan da faydalanılmakta, daha sonra tüm pis su duvarların içinden kanallara ulaştırılmaktadır. Ortasında hem görsel amaçlı, hem de kısmen koku giderici olarak kullanılan, kenarları kolonlarla çevrili, üstü açık bir havuz bulunmaktadır. Taban döşemesi mermerdir²⁰⁶.

Res. 88.Ephesos Skolastika *Latrinası*²⁰⁷.

²⁰⁶ Gülbay 2003, 23-24

²⁰⁷ Ephesos Antik Kenti Arşivi.

Res. 89.Ephesos Skolastik *Latrinası*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PHASELİS ANTİK KENTİ KÜÇÜK HAMAMI ve LATRİNASI

3.1.Phaselis Antik Kenti

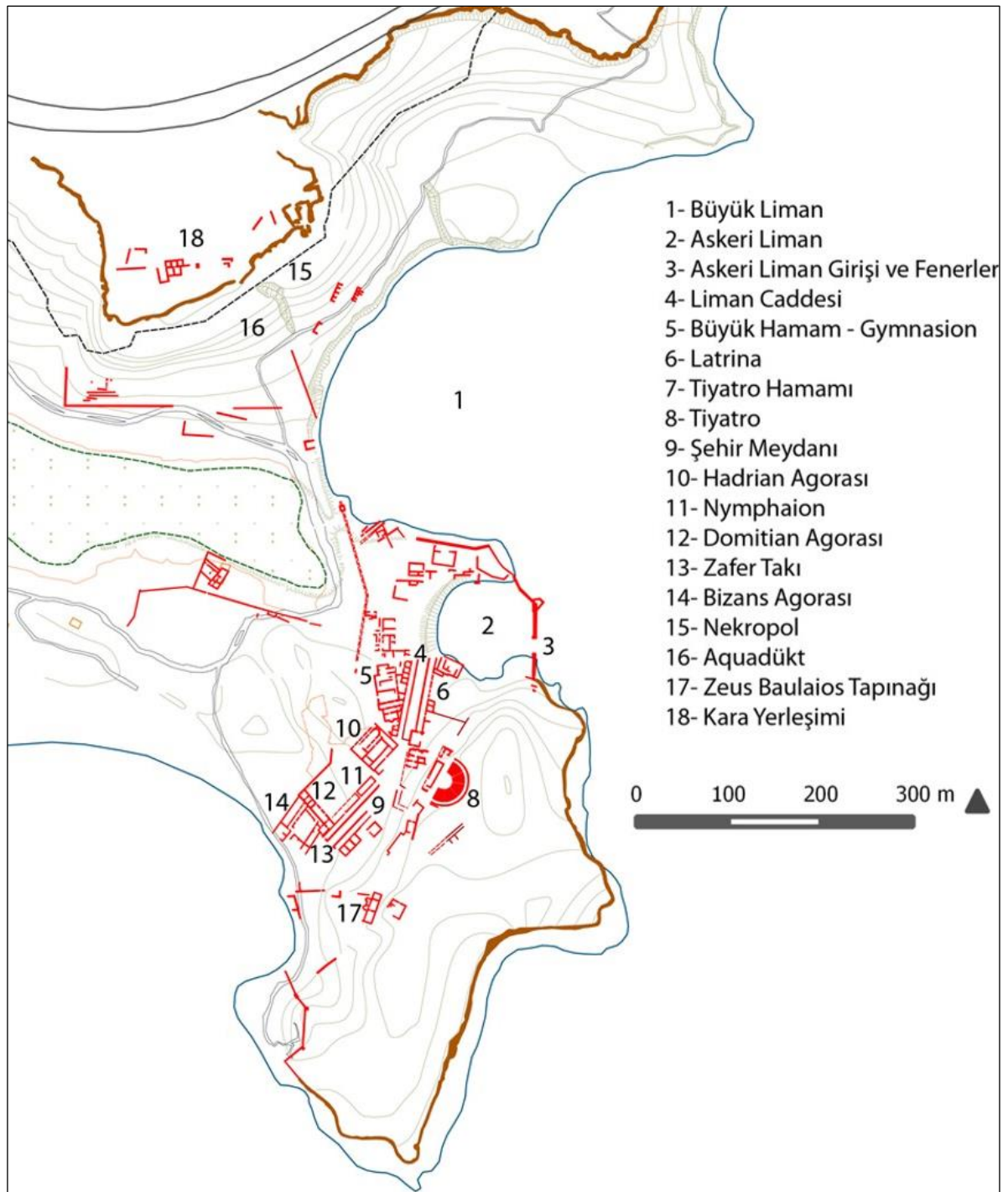
3.1.1.Kentin Coğrafi Konumu

Antalya'nın Kemer İlçesi'nin idari sınırları içinde bulunan Phaselis, Teke Yarımadası üzerinde konumlanmıştır. Teritoryum alanı, günümüze kadar ulaşan tarihi, arkeolojik ve epigrafik veriler incelendiğinde, kuzeyde Gökdere Vadisi'ne, batıda da Çandır Vadisi'ne kadar bir alana yayılır ve bu alan, güneyde Üç Adalar ile 2366 m yüksekliğindeki Tahtalı (Solyma) Dağ arasında çekilen hattaki bölgeyi de içine alarak daha da genişler. Tahtalı Dağı'nın kuzeyindeki Klimaks Dağları'nın varlığı bu yerleşimin iç bölgelerle ilişkisine kısıtlamalar getirmiş olsa da, kuzeyinde, güneyinde, merkezinde bulunan üç limanın varlığı ve Hellas'tan Suriye-Filistin'e uzanan aks üzerinde olması antikçağ için bir ticaret merkezi olmasına engel olamamıştır (Res.90-91).

Res. 90.Phaselis Yerleşimi²⁰⁸

²⁰⁸ Phaselis Kazısı Arşivi.

Res. 91.Kent Planı²⁰⁹

Phaselis kent planını incelediğimizde, halkın sosyal yaşamının merkezi olan agora, *nymphaion*, hamam, *latrina* ve dükkanlardan oluşan kamu binalarının güney-kuzey limanları arasındaki nispeten düzlük olan aksta karşılıklı olarak konumlandırılmış olduğunu görürüz. Phaselis Antik Kenti'nin doğusunda bulunan tepedeki alan olan *akropolis*, yapılan

²⁰⁹ Phaselis Kazısı Arşivi.

araştırmalarda MÖ V. ya da IV. yüzyıla tarihlenen seramik parçalarının bulunmasından dolayı antik kentin en erken yerleşimi olarak kabul edilmektedir²¹⁰. *Akropolis*'in kuzeybatısında tiyatro binası bulunmaktadır. Tiyatro binasına hem merkezi oluşturan meydandan merdivenle hem de kuzeyinde bulunan kapılardan girilebilmektedir²¹¹.

Şehre güney limandan girdiğimizde bizi, kuzeydeki merkeze ulaştıracak ana caddenin girişinde, yıkıntı halinde olan ancak, üzerindeki yazıttan İmparator Hadrianus adına yaptırıldığı anlaşılan anıtsal bir kapı karşılar. Caddeye girdiğimizde sol tarafta yine kapısındaki yazıttan Domitianus dönemine tarihlenen bir *agora* bulunmaktadır. *Domitianus Agorası*'ndan sonra yine üzerindeki yazıttan Hadrianus devrine ait olduğu anlaşılan bir *agora* binası daha bulunmaktadır. Aynı *agora* binası ile aynı meydanın doğu tarafında Tiyatro Hamamı da dediğimiz Küçük Hamam yapısı bulunmaktadır²¹². Küçük hamam yapısının kuzeyinde *latrina* binasında, bu yapının batı tarafında da cadde boyunca devam eden Büyük Hamam yapısı bulunmaktadır²¹³. Kentin diğer bir yerleşim alanı, *akropolisin* bulunduğu tepenin karşısındaki küçük tepelik alana konumlanmıştır. Kuzey limanın batı bölümündeki tepe de *nekropolis* alanı olarak ayrılmıştır.

3.1.2. Kentin Tarihçesi ve Araştırma Birikimi

MÖ VII. yüzyılda kurulan Phaselis kenti, MS 11. yüzyıla kadar liman kenti olarak varlık göstermiş önemli bir ticaret kentidir²¹⁴. Kaptan F. Beaufort tarafından 1811 yılında yeniden keşfedilmesinin ardından farklı ekiplerce farklı zamanlarda kentte kısa süreli epigrafik ve arkeolojik araştırmalar yürütülmüştür. 1968 yılında J. Schäfer ve ekibi tarafından liman merkezli sürdürülen çalışmaların ardından 1980 yılında K. Dörtlük, 1981-85 yılları arasında da C. Bayburtluoğlu başkanlığında belgeleme, temizlik ve kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. 2011 yılından itibaren M. Arslan başkanlığında devam ettirilen yüzey araştırmalarının ardından kentte 2017 yılından itibaren de Antalya Müze Müdürlüğü'nün başkanlığında ve M. Arslan'ın bilimsel danışmanlığında kazı çalışmaları gerçekleştirilmektedir.

²¹⁰ Tüner Önen 2008, 15.

²¹¹ Bayburtluoğlu 2004, 84.

²¹² Dörtlük 1981, 80-81.

²¹³ Bayburtluoğlu 1984, 302.

²¹⁴ Tüner Önen, 2008, 369.

3.1.3.Kentin Su Temini Hakkındaki Araştırmalar

Yaşam kaynağı olan suyun görevi, yalnızca susuzluğumuzu gidermek olarak açıklanamaz, aynı zamanda temizlik ihtiyacımızın da olmazsa olmazıdır. Suyun bu kadar elzem olduğu bir dünyada da insanlığın varlığından bu yana, yerleşimler su kaynaklarının olduğu yerlerde kurulmuş ve yayılım göstermiştir. Akarsu ve dere yatakları gibi suyun görsel olarak ortada olduğu alanlar her daim öncelikli alanlar olmuştur. Yerleşim yeri yakınlarında açıkta ve akan bir kaynak yoksa, Vitruvius 8. kitabında yeraltında bir su kaynağı olup olmadığını öğrenmenin bazı yolları olduğundan bahsetmektedir. Bu yollardan ilki, havaya yükselen su buharının tespitidir, zira kuru bir bölgede böyle bir buhar çıkışı olmaz²¹⁵. İkinci yol, yerleşmeyi düşündüğümüz bölgedeki toprağın cinsinin ne olduğudur. Örneğin killi toprakta su kaynağı olma olasılığı çok azdır, dağların eteklerinde ve sert kireçtaşları arasındaki kaynaklarda ise su bulma olasılığı oldukça yüksektir²¹⁶. Toprak cinsinden başka bitki örtüsünün cinsi de su kaynağı bulmamıza yardımcı olabilecek bir diğer yoldur. Örneğin, yabani söğüt, saz, sarmaşık su kaynağını işaret eden bitki örtüleridir²¹⁷.

Yerleşim yeri çevresinde bulunan kaynak nüfus yoğunluğu artana kadar yeterli olacaktır, ancak daha sonra mevcut kaynak yetmeyecek, uzaklardaki kaynakların hayata geçirilmesi gerekecektir. Sorun da bundan sonra başlamaktadır. Yaşamı idame ettirecek su kaynağına bir şekilde ulaştıktan sonra, diğer önemli konu bu suyun yaşam alanlarına iletilmesi sorununun, taş kanallardan akan su yollarıyla, kurşun ya da pişmiş toprak borularla çözülmesidir²¹⁸. Taş kanallarla taşıma durumunda, suyu taşıyacak bu kanalların çok sağlam inşa edilmesi en önemli noktadır. Yerleşim bölgesine kanallarla taşınan su önce bir büyük ana sarnıçta, oradan da birbirini dengeleyecek şekilde bağlantılı üç bölümlü başka bir depoya aktarılır. Orta depodan sarnıçlara ve çeşmelere, diğer bir depodan hamamlara, son depodan da özel konutlara hatlar döşenir²¹⁹.

Phaselis kentinde yapılan kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda, Arkaik-Klasik dönemlerde, kentte yaşayanların, ihtiyaçları olan suyu, sarnıçlarda biriktirilen sudan ya da yakındaki temiz su kaynaklarından karşıladıkları görülmüştür. Ancak Helenistik Dönem'den itibaren kent sınırlarındaki büyümeden dolayı, mevcut su kaynakları yetersiz kalmıştır. Bu

²¹⁵ Vitr. *de Arch.* VIII; I. 1.

²¹⁶ Vitr. *de Arch.* VIII; I. 2.

²¹⁷ Vitr. *de Arch.* VIII; I. 3.

²¹⁸ Vitr. *de Arch.* VI; I. 1.

²¹⁹ Vitr. *de Arch.* VI; I. 2.

eksikliğin, Tahtalı Dağı eteklerindeki su kaynaklarından, çağlayan sulardan, Kuzey Yerleşim'in kuzeydoğu ve güneydoğu eteklerindeki mağaralardan ve Alacasu yönünde bulunan su rezervuarı alanlarından giderildiği yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir²²⁰.

Phaselis yerleşiminin 1811'de F. Beaufort tarafından yeniden gündeme gelmesinde kentin suyu konusunda yalnızca şehrin merkezinde bulunan su kemerlerine (*aquaeductus*) dikkat çekilmiştir. J. Schäfer ise kentin su ihtiyacının, sarnıçlardan ve kente taşınan sularla karşılandığı tespitinde bulunmuştur. Kente su taşınma işleminin kentin kuzeyinde bulunan Kaynak Mağarası diye bilinen bir mağaradan ve yapay olarak oluşturulmuş kaya rezervuarından başladığını belirtmiştir²²¹. 1980'de K. Dörtlük tarafından tekrar başlayan kazı çalışmalarında önceleri kentin suyu konusunda pek çalışma yapılamamış olsa da, C. Bayburtluoğlu'nun 1982 sezonunda, ana cadde üzerinde yoğunlaştırdığı kazı çalışmalarında güney limanına eğimli imal edilen, pis suyun taşınması için kullanılmış taşlar, şehrin merkezinde bulunan *agora* yapısının kuzey duvarında temiz su künkleri ve bunların izlediği yol tespit edilmiştir. Aynı sezon yapılan hamam kazılarında, hamamın güneybatısından bir su girişi, *latrina* yapısında da ana caddedeki pis su kanalına bir bağlantı bulunmuştur²²².

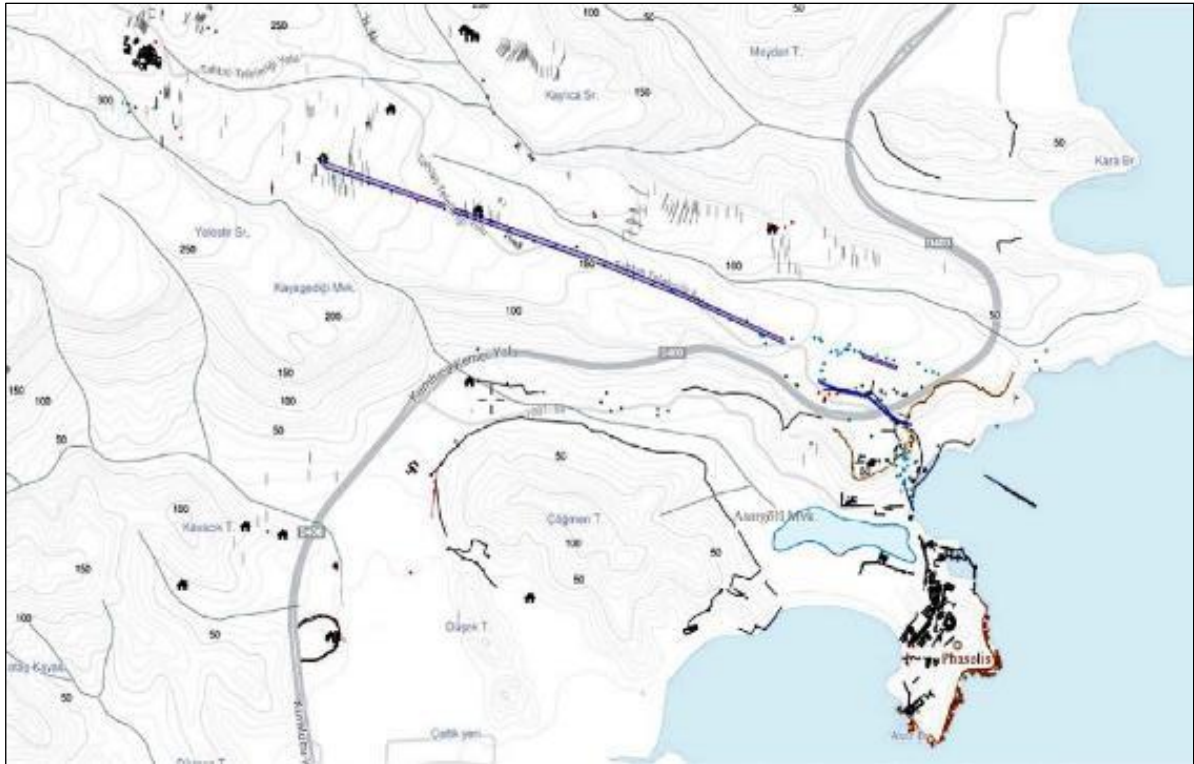
Phaselis yerleşimine Bölgedeki su kaynaklarını Phaselis yerleşimine ulaştıran hat, bir harita halinde hazırlanmıştır (Res.92). Bu haritaya göre, kaynağın çıkış noltası, Tahtalı Dağı, Tamtır Alanı, Mağara Deliği yakınındaki bir noktadır. Kaynaktan çıkan bu su, Sızgılı Kaya, Ak Boyun, Haruplu Boyun ve Yerleştire Sırtı bölgelerine künklerle taşınmaktadır. Kale Mevkii'nin güneybatısından Phaselis yönüne doğru devam etmektedir. Yerleştire Sırtından Telefon Gediği Alanına kadar takip edilebilen su yolunun devamı yol yapımı dolayısı ile izlenememektedir. Karayolu dolayısı ile kesintiye uğramış olan su yolunun, karayolunun güneyine geçildiğinde Kuzey Limana yöneldiği görülmektedir. Farklı noktalardan künklerle toplanan sular, *aquaeductusa* ulaştırılmakta, buradan da yine künklerle şehrin kullanımına dağıtılmaktadır²²³.

²²⁰ Tüner Önen-Akçay, 2014, 280.

²²¹ Kürkçü 2015, 70.

²²² Bayburtluoğlu 1983, 183-184-187.

²²³ Tüner Önen-Akçay, 2014, 287-288.

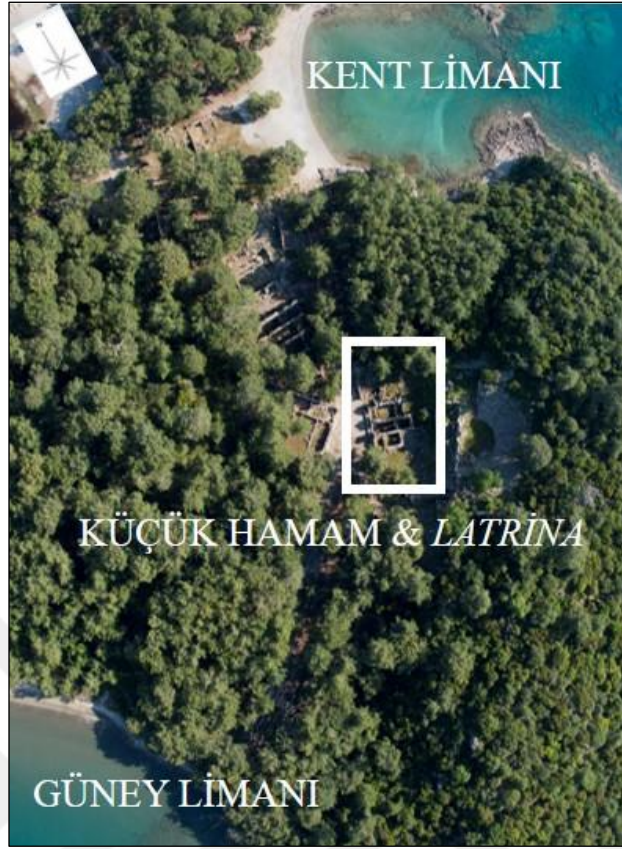
Res. 92.Phaselis Su Yoluna Ait Koordinat Noktalarını Gösteren Harita²²⁴

3.2.Phaselis Küçük Hamamı

3.2.1.Hamam Yapısının Kentteki Konumu ve Tasarım Prensipleri

Phaselis Antik kentinde şimdiye kadar bulunan Roma Dönemi hamam yapılarından olan Küçük Hamam yapısı, antik kentin, kent limanı ile güney limanı arasındaki ana aksı üzerinde bulunan yapılarından biridir. Bu aks üzerinde bulunan sosyal yapılardan olan *Tetragonal Agora*, hamamın batısında, *Latrina* da hamamın kuzeyinde konumlanmıştır (Res.93-94). Güney liman ve kuzey liman arasındaki bu bölgenin seçilme sebebi, topoğrafik olarak eğimi sorunsuz bir alan olması olabilir. Yapı doğudaki tepeye konumlanmış olan tiyatro binasının batısında ve alt kotunda bulunmaktadır. Bölgede yapılan drone çekimlerinden alınan kot ölçümlerine göre, deniz seviyesi sıfır kabul edilerek, tiyatronun sahne kotu yaklaşık +15,00 m, hamam yapısının *frigidarium* kotu ise ortalama +6,88 m olarak tespit edilmiştir.

²²⁴ Önen-Akçay, 2014, 286, Harita1.

Res. 93.Phaselis Hamam ve *Latrinasının* Konumu

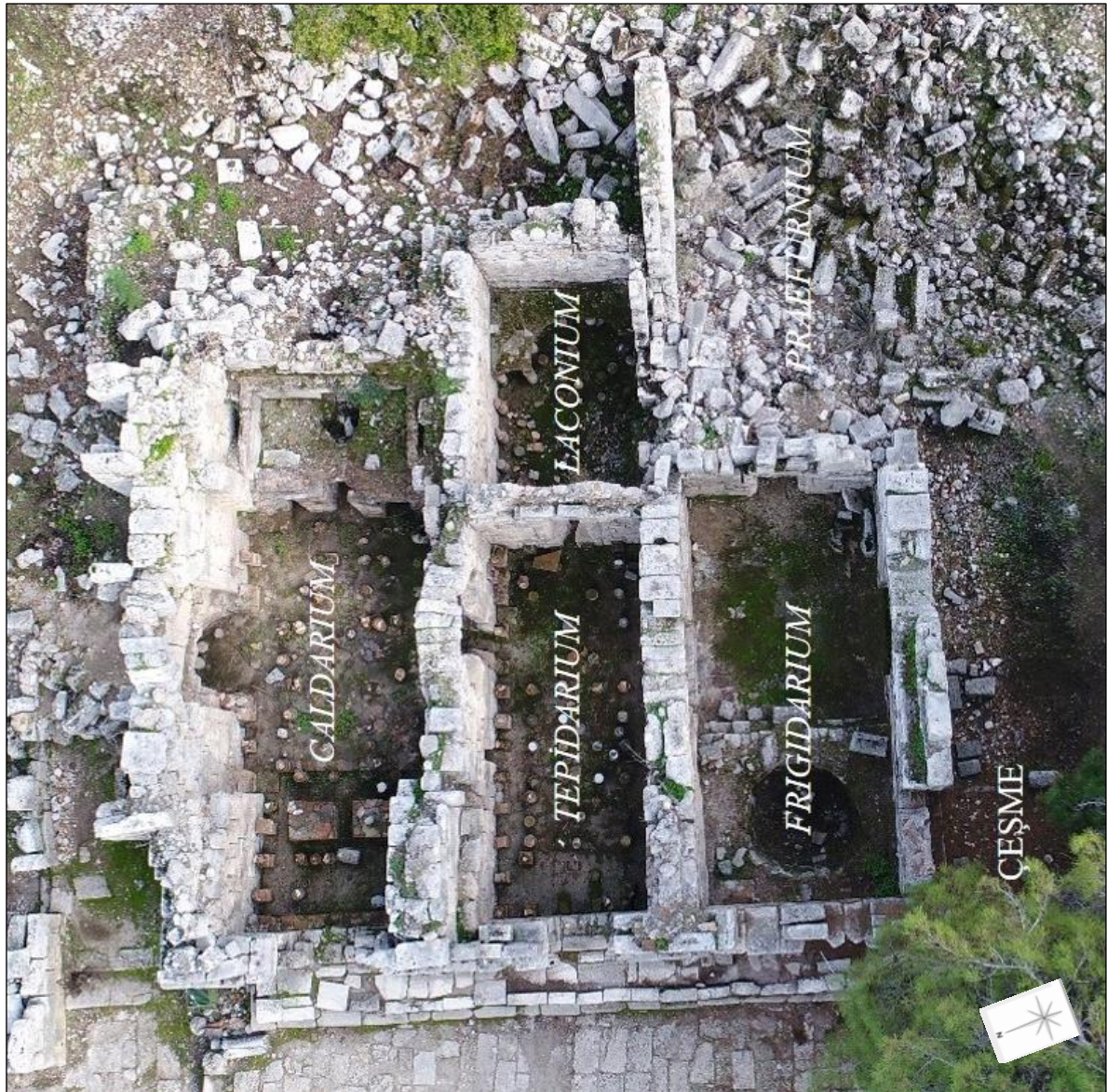
Res. 94.Phaselis Hamam ve *Latrinasının* Konumu

Vitruvius Mimarlık Üzerine eserinin V. kitabının 10. bölümünü hamam yapılarına ayırmış ve 1. maddesinde, hamam yapılarının konumu için sıcak bir yer seçilmesini, kuzey ve kuzeydoğu rüzgârlarından uzak olmasını önermiştir. Phaselis Küçük Hamamı da, özellikle üst kottaki tiyatro binası ve kuzeydeki *latrina* binası ile antik kentin en korunaklı bölgelerinden

birine konumlandırılmıştır. Tiyatro binası kuzeydoğu rüzgârlarını, *latrina* binası da kuzey rüzgârlarını engellemektedir²²⁵.

Hamam yapısı, Krencker tarafından tipolojik olarak sıra tipi olarak tanımlanan hamam yapısına örnek teşkil etmektedir. Yapı, kuzey güney doğrultusunda konumlandırılmış dikdörtgen formunda mekânlardan oluşmaktadır.

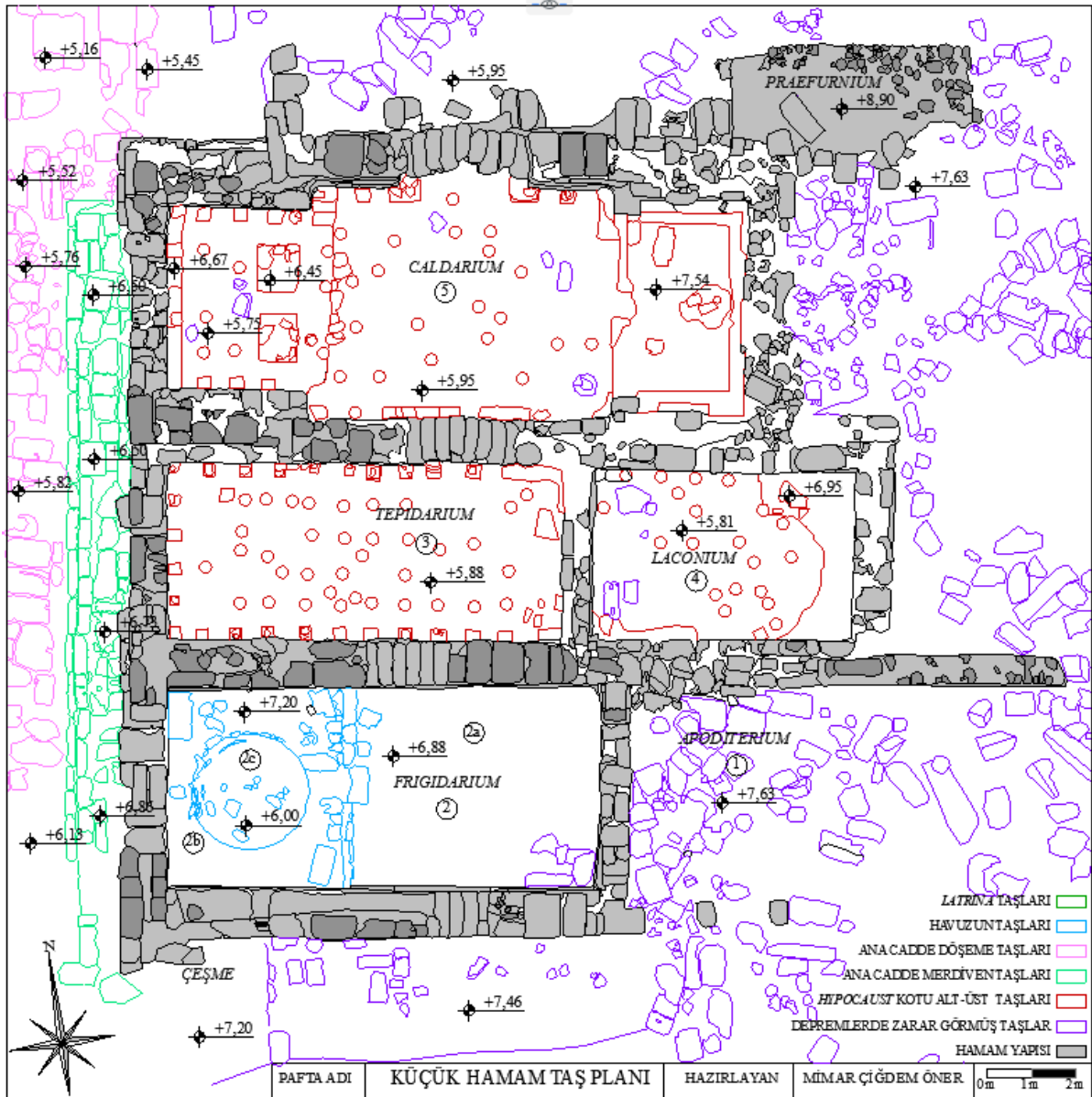
Hamam yapısının, *apodyterium* ve külhan kısımlarının dış sınırları ayakta olmadığından tam bir ölçme yapılamasa da, tiyatro binasının sınırlayıcı etkisi dolayısı ile toplamda yaklaşık 600 m² lik bir alana yayıldığı söylenebilir (Res.95).

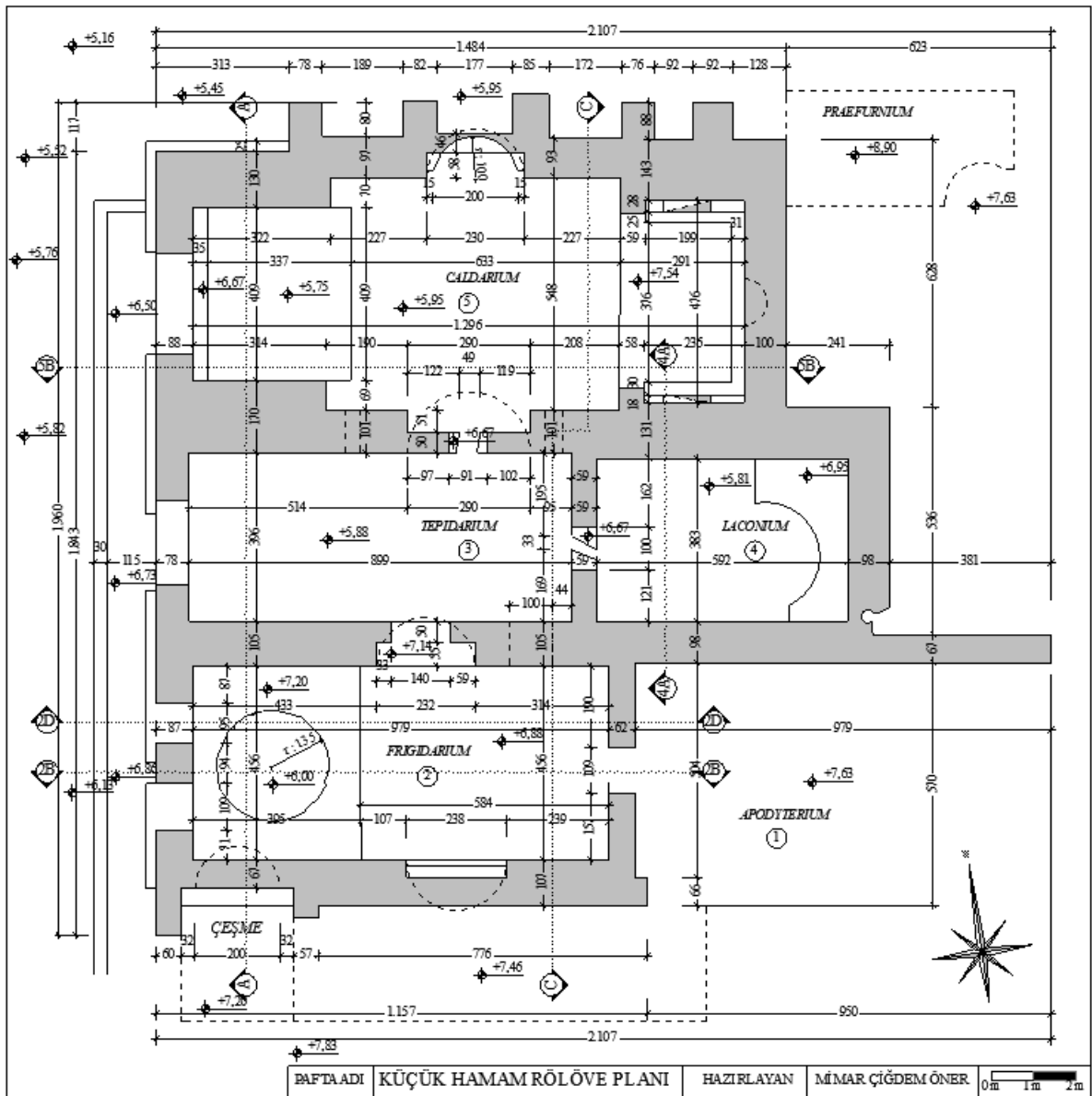
Res. 95.Phaselis Hamam Kat Planı

²²⁵ Vitruv. *De Arch.* V. 10.1.

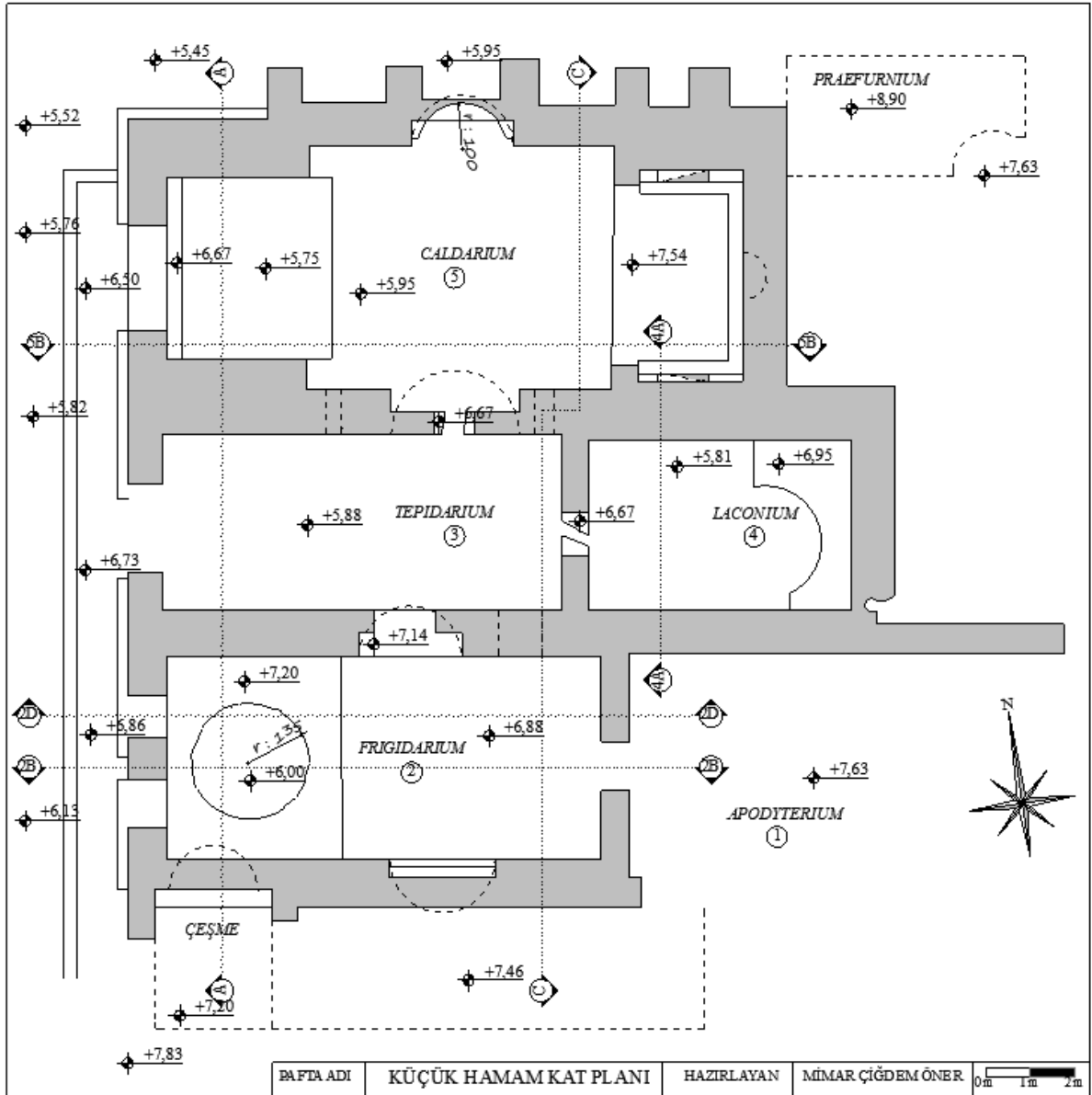
Yapının kısmen ayakta olan bölümleri, 21,07 x 19,60 m ölçülerindedir. Mekânlar, doğu-batı doğrultusunda yerleştirilmiştir. En kuzeydeki mekân *caldarium*, orta bölümde birbirleri ile bağlantılı kılınmış olan mekânlardan olan *tepidarium* ana yapının batısında, *laconium* ise doğusundadır. Yapı güneyde *frigidarium* ile sonlanmaktadır. *Apodyterium* bölümü, ana hamam kütle ile tiyatro binasının batı duvarı arasındadır. Hamamın sıcak su ihtiyacını karşılayan *praefurnium* bölümü de hamam yapısının kuzey doğusunda bulunmaktadır (Res.96-104).

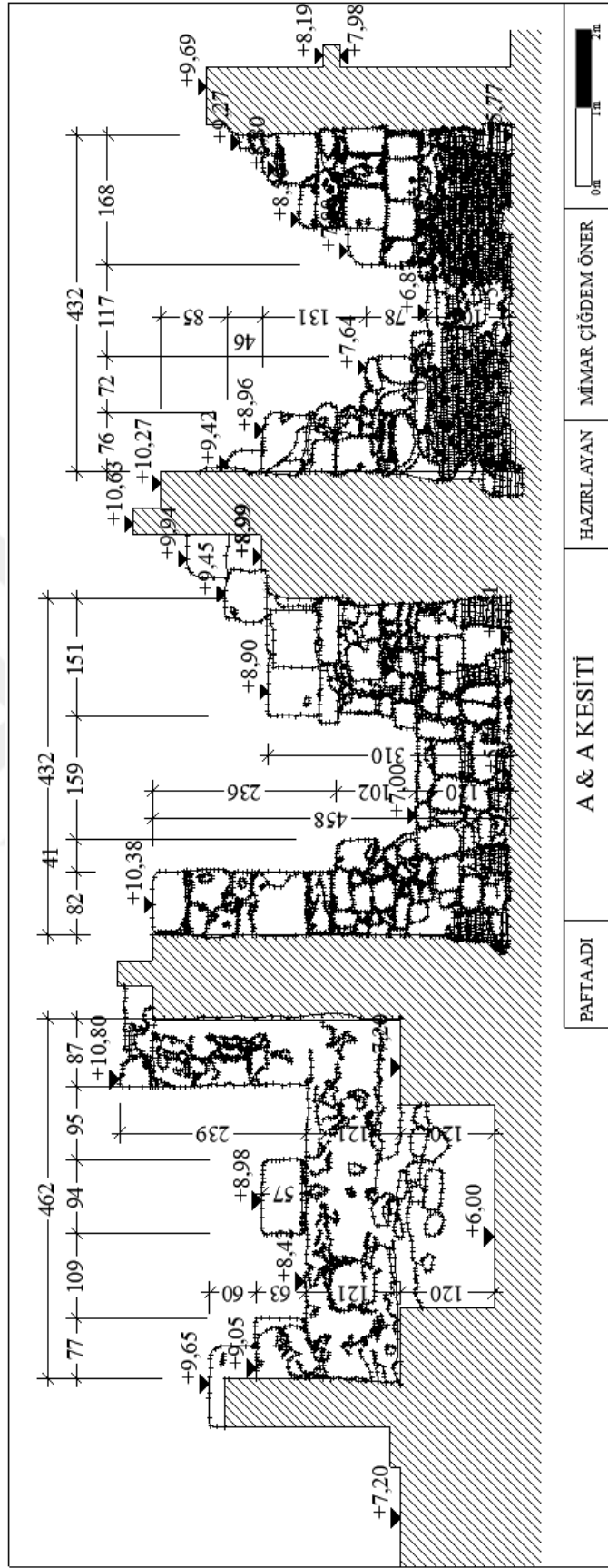
Res. 96. Phaselis Hamamı Taş Planı.

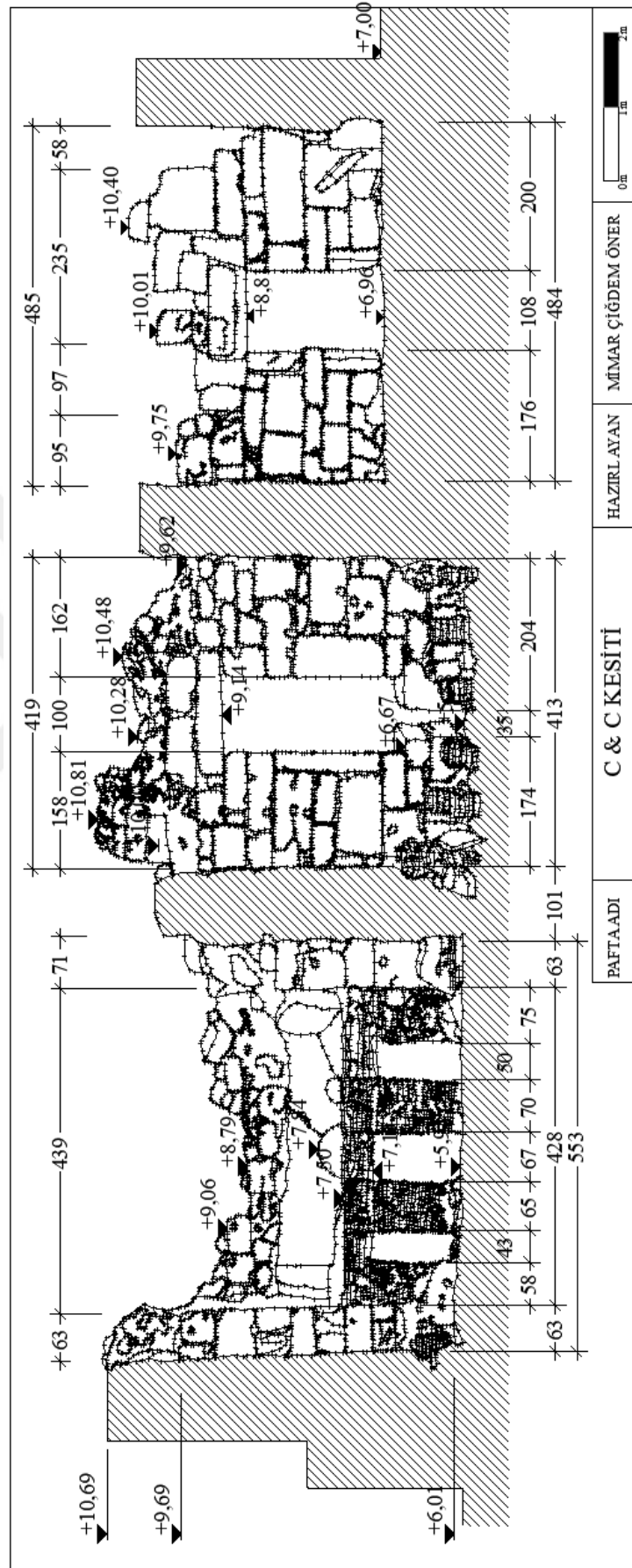
Res. 97.Phaselis Hamamı Rölövesi.

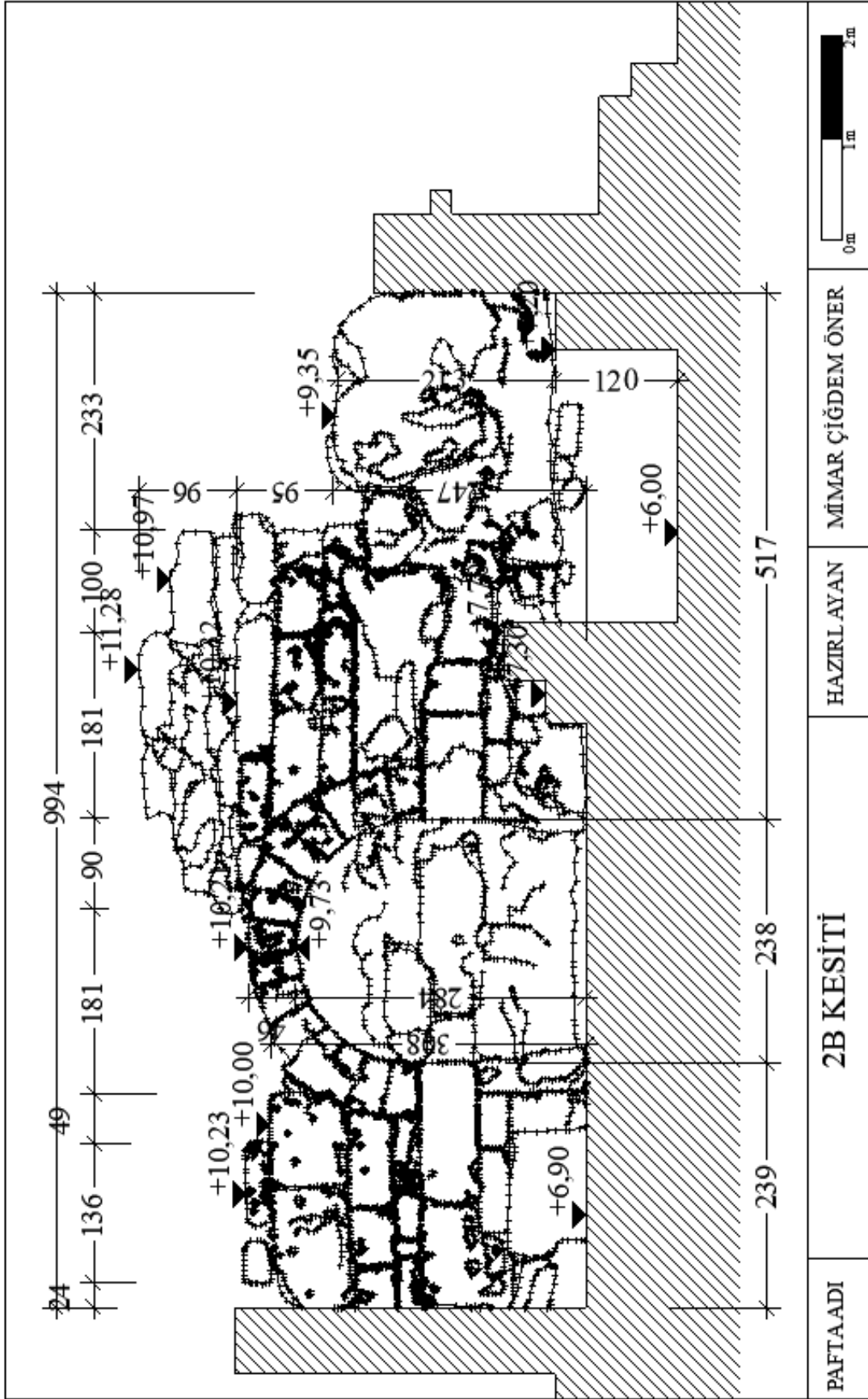
Res. 98.Phaselis Hamamı Kat Planı.

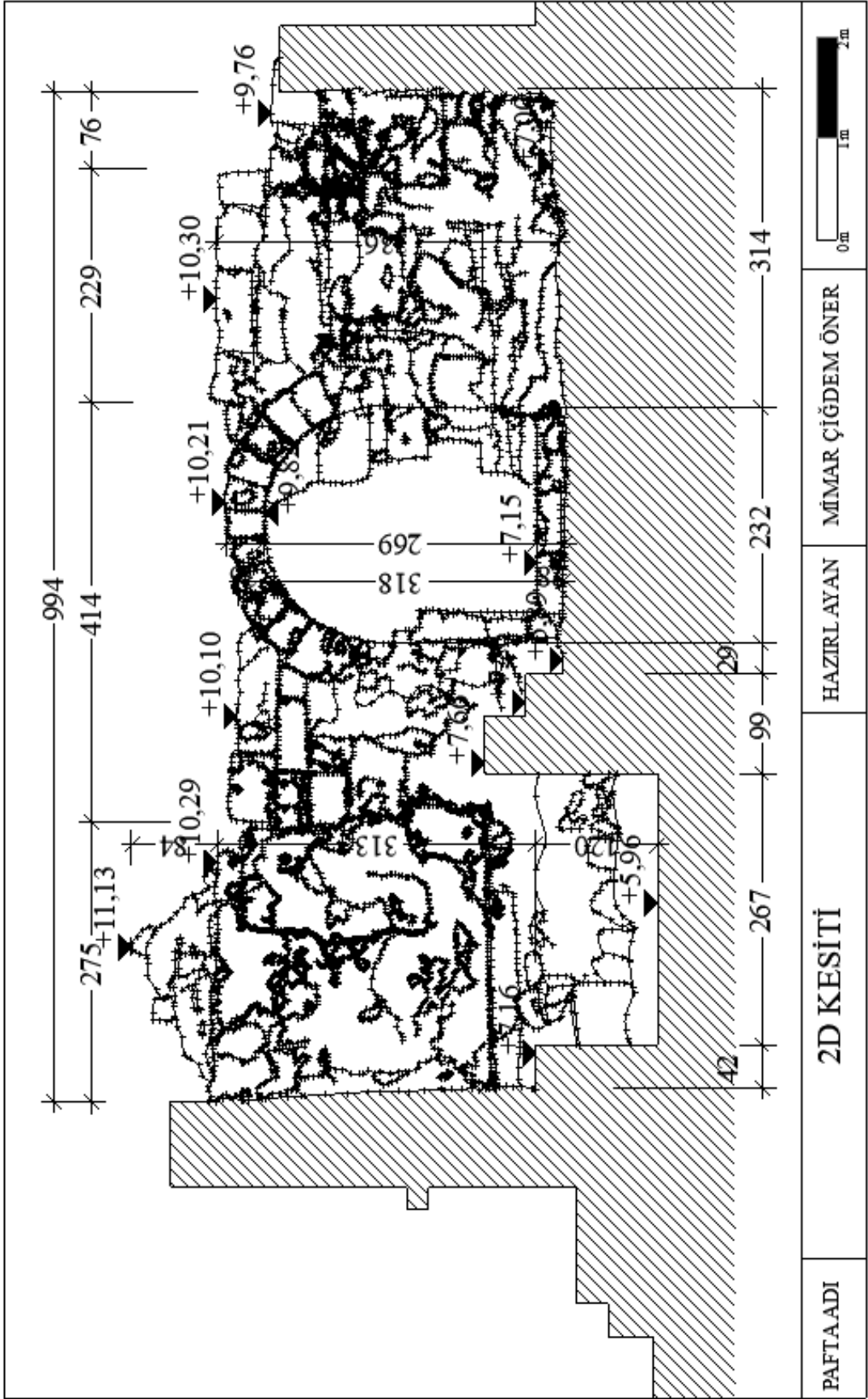
Res. 99.Hamam Yapısı A-A Kesiti.

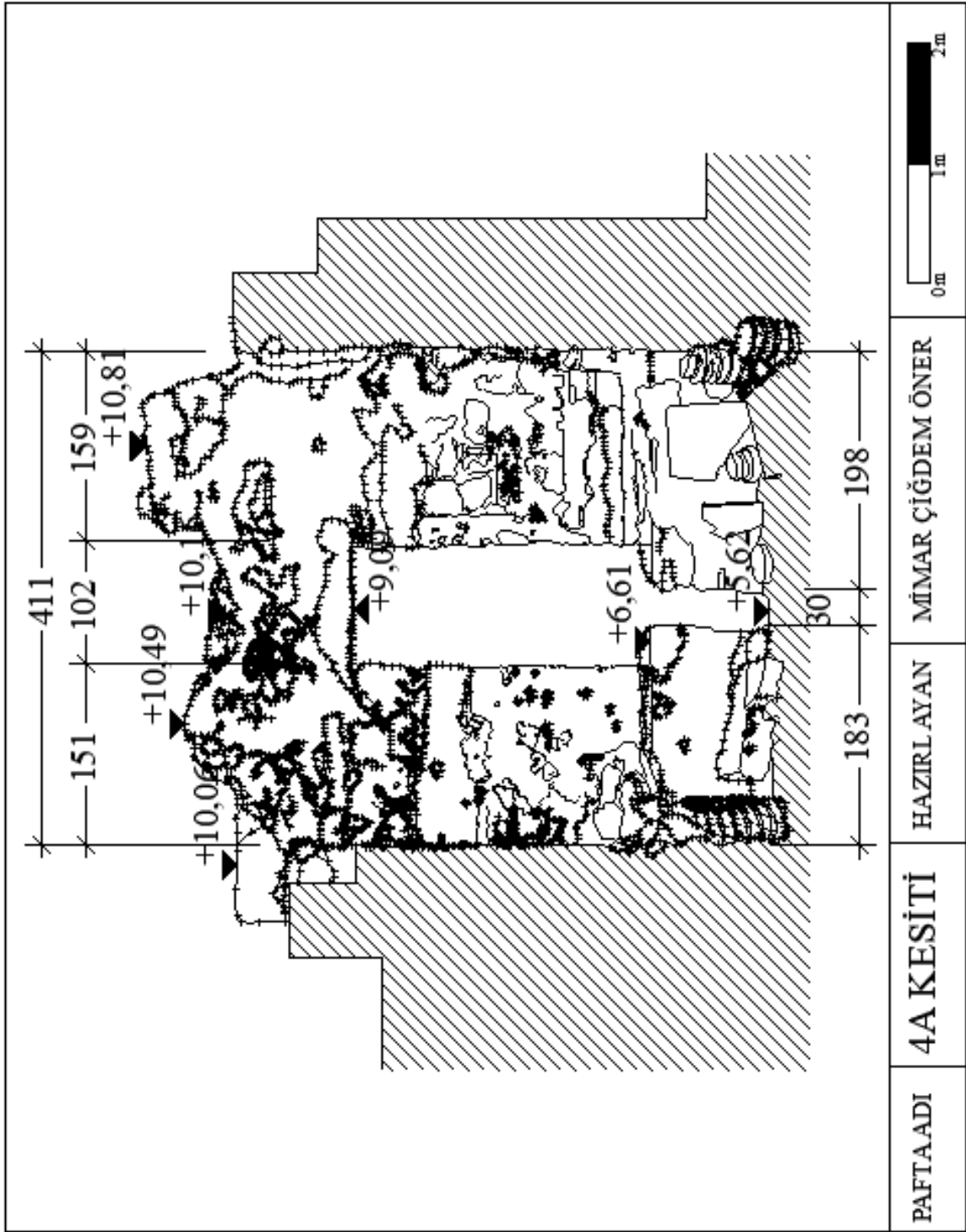
Res. 100.Hamam Yapısı C-C Kesiti.

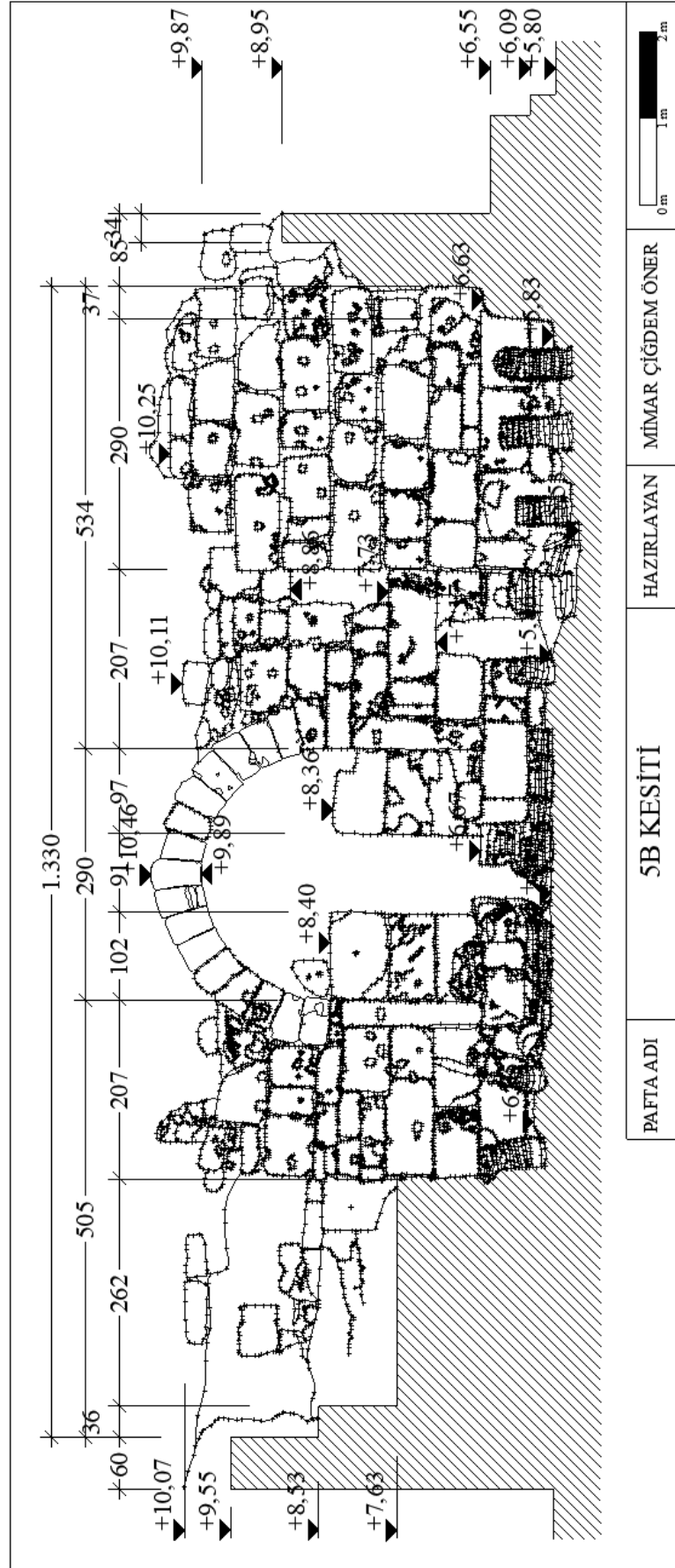
Res. 101.Hamam Yapısı 2B Kesiti.

Res. 102.Hamam Yapısı 2D Kesiti.

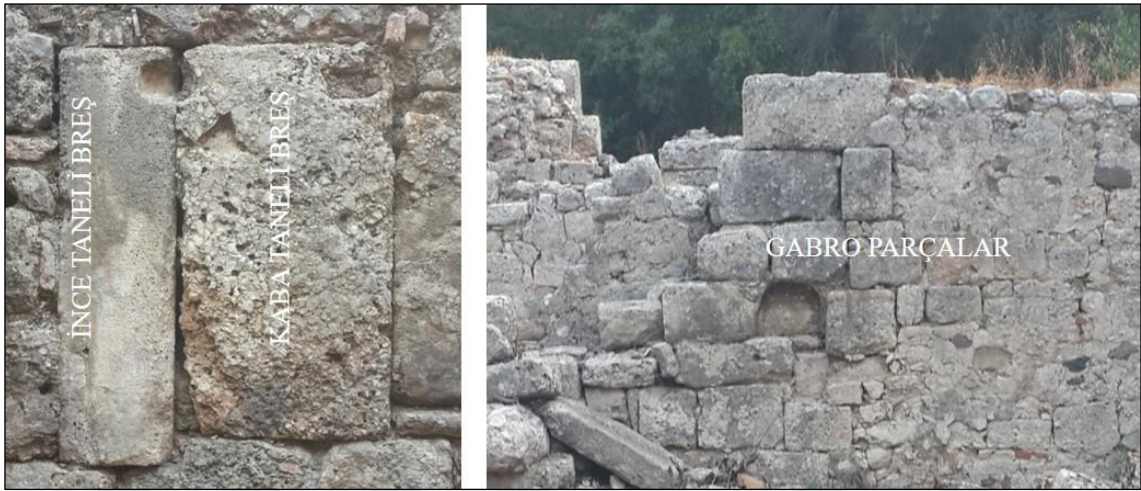

Res. 103.Hamam Yapısı 4A Kesiti.

Res. 104.Hamam Yapısı 5B Kesiti.

Hamam yapısının ilk yapım aşamasında duvar ana malzemesi olarak, bölgede bulunan traverten breşleri, büyük ve benzer boyutlarda kesilerek kullanılmıştır. Ancak daha sonraki zamanlarda ise, depremler ve diğer sebeplerden zarar gören duvarların tamiratı için yeni taşlar yerine, oluşan yıkıntıların malzemeleri tercih edilmiştir. Ana duvar malzemesi traverten breşi olmakla birlikte antik kentin yapıtaşlarından olan, serpantin, gabro ve kalkarenit gibi malzemelerle birlikte, Afyon, Muğla ya da Marmara kökenli mermer, Limyra kökenli kireçtaşı ve breş malzemeler de gözlemlenmiştir (Res.105).

Res. 105. Yapıtaşları

Hamam yapısında kullanılan yapıtaşlarında ilk yapım tarihinden günümüze geçen süreç içinde fiziksel, kimyasal ve biyolojik bozulmalar meydana gelmiştir. Fiziksel bozulmalarda ana etken deprem olmak üzere yıkılmalar sonucunda oluşan kırık ve çatlamalardır. Kimyasal ve biyolojik bozulmalar daha çok traverten breşlerinde erime olarak kendini göstermiştir²²⁶.

3.2.2. Apodyterium

Apodyterium bölümü, hamama gelenlerin eşyalarını bıraktıkları, muhtemel para ödemelerini yaptıkları bir giriş bölümüdür. Hamam yapısındaki bu bölümün duvarlarının büyük bir bölümü yıkık durumdadır, ancak plan incelendiğinde, *frigidarium* bölümüne bir geçişin olması, *laconium* ve *frigidarium* bölümünün güney duvarlarının doğudaki tiyatroya doğru devam etmesi burada, *apodyterium* olarak kabul edebileceğimiz bir mekanın olduğu görüşünü desteklemektedir. Tiyatro yapısından, bölgede oluşan depremler sırasında hamam kotuna

²²⁶ Öner 2018, 354-357.

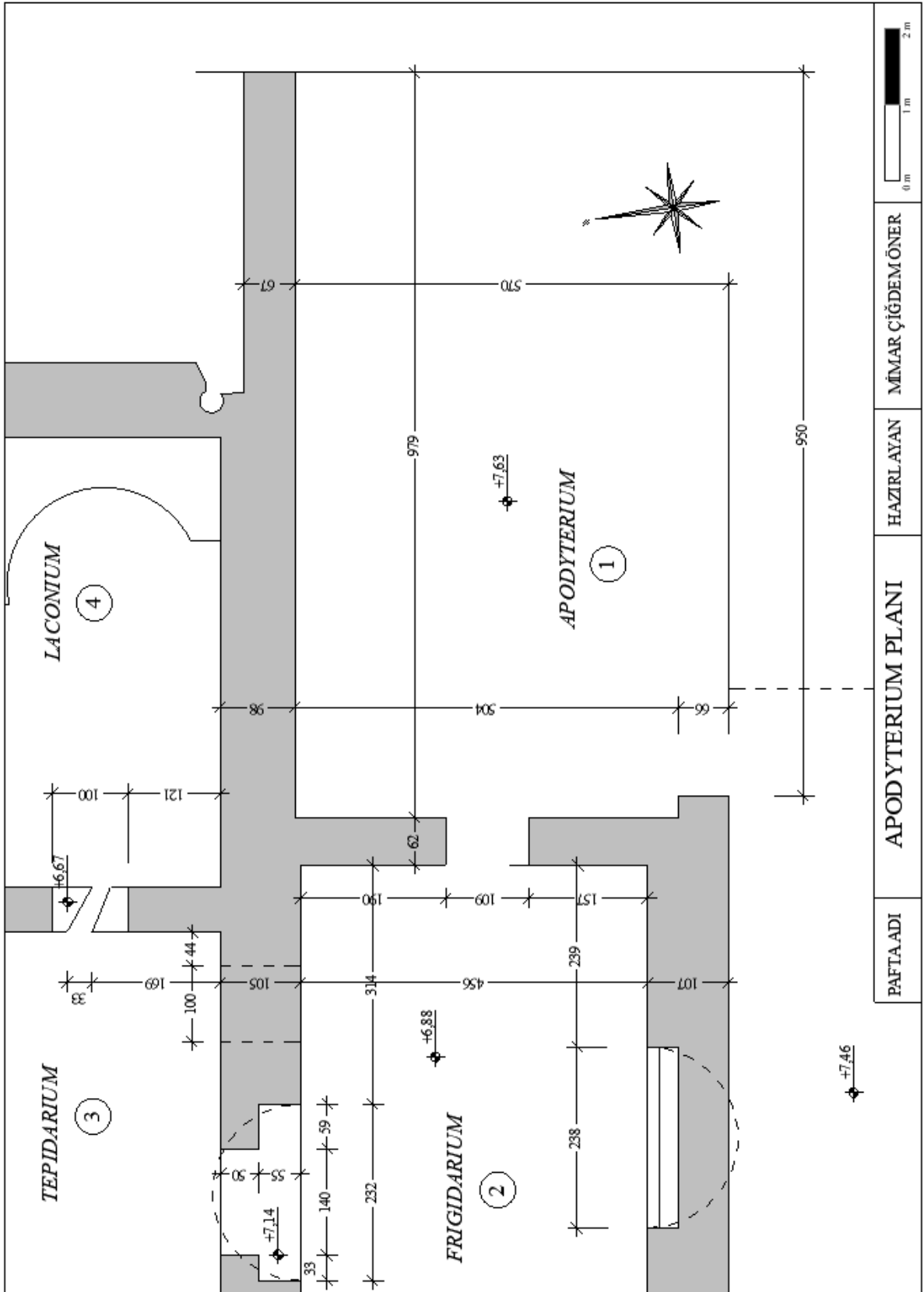
düşen taşlardan dolayı *apodyterium*un doğu ve güney duvarlarının tam sınırları görülememektedir, ancak bu dökülen taşların kaldırılması ile bu mekanın tam sınırları konusunda daha detaylı bilgi sahibi olunabilecektir (Res.106-108).

Res. 106. *Apodyterium* Havadan Görünüşü

Res. 107. *Apodyterium* Kapı Dikmeleri.

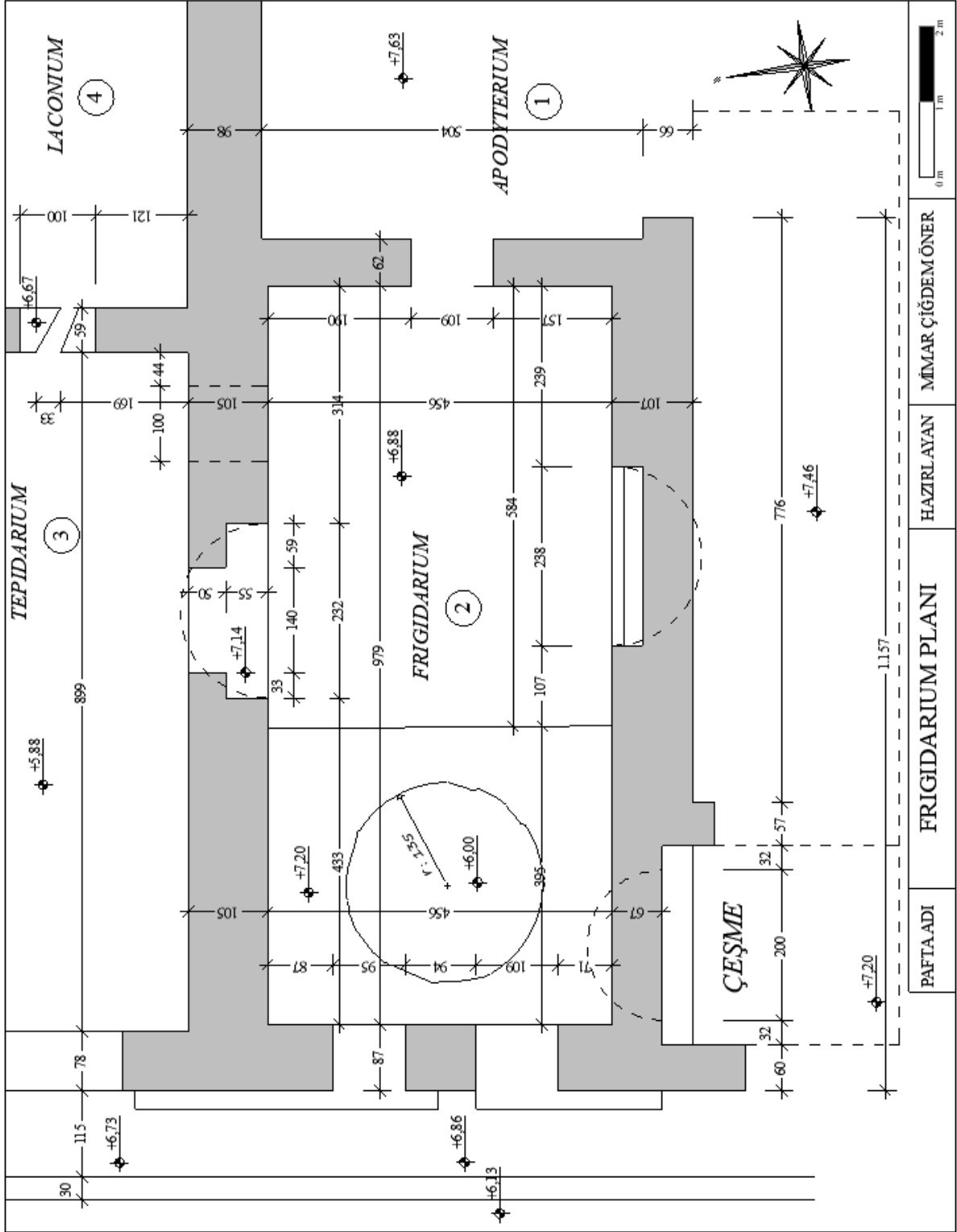
Res. 108. Apodyterium Planı

Günümüzde, *apodyterium*un kuzey duvarının 9,79 m'lik kısmı kısmen ayaktaadır. Buradan *praefurnium* tarafına herhangi geçiş gözükmemektedir. Bu duvarın kuzeyindeki bölümün kotunun *praefurnium*un kotundan daha düşük olması muhtemel bir odun depolama alanı olduğunu düşündürmektedir.

Hamam yapısına yukarıda tariflemeye çalıştığımız, hamamın güneydoğusunda konumlanmış ve şu anda yıkık durumdaki *apodyterium*dan giriliyor olmalıdır, zira yapının ana cadde üzerindeki cephesinden böyle bir giriş için kapı olma ihtimali olan herhangi bir açıklık yoktur ve Roma sıra tipi hamam yapılarında, *caldarium* ya da *tepidarium*dan giriş, yıkanma ritüeline uygun değildir. Yapının kuzeyindeki *Latrina* ile ortak olan sokaktan da müşteri girişinin olması ve *praefurnium* bölümünün bulunmasından dolayı olası değildir. *Frigidarium*un batı duvarının olduğu bölümde havuz, güney duvarında da çeşme bulunduğundan bu mekandan da giriş uygun değildir. *Apoditerium* olması yüksek ihtimal olan bölümden *frigidarium*a bir kapı ile bağlantı olması, yapıya ana girişin buradan olduğu tezini güçlendirmektedir. Bu durumu destekleyen bir veri de, *frigidarium* mekanının güney duvarı *apoditerium*un olduğu bölüme doğru uzanmaktadır. Ayrıca bu duvarın imalat şeklinden, *frigidarium*un bittiği noktada, dış mekandan *apodyterium*a doğru birinin giriş, diğerinin çıkış olabileceğini düşündüren 1,50 m'lik iki adet dikine yerleştirilmiş kapı sövesi bulunmaktadır (Res.107).

3.2.3.Frigidarium

Hamam yapısının kısmen ayakta bulunan bölümlerinden olan *frigidarium* bölümü, 9,79 x 4,56 m ölçülerinde, 44,64 m²'lik dikdörtgen bir plandadır (Res.109). 4,56 m'lik dar kenarları doğu ve batıya, 9,79 m'lik uzun kenarları da güney ve kuzeye yerleşmiş durumdadır. *Apoditerium* olduğu düşünülen mekandan, genişliği 1,09 m, yüksekliği 1,85 m olan bir kapı ile *frigidarium* bölümüne geçilir. Hamam yapılarında sıcak havanın dolaşmasını sağlayan *hypocaust* sisteminin bu mekanda görülmemesi, bu mekanın *frigidarium* yani soğuk mekan olduğu görüşünü desteklemektedir.

Res. 109. *Frigidarium* Planı

Mekana ilk girilen alan (2A), deniz seviyesine göre, +6,88 m kotunda ve 5,84 x 4,56 m ölçülerindedir. Yer döşeme malzemesinin, mekanın zeminindeki bulgulardan mermer olduğu gözükmemektedir. *Frigidariumun* batısında, basamak genişliği 0,45 m olan ara bir basamak ile +7,20 m kotundaki 4,33 x 4,56 m ölçülerinde başka bir alana çıkılır (2B). Bu alanın

içerisinde sonraki bir evrede yapıldığı düşünülen, çapı 2,70 m, derinliği de 1,30 m olan, havuz olarak kullanıldığı düşünülen bir boşluk mevcuttur (2C) (Res.110). Bu havuz bölümünün yapılan kazılarda bulunan verilerden Doğu Roma döneminde civa eritmek için kullanıldığı Bayburtluoğlu tarafından belirtilmiştir²²⁷.

Res. 110. *Frigidarium* Havadan Görünüşü.

Frigidarium mekanının batısındaki duvarda, 1982 Phaselis kazı raporunun eki olan fotoğraflardan sonradan oraya konulduğu anlaşılan taş bloklarla, yaklaşık 3,00 m'lik boşluk iki bölüme ayrılmıştır. Boşlukların iki taraftaki düzgün taş bitişleri, parapet olduğunu düşündüğümüz kottaki yekpare taş imalatı ve doğrama montaj noktalarının bulunması bu boşlukların pencere olma ihtimalini güçlendirmektedir (Res.111).

Res. 111. Doğrama Montaj Noktaları.

²²⁷ Bayburtluoğlu 1982, 184.

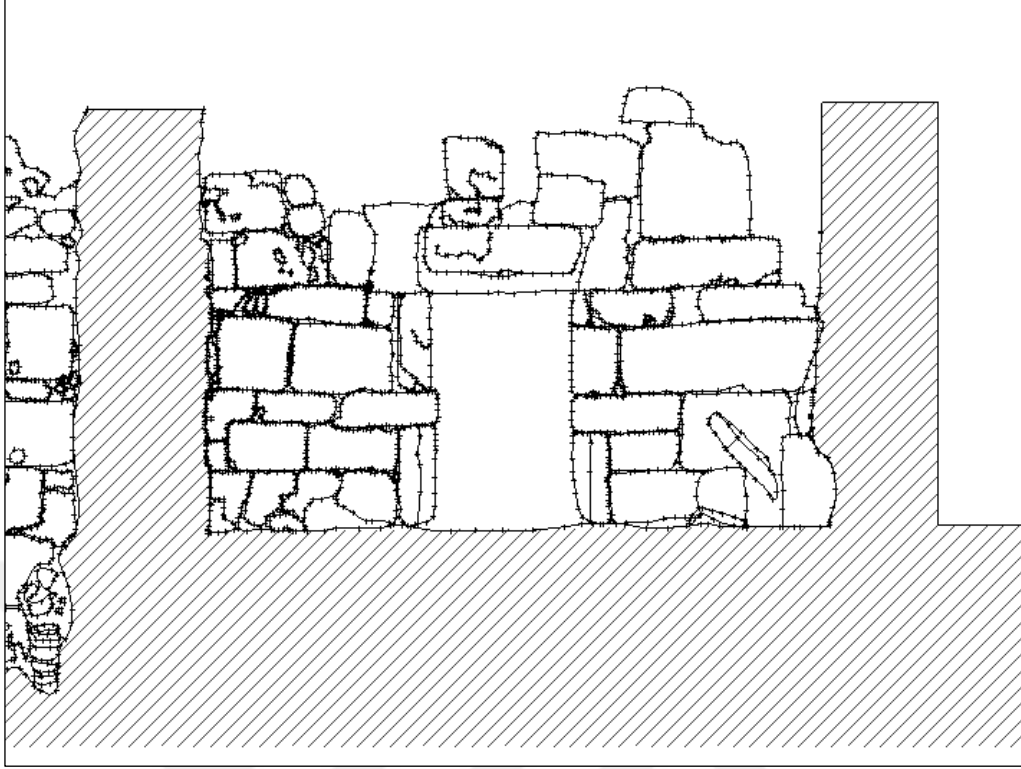
A duvarının ana cadde cephesinde parapet kotunda, genişliği 1,00 m, yüksekliği de 0,20 m olan tek sıra bordür bulunmaktadır. Bu bordürün, alt ve üst kotlarında duvar kalınlığı 0,80 m'dir. 1,00 m'lik tek sıra taş, tüm ana caddede ve *latrina* ile ortak olan sokakta da konsol (Res.112) olarak devam etmektedir.

Res. 112.Dış Cephe Konsolu.

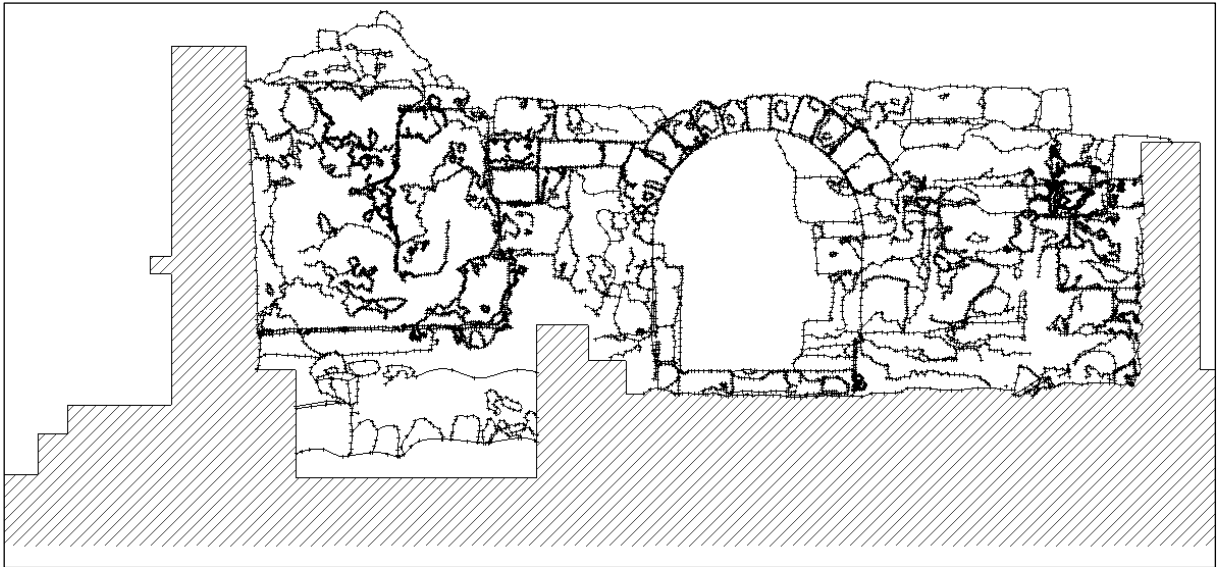
Frigidariumun güneyinde bulunan duvardaki kemerli bölümün orta aksında +8,16 m kotunda bir çeşme çıkışı bulunmaktadır. Genişliği 2,38 m olan ve +8,50 m yükseklikten başlayan kemerin orta aksındaki yükseklik 9,78 m'dir. Kemer derinliği de yaklaşık 0,40 m'dir. Duvar kalınlığı genelde 1,07 m'dir, ancak, yüksekliği +9,50 m, uzunluğu 2,64 m olan güneybatı bölümündeki duvar kalınlığı 0,67 m'dir ve bu bölüm, hamam yapısının güneybatısında olduğu düşünülen çeşme ile ortak duvardır ve *apoditeriumun* olduğu doğu yönüne doğru uzamaktadır. *Frigidariumun* bittiği noktada, dış mekandan *apoditeriuma* birinin giriş, diğerinin çıkış olabileceğini düşündüren ara mesafeleri yaklaşık 1,50 m'lik iki adet dikine yerleştirilmiş taş dikme kapı sövesi bulunmaktadır (Res.107).

Apodyterium ile bağlantılı olan mekanın doğu duvarı üzerinde, geçiş açıklığı 1,15 m, yüksekliği de 1,87 m olan bir boşluk bulunmaktadır ve *frigidariuma* bakan yüzünde kapı doğraması montaj yerleri olduğunu düşündüren girintiler bulunmaktadır. Kapı olan bölümün üzerinde, 1,30 m uzunluğunda, 0,40 m yüksekliğinde bir lento bulunmaktadır. Lentonun üzerinde bosaj bulunmaktadır. Duvar kalınlığı, 0,62 m'dir (Res.113).

Res. 113. *Frigidarium* Doğu Duvarı.

Frigidarium mekânının kuzeyinde bulunan 9,79 m uzunluğundaki duvarın (Res.114) doğusundaki bölümde önceleri boşluk olarak tasarlanmış, ancak bir sebeple hamam yapısının imalatı bitmeden kapatılan boşluğun izleri açıkça görülmektedir. Kapatılan alanın 1,00 x 2,15 ölçülerinde olması, üst kotunda bir lento bulunması bu boşluğun kapı amaçlı olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Res. 114. *Frigidarium* Kuzey Duvarı.

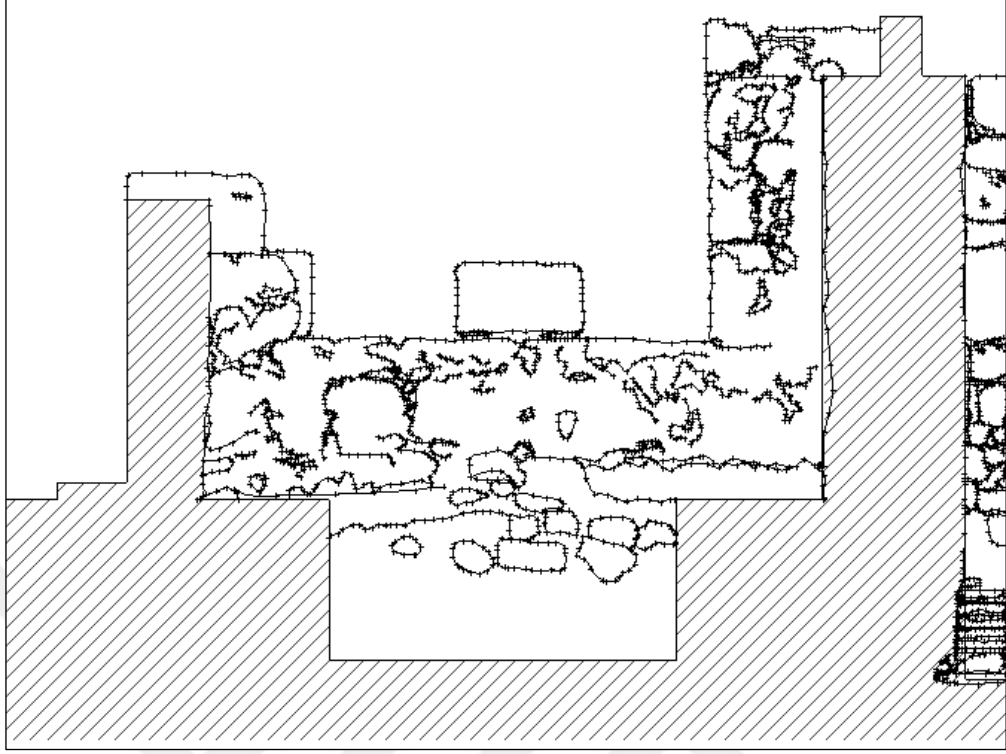
Aynı duvar üzerinde *tepidariuma* bağlantıyı sağlayan bir geçiş bulunmaktadır. Genişliği 2,32 m olan kemerin yanlarının kapatılarak 1,40 m'lik bir kapı boşluğu

bırakılmıştır. Bu duvarın kalınlığı, 1,00 m'dir. Kemerin olduğu bölümde kalınlık 0,50 m'ye düşerek bir niş oluşturmaktadır ve bu nişin alt kotunda, paslanmış olarak günümüze ulaşan, metal montaj elemanlarının varlığı ile kapı montajı yapılmış olabileceğini göstermektedir (Res.115).

Res. 115. *Frigidarium-Tepidarium* Geçişindeki Kapı Montaj Elemanları

Frigidarium mekânının batı duvarının (Res.116) önünde, genellikle Roma hamamlarında bulunan, havuz olarak kullanılan bir bölüm bulunmaktadır. İlk hamam yapısının yapıldığı dönemde iki basamakla çıkılan ve inilen bir yapıda planlanmıştır, fakat sonradan dolgu yapıldığı için iniş merdivenlerine ait bir bulgu maalesef elimizde bulunmamaktadır. İlk yapım aşamasında havuz olarak kullanılan bölüm, 4,33 m x 4,56 m ölçülerinde bir dikdörtgendir ve derinliği de minimum 1,30 m olmalıdır. Çünkü şu anki boşlukta sonradan yapılmış bir döşeme imalatı, ya da hafriyat yapılarak daha alt bir kota inilmiş olduğuna dair herhangi bir iz rastlanmamaktadır. Bu alanın komple havuz olduğunu düşünmemize sebep olan verilerden biri, çok net olarak gözlemlenen toprak ya da moloz dolgu ile mermer duvar kaplamasının arasındaki farklı malzemelerin çalışmasını gösterir belirgin izdir. Bir diğer veri de, muhtemelen bu alanda kazı yapılsa temel kotuna kadar, hatta havuz döşemesinde de devam edeceğini göreceğimiz mermer kaplamadır. Şu anki çapı 2,70 m olan boşluk, mevcut havuza dolgu yapılarak, boşluk kenarları da yığma taşlarla inşaa edilmiştir ve herhangi bir su yalıtımı ya da kaplama malzemesine rastlanmamış olması, sonradan yapılan bu boşluğun havuz olarak kullanılmadığını açıkça göstermektedir. Havuz alanının dolgu yapıldıktan sonra üzerinin pişmiş toprak kaplama ile döşenmiş olduğu açıktır (Res.117).

Res. 116. *Frigidarium* Batı Duvarı.Res. 117. *Frigidarium* Mekanındaki Olası Havuz Alanı

Frigidarium duvarlarının imalat şeklini incelersek, yapının genelinde, yükseklikleri yaklaşık 10,00 m olan, geçişlerde kullanılan kemerlerin bitiş kotuna kadar olan duvarların, mekanlara bakan yüzleri büyük taşlarla (A), arada ki bölümler küçük taşlarla (B) olmak üzere yığma taş duvar imalatı olarak yapılmıştır. Ancak bu kottan sonra duvarın kalınlığı esas alınarak, 1,00 m'lik , 0,60 m'lik ve 0,80 m'lik farklı boyutlardaki bütün taşlar (C) kullanılarak imalat yapılmıştır. Duvarı sonlamak için kullanılan bu son taşlardan sonra da tonoz imalatının (D) başladığı gözlenmektedir (Res.118).

Res. 118.Duvar ve Tonz İmalatları

Frigidarium bölümünün duvarlarında, taş imalat sonrası direk sıva+mermer kaplama (A) yapıldığına dair izler rahatlıkla gözlemlenmektedir. Hatta mermer altı sıvasının günümüzde de yapıldığı gibi mermer malzemeyi daha sağlıklı tutabilmesi için üzerinde deformasyon (B) yapıldığı da açıkça görülmektedir. Tepidariuma geçiş olarak kullanılan kemerli bölümde, kemer boyunca yüksekliği 0.24 m'lik bir eşik bulunmaktadır. Bu eşiğin *frigidarium*un döşeme imalatından sonra yapıldığı açıktır (C) (Res.119).

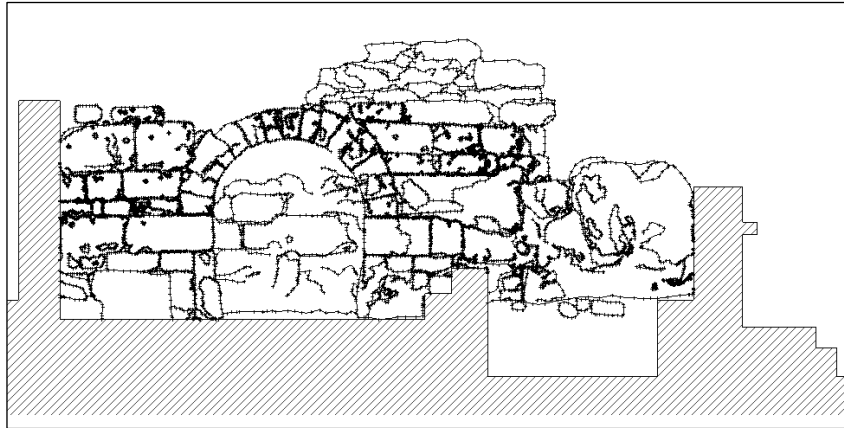
Res. 119.Duvar ve Döşeme İmalatları

Frigidarium bölümünün çatısının, doğu batı doğrultusunda tonoz ile örtülü olduğu güney, doğu ve kuzey duvarlarındaki verilerden anlaşılmaktadır. Güney duvarından (A) ve kuzey duvarından (B) yaklaşık 10,00 m kotundan karşılıklı olarak başlayan tonoz oluşumu açıkça görülmektedir. Bu oluşumu doğu duvarındaki (C) tonozun ara taşıyıcısını oluşturan kemer formu desteklemektedir (Res.120).

Res. 120.Tonoz İmalatları

Hamam yapısına su ihtiyacının da *frigidarium* bölümünün güneybatısından temiz su girişi ile sağlandığı çok net olarak görülmekte, bu da *frigidarium* bölümünde bulunan havuz bölümünün güney duvarı ile ortak duvara sahip bir çeşme olduğunu düşündürmektedir. Çeşmenin güney sınırının temel kalıntıları da yine aynı bölgede görülmektedir ve toprak ile örtülmüş durumdadır, bu bölgenin kazılması ile çeşmenin sınırlarının bulunabilme olasılığı yüksektir. 1982 ve 1983 yılında yapılan ilk kazı çalışmalarında, hamamın güney çevresinin sadece bir noktaya kadar kazıldığı ve toprak dolgu tabakası açıkça görülmektedir.²²⁸ Çeşmenin olduğu duvar bölümünün kemerli bir yapısının bulunduğu günümüze kadar ulaşmış olan kemer formundan anlaşılmaktadır. Çeşme ile *frigidarium*un ortak duvarı olan güney yüzünde temiz su ve pis su bağlantısının olduğunu gösterir boru geçişleri bulunmaktadır. Temiz su bağlantısının az eğimli yatay bir aksta, pis su bağlantısının da akışın daha kolay olması için, çok eğimli bir aksta yapılmıştır (Res.121-122).

Res. 121.Frigidarium Güney Duvarı.

²²⁸ Bayburtluoğlu 1982,184

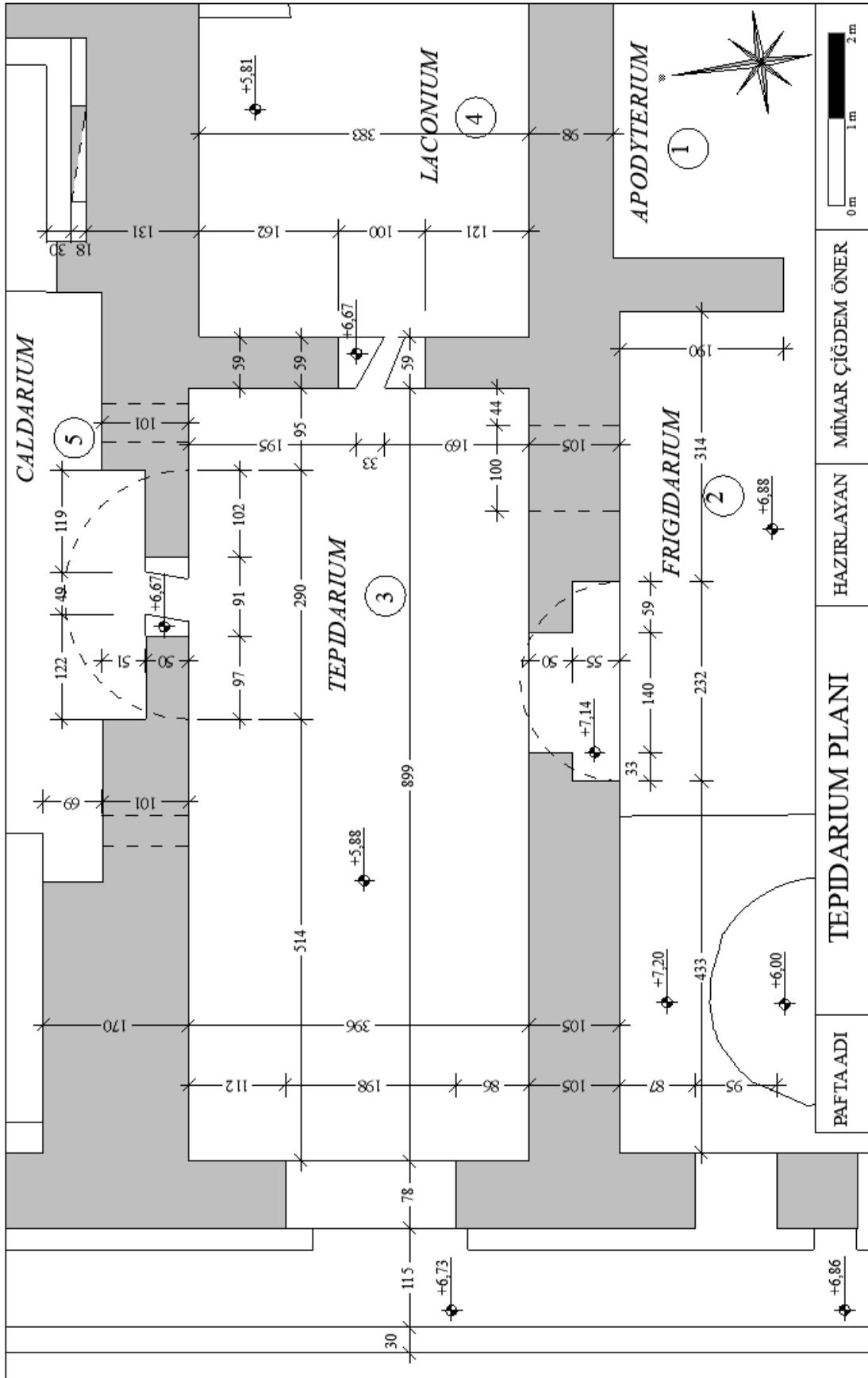
Res. 122.Çeşme İç-Dış Bağlantıları

3.2.4.Tepidarium

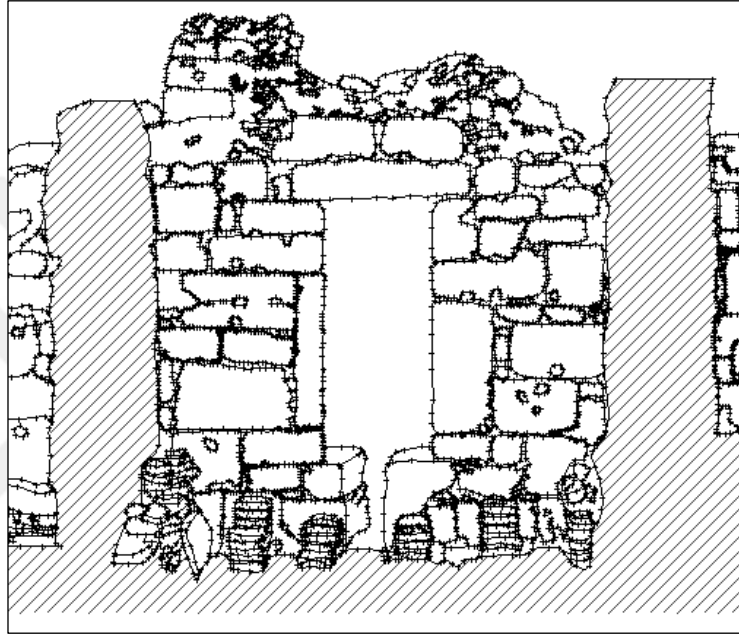
Frigidarium mekânından geçilen ikinci mekân olan *tepidarium*, 8,99 x 3,96 m ölçülerinde, 35,60 m² alana sahiptir. *Tepidarium* mekânından, kemer açıklığı 2,90 m olan 0,91 m'lik bir geçiş ile *caldarium* mekânına, genişliği 1,00 m olan kemersiz bir geçiş ile de *laconium* mekânına giriş vardır (Res.123-124). *Caldarium* mekânına geçişteki kapı boşluğunun olduğu bölümde, bir kapının monteli olduğu taş kapı sövelerinde açıkça görülmektedir.

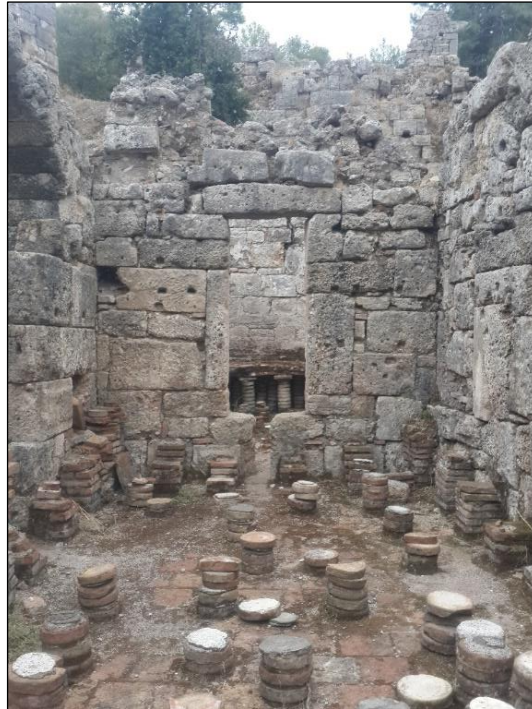
Res. 123.Tepidarium Havadan Görünüşü.

Res. 124. *Tepidarium* Planı.

Döşmeden ısıtmayı sağlayan *hypocaust* sistemi açıkça görülen bu mekânda, sıcak havanın rahat sirkülasyonu için *caldarium* ve *laconium* bölümleri arasında, ara mesafeleri 0,33 m ile 0,49 m olan, yaklaşık +7.00 kotuna kadar açılı bir şekilde yerleştirilmiş kanallar bulunmaktadır. Aynı amaçla, *tepidariumun* kuzey duvarının kemerli geçişin iki tarafına ortalama 0,35 m'lik iki adet kanal daha bırakılmıştır, bu kanallar duvardaki ısı hareketine de destek amaçlı döşeme kotundan da üste yaklaşık 1,25 m'ye kadar yükselmektedir (Res.125-126).

Res. 125. *Tepidarium* Doğu Duvarı.

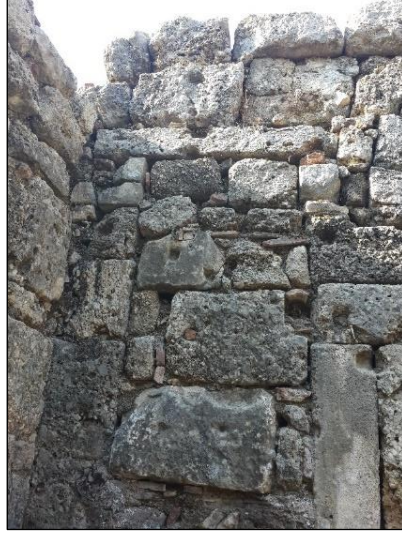
Res. 126. *Tepidarium* Hypocaust Sistemi

*Tepidarium*un duvar kalınlıkları farklılıklar göstermektedir. Güney duvarı 1,05 m, kuzey duvarının doğu tarafı 1,01 m, batı tarafı +8,45 kotuna kadar 1,70 m, üst kotlarda bu kalınlık 1,25 m'ye düşmektedir. Ana cadde cephesi olan batı duvarının kalınlığı 0,78 m'dir ve bu duvarda da *frigidarium* bölümünde aktardığımız üst kotu +8,21 olan konsol bölümü devam etmektedir. *Laconium* ile bağlantılı olan doğu duvarı ise, 0,59 m kalınlıktadır.

Mekânın ana döşemesini taşıma görevi üstlenen, *pilae* dediğimiz pişmiş toprak taşıyıcılar, 0,29 m ölçülerindeki kare ve 0,26 m çapındaki yuvarlak formdaki tuğlalardan oluşmaktadır. Bayburtluoğlu'nun 1982'deki hamam yapısının temizlendikten sonraki fotoğraflarında hem *tepidarium* hem de *caldarium* mekânlarının *pilaei* oldukça düzgün bir sıralama halindedir, ancak günümüzde bu düzen kısmen kaybolmuştur (Res.126)²²⁹. Günümüzdeki tespitlerimize göre, kare formlu tuğlalar, duvar diplerine ve mekânın doğu ve batı duvarları önlerine ikişer sıra olmak üzere, ortalama 0,50 m'lik aralıklarla yerleştirilmiş durumdadır. Yuvarlak formlu tuğlalar ise sadece orta bölümde olmak üzere, hem doğu-batı ve hem de kuzey-güney doğrultusunda, her iki aksta da ortalama 0,50 m'lik aralıklarla yerleştirilmiştir. *Pilaein* oturduğu döşeme malzemesi sağlam bir durumdadır ve 0,29 m'lik pişmiş toprak tuğlalardan oluşmaktadır. Bu mekânın *pilaeinin* en üst kotundaki asıl döşeme bilgisi ile ilgili bir veri olmamakla birlikte, *laconium* mekânındaki döşemedeki verilerden, bu *pilaein* harç payları ile birlikte 0,80 m'ye kadar yükseldiğini ve hamam kullanıcılarının mermer döşeme üzerinde yürüdüğünü söyleyebiliriz.

*Tepidarium*da, döşemelerdeki *hypocaust* sistemine ait izler gibi duvarda da sıcak havanın dolaşımını sağlayan bir sistemin olduğu, taşıyıcı taş duvarlardaki deliklerden ya da uç kısımları kırılmış olsa da hala bazı taşlardaki pişmiş toprak çivilerin varlığından anlaşılmaktadır (Res.127). Bu çivilerle monte edilen, tuğla duvar malzemeleri ile ana taş duvar arasında oluşan hava kanallarından, sıcak havanın ve fazla buharın tüm mekânda dolaşması ve aynı zamanda tahliyesi sağlanmaktadır.

²²⁹ Bayburtluoğlu 1982,184

Res. 127.Duvardaki Destek Elemanlarının İzleri

Frigidarium mekânında olduğu gibi *tepidariumun* çatı örtüsünün de tonozlu olduğu, hem mekanın kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı olarak başladığı gözüken tonoz dönüşlerinden, hem de *laconium* ile ortak olan doğu duvarının her ne kadar bir bölümü yıkık halde olsa da, tonozun taşıyıcısı olan orta bölümü olacağı kesin olan formundan anlaşılmaktadır.

Tepidariumun batı cephesinde de *frigidarium* mekânına benzer bir pencere olmalıdır, ancak batı duvarının güneyindeki duvar köşesinin düzgün kesimli bitişi dışında elimizde somut bir veri bulunmamaktadır. Aynı bölümün, döşemenin üst kotuna denk gelecek bir alt kotunda, mekânın yıkanma suyunun ya da çatıdaki yağmur suyunun (Lev.128) dışarı atılması için kullanılmış olabilecek düzgün olarak bırakılmış bir çıkış bulunmaktadır. Bu çıkış ana aks olan liman caddesindeki kaldırımın da tam üst kotuna denk gelmektedir.

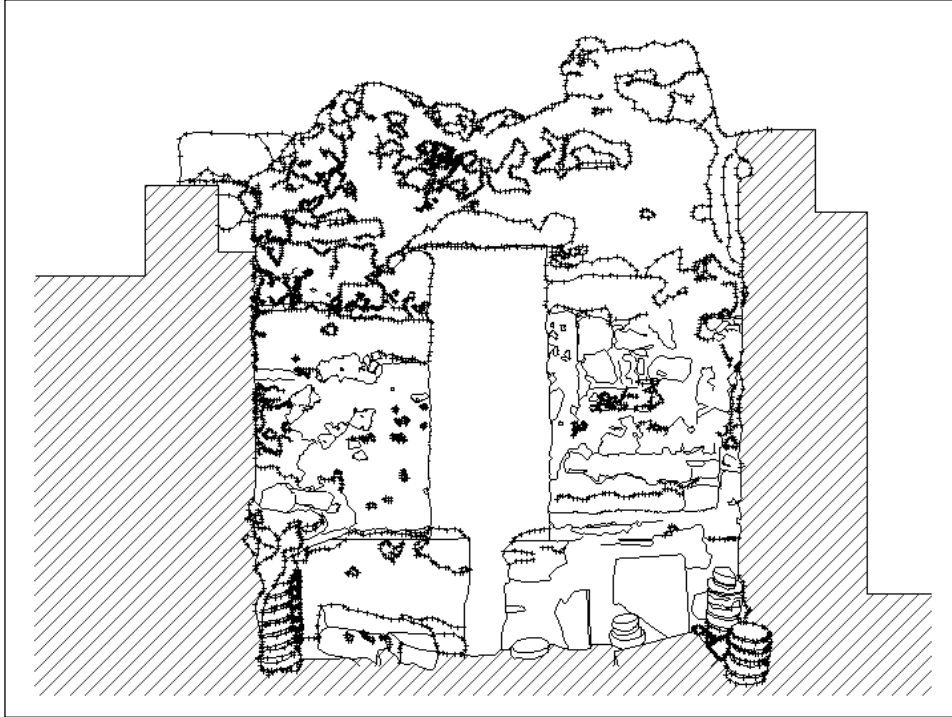
Res. 128.*Tepidariumda* ana caddeye pis su çıkışı.

3.2.5.Laconium

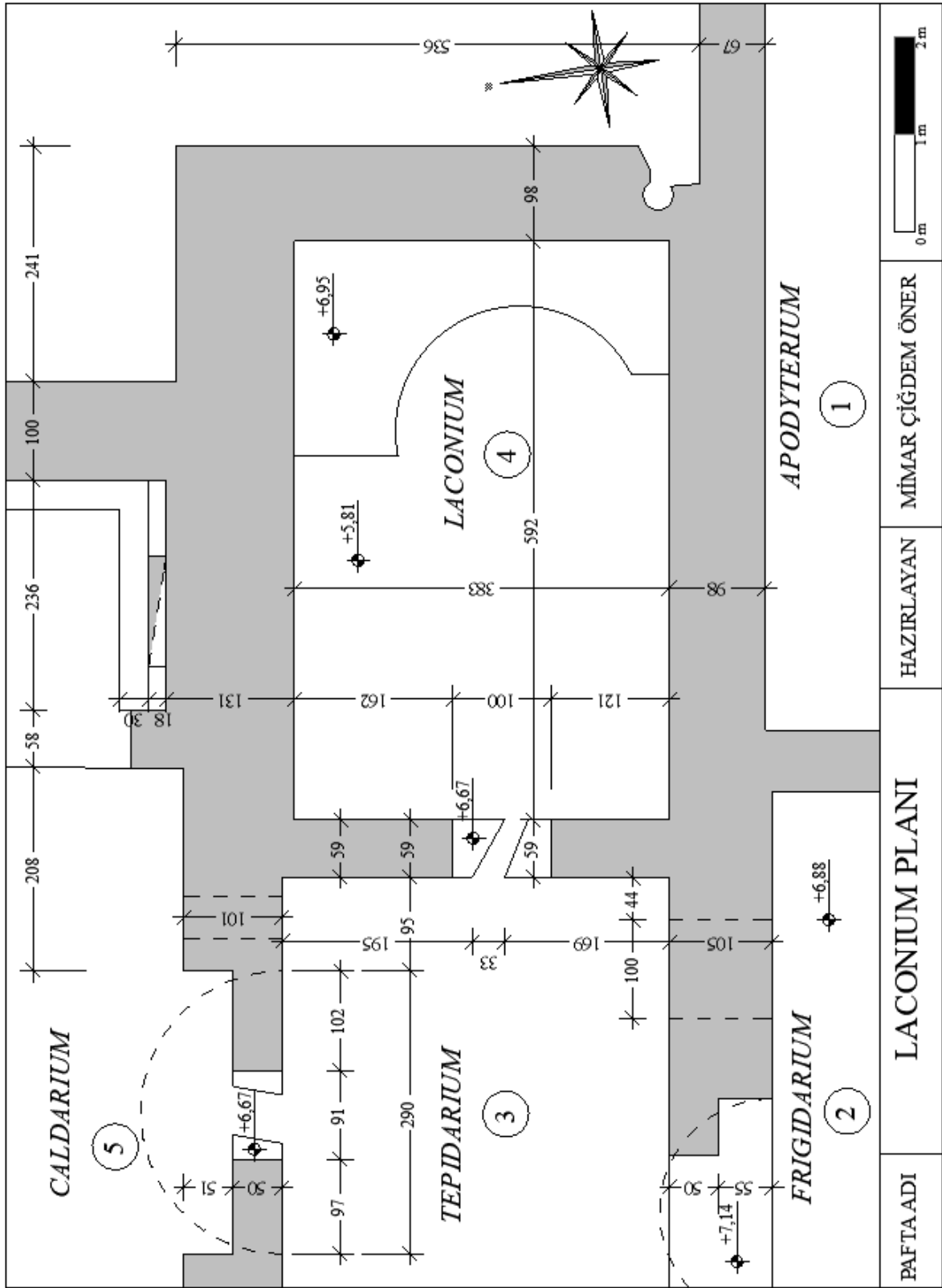
Hamam yapısının *tepidarium* ile bağlantılı olan 4 nolu mekânı *laconium* bölümüdür. 5,92 x 3,83 m ölçülerinde, 22,67 m² alanlıdır. Mekâna *tepidarium* ile ortak olan batı duvarındaki 1,00 m genişliğindeki geçiştten girilmektedir (Res.129-131)

Res. 129.Laconium Havadan Görünüşü

Res. 130.Laconium Batı Duvarı.

Res. 131.Laconium Planı

Bu geçiş de daha önce *tepidarium* bölümünde bahsettiğimiz döşeme alt kotuna kadar, açılı bir şekilde yerleştirilmiş, 0,33 m genişlikte hava kanalı bulunmaktadır (Res.130-131). Bu

mekândaki kısmen tüm katmanları ayakta olan döşeme yapısı sayesinde hamam yapısının temeli hariç tüm döşeme katmanlarını tanımlayabilmekteyiz. Elimizdeki verilerle incelediğimizde, kaba taşıyıcı döşeme tamamlandıktan sonra ilk işlemin döşemeyi taşıyacak olan pişmiş toprak taşıyıcıların oturacağı zeminin döşenmesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu alt döşeme, 0,29 x 0,29 x 0,5 m ölçülerinde kare formda pişmiş topraktan imal edilmiştir ve malzemelerdeki işçiliğin düzgünlüğünden ve birbirinin aynı ölçülerde olmasından bir kalıp aracılığıyla imalat yapıldığı söylenebilir. Tek tek imalat yapıldığını ve el işçiliğinin olduğunu da, yapan kişi tarafından günümüzdeki ustaların da çok yaptığı, ıslak halde iken bırakılan parmak izlerinden anlamaktayız. İlk kademe döşemenin üzerine, genellikle kenar bölümlerde kare formun, orta bölümlerde de daire formun tercih edildiği *pilae* döşenmektedir. Ancak *laconium*da *tepidaerium*dan farklı olarak duvar diplerine de yuvarlak tuğla malzemesi döşenmiştir. Pişmiş tuğladan imal edilmiş olan bu taşıyıcılardan kare formu için, en alt döşeme için kullanılan malzeme kullanılmaktadır. Daire formunda olanlar 0,26-0,21-0,15 m'lik çaplara sahiptir. Kalınlıkları 5 cm'dir ve aralarında kullanılan harç malzemesi 2 cm'dir. Tuğla ayaklar, en üste konan harç ile birlikte 0,80 m'ye geldiklerinde üzerlerine 0,40 m'lik kare formlu tuğlalar konur. Bu tuğlaların kalınlıkları da 6 cm'dir. Toplamda 0,86 m'ye ulaşan bu alt taşıyıcının üzerine 4'er tanesini ortalayacak şekilde, 0,65 x 0,80 x 0,1 m ölçülerinde pişmiş tuğla plakalar yerleştirilir. Bu büyük tuğlalar döşemenin düzgün bir kotta olmasında önemli bir paya sahip olduğundan, doğru kota yerleştirilmesi için tüm *laconium*un açığındaki duvarlarında sıva üzerine çizilmiş kot çizgisi rahatlıkla görülmektedir. Kaplama malzemesinin döşenmesinden önceki son aşama harçlı imalat aşamasıdır, mermer kaplama malzemesi de döşendikten sonra toplamda döşeme yüksekliği 1,14 m'ye ulaşır (Res.132-133).

Res. 132. *Laconium Hypocaust* Alt ve Üstü Döşeme Kaplamaları.

Res. 133. *Laconium Hypocaust* Sistemi

Laconium duvar kalınlıklarında diğer mekânlarda olduğu gibi farklılar mevcuttur. *Tepidarium* ile ortak olan batı duvarı 0,59 m, güney ve doğudaki duvarlar 0,98 m, kuzeydeki duvar +9,36 kotuna kadar 1,31 m, daha sonra 1 m kalınlıktadır. Mekânın kuzey duvarı dışındaki, duvarlarında *tepidarium*da görülen, duvardaki hava kanalları imalatı için çivi deliklerine rastlanmaması bu mekânın duvardan ısıtılmasına gerek duyulmadığını göstermektedir. Ancak döşemedeki fazla buharın tahliyesi için doğu duvarının kuzey ve güney köşelerinde baca çıkışı izlerine rastlanmıştır. Kuzeydeki çıkışın tuğla baca malzemesi görülmemekte, ancak bacanın geçtiği köşede izi mevcuttur. Güneyindeki çıkış ise, döşemenin alt kotundaki başlangıcından üst kot çıkışındaki +10,60 kotuna kadar gözlenmekte, daha üst kotlara devam ettiği de harçlı imalattaki izden anlaşılmaktadır (Res.134).

Res. 134. *Laconium* baca çıkışı başlangıcı ve üst kotu

*Laconium*da pencere olup olmadığı konusunda bir şey söylemek çok zordur. Ancak, güney duvarındaki yıkılmış olan bölümün kenarlarındaki taş işçiliğinin düzgün olması buranın bir pencereden çok bir niş olabileceğini daha kabul edilebilir kılmaktadır.

Mekanın kuzey duvarında bulunan 0,38 x 0,42 m ölçülerinde olan +7,60 kotunda başlayan boşluğun sıcak havanın dolaşımı için hava kanalı amaçlı olduğu söylenebilir.

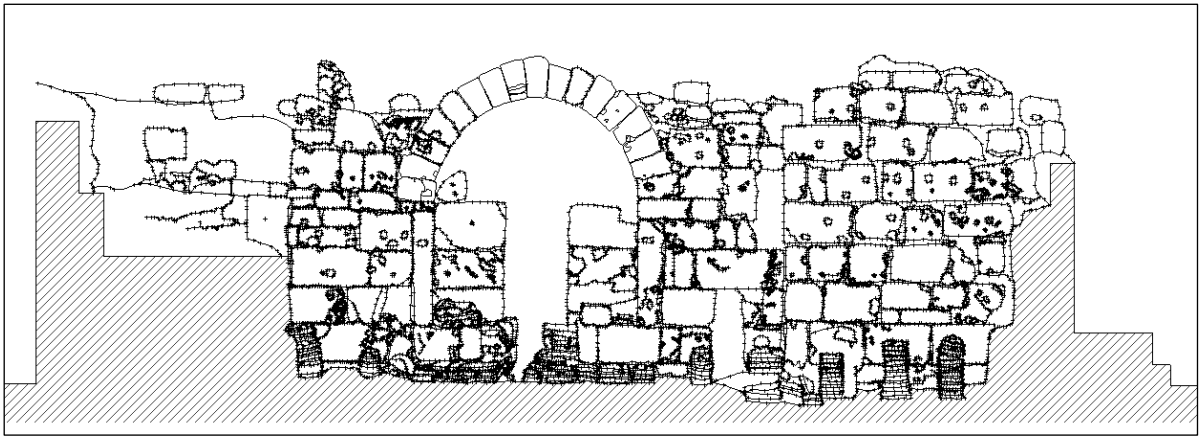
Laconiumun çatı örtüsünün *tepidariumun* devamı bir tonoz olduğu, hem ortak duvardaki hem de mekanın doğu duvarındaki duvarın formundan anlaşılmaktadır.

3.2.6.Caldarium

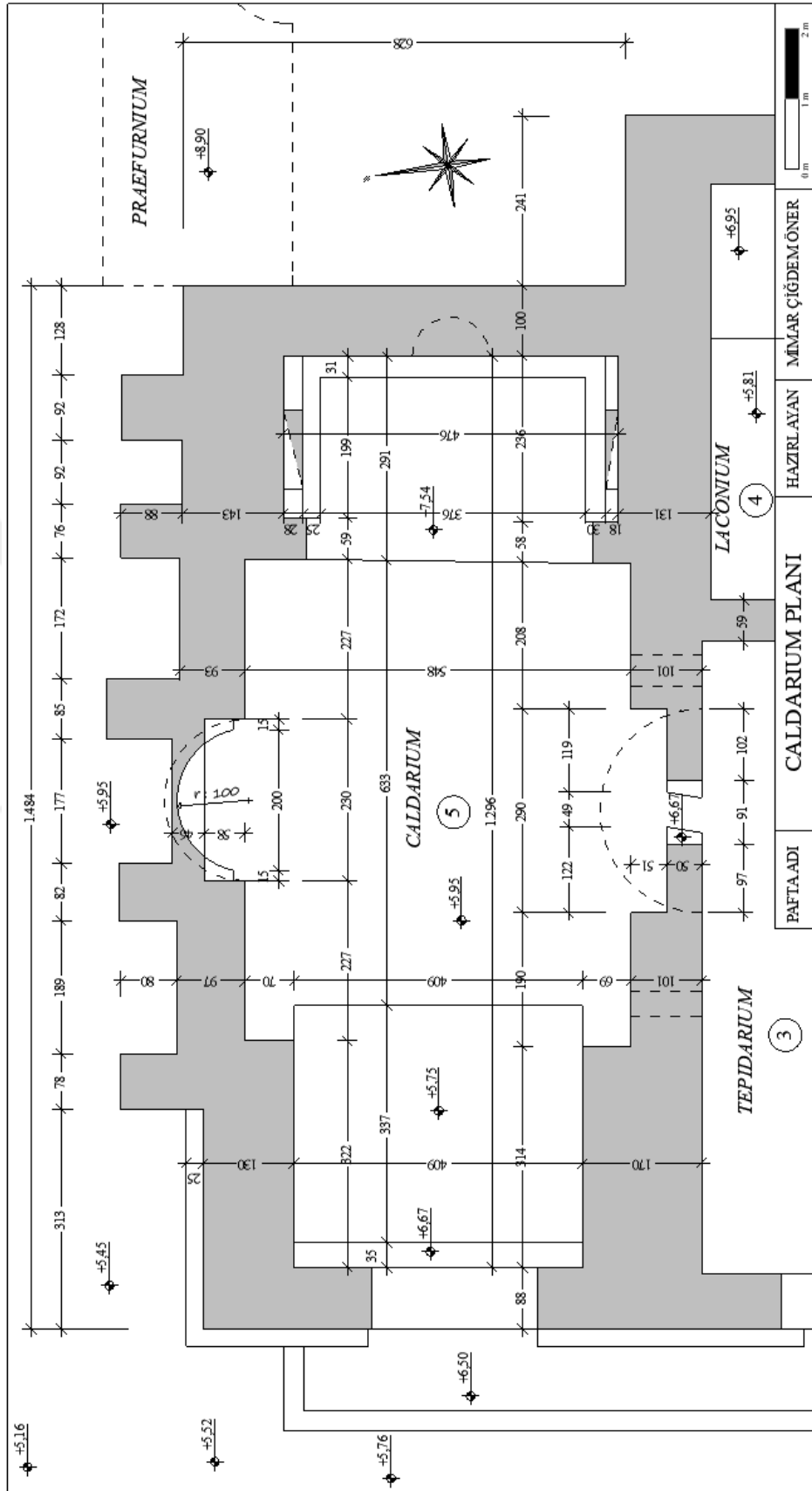
Hamam yapısının son mekânı olan *caldarium*, ana yapının kuzeyine konumlanmıştır. Toplamda 67,38 m²'lik alanı ile yapının en büyük mekanıdır ve farklı kotlarda üç bölüme ayrılmaktadır. Mekânın batısındaki bölüm, +5,75 kotunda, 3,14 x 4,09 m, orta bölüm +5,95 kotunda, 6,83 x 5,48 m, en doğudaki bölüm ise +7,54 kotunda, 2,91 x 4,76 m ölçülerindedir. *Caldariuma tepidariumdan* kemer açıklığı 2,90 m olan ancak, kapı boşluğu olarak 0,91 m'lik dar bir geçişle ulaşılır. Bu geçişin altında *tepidarium* bölümünde aktardığımız 0,49 m'lik +6,67 m kotuna kadar devam eden bir hava kanalı mevcuttur. Aynı duvarda yine daha önce belirttiğimiz gibi 2 adet daha hava kanalı mevcuttur (Res.135-137).

Res. 135.Caldarium Havadan Görünüşü.

Res. 136.Caldarium Güney Duvarı.

Res. 137.Caldarium Planı.

Caldarium duvarlarının kalınlıklarında da diğer mekânlardaki farklı ölçüler bulunmaktadır. Güney duvarının bir kısmı tepidarium ile bir kısmı da laconium ile ortaktır. *Tepidarium* ile ortak olan duvarın batı kısmındaki kalınlık, +8,45 kotuna kadar 1,70 m, üst kotlarda bu kalınlık 1,25 m'ye düşmektedir. Bu duvarın taş işçiliğinden, önce *caldarium* bölümünün yapıldığı ve *tepidarium* bölümünde bir niş oluşturulduğu, sonradan bu nişten vazgeçilerek duvarın doğu ile aynı aksa getirildiği, bu yüzden de kalınlığın 1,70 m'lere ulaştığı düşünülmektedir. Zira duvar kalınlığının bu denli fazla olmasının başka bir sebebi olamaz. Aynı duvarın yani güney duvarının kalınlığı +9,36 kotuna kadar 1,31 m, daha sonra 1 m'dir. Bu kalınlık farkı depremler sırasındaki duvar oynamalarından olmuş olmalıdır. Kuzey duvarında dört farklı kalınlık bulunmaktadır. Kuzey duvarının batı bölümü 1,30 m, ortadaki kemerli bölümün sol tarafı 0,97 m, sağ tarafı 0,93 m, kemerli bölüm 0,46 m ve son olarak da havuzun bulunduğu bölüm 1,43 m'dir. 1,43 m'lik bölümdeki ölçünün 1,30 m'lik duvarı karşıladığı, ancak deformasyon dolayısıyla bu ölçüde artış olmalıdır. Hamam yapısının bu duvarında sonradan yapıldığı taşların birbirleri ile bağlantılı olmamasından anlaşılan, yükseklikleri yapının duvarı boyunca olan beş adet yaklaşık 0,80 m x 0,80 m ölçülerinde takviye payandaları bulunmaktadır. Bu takviyeler, yapının depremlerde aldığı hasarlardan sonra önlem amaçlı yapılmış olmalıdır (Res.138).

Res. 138. *Caldarium* Kuzey Duvarı Takviye Duvarları.

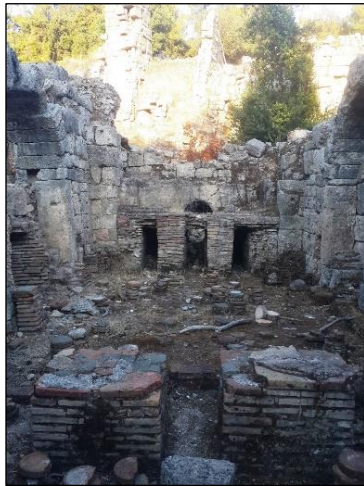
Mekâna girdiğimizde kuzey duvarında 2,30 m genişliğinde bir kemerli bölüm bizi karşılamaktadır. *Caldariumu* kullananların oturdukları bir platform olduğunu düşündüğümüz bu bölümün alt kotunda, hypocaust sistemindeki sıcak havanın hareketini yönlendirmek için inşa edilmiş olan, yarıçapı 1,00 m olan bir yarım daire mevcuttur. Bulunduğu kot, kuzey duvarının dış kontürünü aşmaktadır. Kemerli bölümün içinde sağ ve solunda 15'er cm'lik

tuğladan iki diş yapılmış ve dairesel yapı bu dişlerin arasına yerleştirilmiştir. Bu bölümün imalatı için pişmiş toprak tuğlalar kullanılmıştır (Res.139).

Res. 139.Caldarium Nişi.

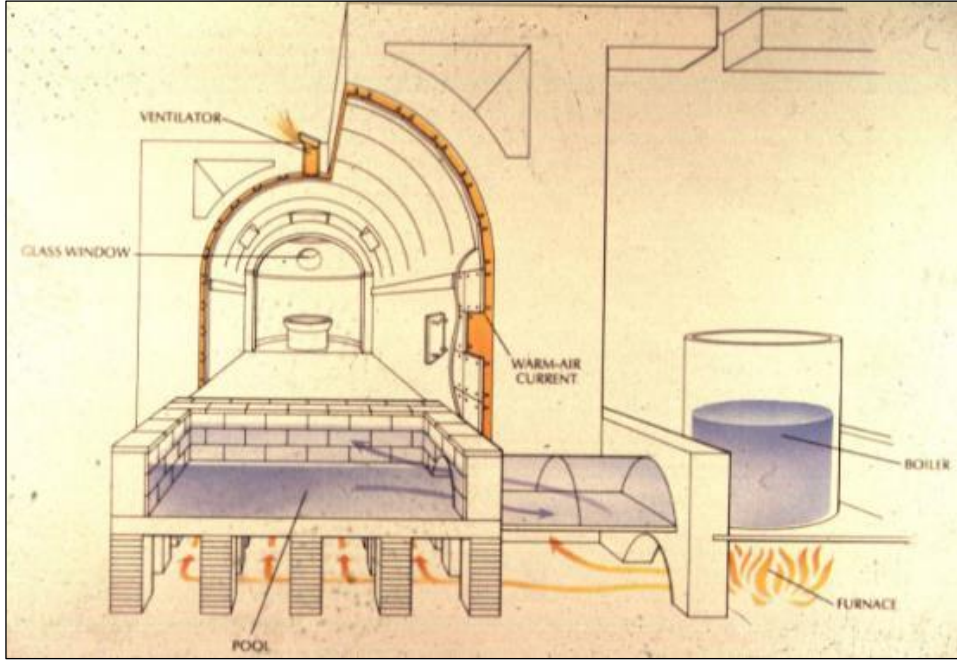
Mekânın orta ve batı bölümlerinde *hypocaust* sistemi için *tepidarium*daki gibi kenarlarda kare formlu, orta bölümlerde de pişmiş toprak tuğlalar kullanılmıştır. Ancak +5,75 kotundaki bölümün, batı duvarında tüm duvar boyunca kare formlu tuğlalardan döşeme alt kotuna kadar bir duvar örüldüğü, döşeme altı taşıyıcılarının güçlendirilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca, bu güçlendirmeye ek olarak, birbirlerinden kuzey güney doğrultusunda 0,50 m, batı duvarından da 2,06 m mesafede, 1,04 x 0,94 m ölçülerinde iki adet yine kare formlu tuğlalardan yapılmış olan taşıyıcı bloklar da bulunmaktadır. Bu takviyelerden, hamam yapısının bu bölümünde ilk yapımından sonraki bir dönemde çökme olduğu ve bu durumun tekrarlanmaması için önlem alındığı tahmin edilmektedir. Bu bölgedeki kotun orta bölüme göre 20 cm daha düşük olması da bu bölümde komple bir çökme yaşanmış olacağı görüşünü desteklemektedir (Res.140).

Res. 140.Caldarium Hypocaust Sistemi ve Külhan Bağlantısı.

*Caldarium*un doğusunda bulunan ve +7,54 m kotundaki bölüm, kuzey ve güneyindeki taş duvar dışları ve aynı akstaki tuğla duvar imalatı izleri ile *caldarium*un içinde ayrı bir mekân olduğunu göstermektedir. Bu mekânın *caldarium* bölümünün bitmiş kotundan yaklaşık 0,60 m daha yüksek olması, ayrı bir merdiven gerektirmektedir, ancak bu konuda herhangi bir veri yoktur. Mekânda kuzey, güney ve doğu duvarlarının tamamında ortalama +8,50 kotuna kadar bir set bulunmaktadır. Bu setin, doğu duvarında üst kotu +7,84 m olan 0,73 m'lik çaplı pişmiş toprak tuğladan imal edilmiş, kemerli bir boşluk bulunmaktadır. Döşeme kısmı yıkılmış olsa da, bu kemerli boşluğun duvar kalınlığı boyunca devam ettiği açıkça görülmektedir (Res.140).

Su kazanının alt kotunun elimizdeki verilerden +8,90 m olduğu düşünülürse, kemer üst kotunun bu mekânın döşemesinden 0,34 m daha yüksekte olması burada bir mekândan çok, Pompeii'deki Stabia Hamamları örneğindeki gibi bir havuz bulunması gerektiğini göstermektedir (Res.141).

Res. 141. *Caldarium* Sıcaksu Havuzu Isıtma Sistemi²³⁰

*Praefurnium*un üst kotundaki kazanda ısıtılan suyun bir kanalla bu havuza aktarıldığını düşünmek çok da yanlış olmaz. Bu bölümde bulunan düzgün hatlara sahip toplamda 0,90 x 0,40 m ölçülerinde bir mermer malzeme bulunmuştur. Bu mermer parçanın kalınlığının 5 cm olması ve statik açıdan daha sağlam olması için, birbirine geçmeli döşenebilsin diye 4 köşesinde 15 x 5 cm'lik dişlerin olması havuzun taban ve duvarlarının

²³⁰ <https://www.geschkult.fu-berlin.de/e/klassarch/forschung/projekte/pompeji/index.html>.

kaplamasında kullanılan bir malzeme olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu kotun altındaki yoğun taşıyıcı sistem de bu bölümün havuz olma durumunu desteklemektedir. Çünkü su yükü - bir de içinde insanların olacağı düşünülürse hareketli su yükü- için doğru taşıyıcı sistemler kullanmak gerekir. Bu yük için, +7,50 m kotundaki döşemenin alt kotuna kadar yükselen, bir yüzleri ortalama 0,75 m olan diğer yüzleri de 0,58 m, 0,65 m, 0,70 m ve 0,75 m ölçülerinde olan 8 adet pişmiş toprak tuğlalardan kolonlar imal edilmiştir. Kolonların batı cephelerinin bir bölümünün kotu +7,50 m'ye kadar yükseltilerek, sonradan daha kolay kaplama yapılması ve döşemenin dört tarafı da sabitlenerek stabilitesi artırılmıştır. Aynı zamanda *praefurnium* ile bağlantılı olan bu döşemenin altında kuzey ve güney yönlerinde hava kanalları (Res.142) mevcuttur. Günümüzde kanallar +8,50 m kotuna kadar ulaşmakta ise de, fonksiyonu dolayısıyla asıl kullanımının çatı tonozuna kadar yükseltilmiş olduğu düşünülebilir.

Res. 142. *Caldarium* Hava Kanalları.

Hamam ısıtmaya, yapının kuzeydoğu köşesindeki *praefurnium* olarak kabul ettiğimiz noktada başlamaktadır. *Praefurnium*un da bulunduğu, hamam yapısı ile tiyatro binası arasında kalan alan, hamam yapısının servis alanı olarak kullanılıyor olmalıdır. Bulduğu konum ve kot bu kullanım için çok uygundur. *Apodyterium* bölümüne ait olduğunu düşündüğümüz duvarın tam bitiş noktası bilinmemekle birlikte bu servis alanı için bir sınır oluşturduğu açıktır. Bu bölümün temizlik ve kazı çalışması sonlanmadan hamam yapısının servis alanları hakkında net bir şey söylemek tahminden öteye geçmeyecektir. Bu konuda söylenecek en net bilgi ana caddeden hamam yapısının her noktasına sadece merdivenle ulaşmak mümkün olduğundan servis alanı için gerekli ihtiyaçların buraya araç yardımı ile taşınamayacağıdır (Res.143).

Res. 143. *Praefurnium* Su Tahliyesi ve Külhan Depolama Alanı.

Hamamın ısıtılmasının *praefurnium*da başladığını belirtmiştik. Isıtma işlemi için esas olan odunun yandığı kısmın üst kotu, molozlar kısmen temizlenebildiği için açıktır, ancak bu bölüm molozları tamamen kaldırılırsa ocak ile hamama giriş noktası arasındaki bağlantı daha net tariflenebilecektir. Burada ısıtılan hava, yapıya yukarıda bahsettiğimiz, üst kotunda havuza sıcak suyu ulaştıran kemerli geçişin alt kotuyla giriş yapmaktadır ve taşıyıcılar arasındaki yollardan *caldarium*un orta bölümüne, orta bölümün kuzey duvarındaki dairesel formla hareketine ivme katıp, mekanlar arasındaki küçük kot farklılıkları ve kanallar sayesinde de diğer mekanlara geçiş yapmaktadır. *Tepidarium*daki benzer duvarda da sıcak havanın dolaşımını sağlayan bir sistemin bu mekanda da olduğu, taşıyıcı taş duvarlardaki deliklerden ya da uç kısımları kırılmış olsa da hala bazı taşlardaki pişmiş toprak çivilerin varlığından anlaşılmaktadır. Sıcak hava döşemedeki hareketini, duvarlardaki bu hava kanallarında da devam ettirerek sıcak havanın hamamın her noktasına ulaşmasını sağlamaktadır. Oluşan fazla buhar ve zararlı hava da hem *caldarium*un havuz bölümündeki kanallardan, hem de *laconium* bölümündeki bacalardan dışarı atılmaktadır (Res.144).

Res. 144. Külhan Bölümü.

Caldarium mekanının çatı örtüsünün tonoz olduğunu, her ne kadar doğu ve batı tonoz kaplamalarına ait elimizde veri bulunmasa da, kuzey güney duvarlarındaki karşılıklı tonoz başlangıçlarından anlamaktayız.

Elimizde yeterli veri bulunmadığından, *caldarium* bölümündeki pencereye dair bir şey söylemek şu an için mümkün değildir.

3.2.7.Hamam Yapısında Yapılan Kazı Çalışmaları ve Tarihleme

Hamam yapısındaki ilk kazı çalışması 1980 yılında K. Dörtlük tarafından yapılmıştır. Bu dönemde yapılan temizlik çalışmalarında tiyatro alt kotundaki yapının ön temizlik çalışması yapılmış, bu yapının kesin olmamakla beraber üç mekanlı olmasından dolayı hamam olabileceği ve yapıda kullanılan spolien malzemelerden geç devirlere ait bir yapı olabileceği görüşü bildirilmiştir. Bu dönemde herhangi bir buluntudan bahsedilmemektedir²³¹.

1982 yılında kazıyı, C. Bayburtluoğlu üç ayrı bölüme ayırmış ve Şubat 1982 yılına ait son kazı alanı olarak tiyatro hamamı olarak isimlendirdiği Phaselis Küçük Hamamı'nın bulunduğu alanı seçmiştir. İlk olarak temizlik çalışmaları yapılan yapının *frigidarium*, *tepidarium* ve *laconium* bölümlerinin toprak dolguları kaldırılmıştır. *Caldarium* bölümünün temizliğine başlanmış ancak sonlanması Temmuz 1982 yılında yapılmıştır. Yapılan tüm bu temizlik çalışmaları, özellikle mekanların işlevleri konusundaki pek çok veriye ulaşılmasını sağlamıştır. Bu yapılan kazı ve temizlik çalışmaları sırasında, *frigidarium* bölümündeki Doğu Roma döneminde kullanıldığı düşünülen eritme ocağının içinde Doğu Roma dönemine ait süslü mimari parçalar, *tepidarium* mekanının kuzey doğu köşesinde dor sütun başlığı, *laconium* mekanına geçiş kapısının kenarında gümüş haç parçaları, çeşitli yerlerde aydınlatma amaçlı kullanılan kandil parçaları bulunmuştur. Ayrıca *laconium* mekanının molozu kaldırıldığında insan iskelet parçaları da buluntular arasındadır²³².

Hamam yapısında yapılan kazılar sonucunda, envantere işlenmeye değer üç parça bulgu bulunmaktadır. Bunlar, Pha.82.1 numara ile kayıtlı, Roma dönemi, MS II. yüzyıla tarihlenen bronz bir sikke, Pha.82.4 numara ile kayıtlı, Bizans dönemine tarihlenen gümüş bir haç ve Pha.82.5 numara ile kayıtlı, Roma dönemine tarihlenen kemik bir parçadır (Res.145-147).

²³¹ Dörtlük 1980, 81.

²³² Bayburtluoğlu 1982,184-186.

Res. 145.Pha.82.1 (S5) : Sikke,
(Bronz, Roma, Roma İmparatoru Constantius II (MS 337-361), Çapı 18 mm.)

Res. 146.Pha.82 4 (MA.6): Haç, Gümüş, Bizans.

Res. 147.Pha.82.5 (KE.2): Tıbbi gereç, Kemik, Roma.

Envanterlik eserler dışında, Roma ve Bizans dönemlerine tarihlenen, mermer ve kireçtaşı malzemedен mimari parçalar, pişmiş toprak kandiller, fincan parçaları, madeni parçalar, sikkeler de buluntular arasındadır.

Arslan tarafından devam eden çalışmalarda, 2014 yılında tiyatro ve yakın çevresindeki hamam yapısının da içinde bulunduğu alanda ortografik fotoğraflama yapılmıştır. 2015 yılında Phaselis antik kentinde yeni koordinat alımları özellikle, tiyatro, küçük hamam, *latrina* ve tetragonal agora gibi kamu yapılarının bulunduğu meydana yoğunlaşmış ve 1811'den 2011'e kadar hazırlanmış olan yerleşim haritalarında sapmalar tesbit edilerek, düzeltilmiştir (Res.148). 2017 ve 2018 yıllarında da küçük hamam ile ilgili rölöve çalışmalarına devam edilmiştir.

Res. 148.2014-2015 Kazı Çalışmaları.

Phaselis Küçük Hamam yapısındaki buluntular, MS 337-361 yılına tarihlenmekle birlikte, hamam yapısının ilk yapımı daha eski bir tarih olmalıdır. Zira, Küçük Hamam yapısı ile aynı meydanda bulunan Tetragonal Agora'da bulunan Hadrianus'a ithaf edilen bir yazıt 10 Aralık 130 - 9 Aralık 131 yılına tarihlenmektedir. Hadrianus'un bu ziyareti için kentte inşa faaliyetlerindeki yükseliş düşünülecek olursa aynı meydanda bulunan hamam yapısı da aynı zaman diliminde yapılmış olmalıdır. Hamam yapısının meydana bakan batı cephesinde bulunan merdivenler ve agora önünde bulunan merdivenlerin hem malzeme hem de işçilik olarak benzerliği de bu görüşü desteklemektedir.

Phaselis Küçük Hamamı MS II. yüzyıla tarihlense de, Phaselis'te bir hamamın varlığı ile ilgili olarak antik kaynaklar daha eski tarihlere işaret etmektedir. MÖ IV. Yüzyılda yaşamış olan Stratonikos'un kölesi ile hamamcı arasında, yabancı oldukları için fazla talep edilen hamam giriş parası yüzünden tartışma yaşandığını, MS II.-III. yüzyıllarda yaşamış olan Athenaios'un Stratonikos ile ilgili pasajlarından öğrenmekteyiz²³³.

Phaselis yerleşimi 1. derece deprem kuşağı üzerinde bulunmaktadır ve Ege-Kıbrıs tektonik yayı, Fethiye Burdur Fay Zonu gibi depremlere sebep olan yapılar tarafından çevrelenmiştir. Bunun sonucu olarak da çok sayıda yıkıcı deprem yaşanmıştır. Tarih sırasına göre bilinenler, MS 60-68, 141, 240, 529-530 ve 7. yüzyıl depremleridir²³⁴. Hamam yapısındaki tamirat ve tadilat izleri, ilk yapımından sonra MS 141-240 tarihlerindeki depremlerde hasar gördüğünü ve tamir edildiğini göstermektedir.

Frigidarium kuzey duvarının batı bölümünde, bölgedeki depremlerde duvarda çatlama olmuş ve çatlama meydana gelmiştir. *Frigidariumun* doğu duvarının alt kotlarında ilk yapım

²³³ Tüner Önen 2008, 115.

²³⁴ Softa-Turan 2013,1.

sonrası, herhangi bir revizyon yoktur. Kapı lentosunda ve sövelerinde kapı konacak girintili bölüm belirgindir. *Frigidariumun* kuzey duvarının doğu bölümünde, ilk yapımda kapı olarak planlanmış bölüm daha sonra kapatılmıştır. (Res.149).

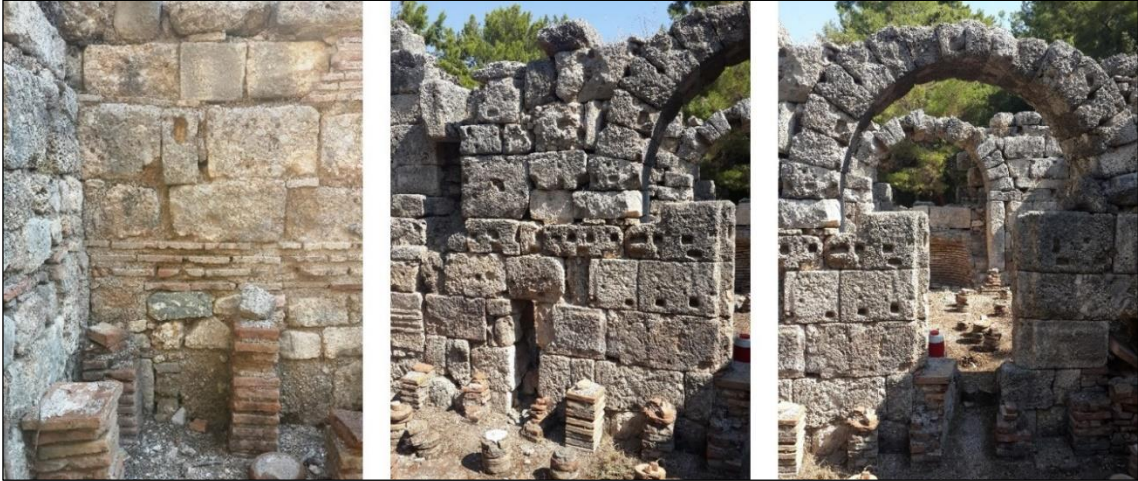
Res. 149. *Frigidarium* Tamiratları.

Hamam yapısının bölgede olan depremlerde en az hasar gören duvarı olan, *frigidariumun* güney duvarının, depremlerde sadece tonozun olduğu üst kotlarının zarar gördüğü buraların çöktüğü gözlemlenmektedir. Duvarların ve kemerin düzgün birleşimi de bu durumu desteklemektedir (Res.150).

Res. 150. *Frigidarium* Güney Duvarı.

Tepidariumun kuzey duvarının, ilk yapımından sonraki dönemlerde bölgede meydana gelen depremlerde hasar gördüğü ve belirli aralıklarla tamirat yapıldığı, kullanılan yapı taşlarının boyutlarından ve çeşitliliğinden anlaşılmaktadır. İlk dönem yapıtaşları büyük boyutlu traverten breşi iken sonraki tamiratlarda daha küçük boyutlu yapıtaşları kullanılmıştır. İlk yapımdaki düzgün derzlerdeki bozulmalar da dönem farklılıklarını işaret etmektedir. Montaj deliklerinden mermer kaplı olduğu anlaşılan bu duvarda, bosajlı bazı yapıtaşlarının bulunması ilk yapımında da devşirme malzeme kullanıldığının göstergesidir (Res.151).

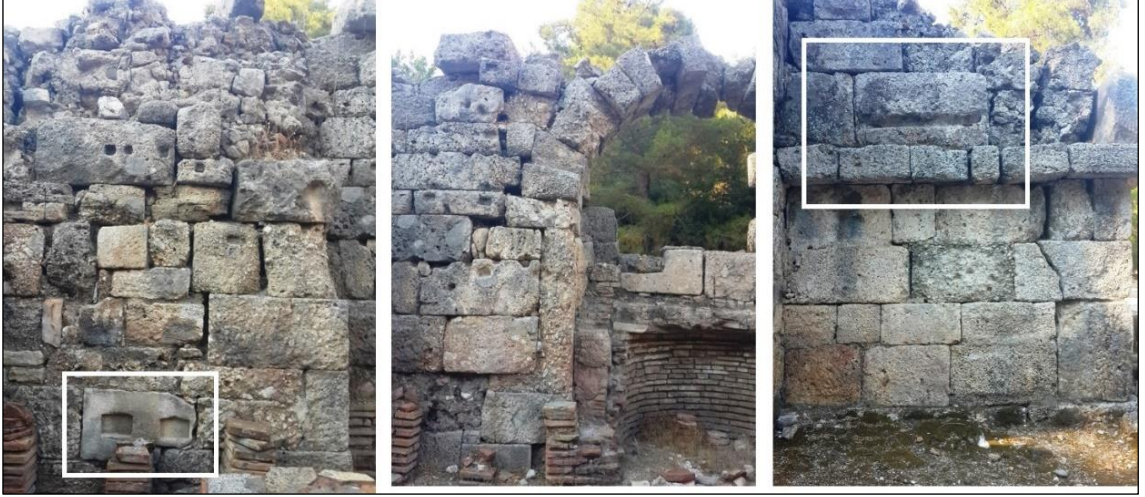
Res. 151. *Tepidarium* Kuzey Duvarı.

Tepidarium-frigidarium arasındaki duvarda, ilk yapım döneminde kemerin bir bölümü olan yapıtaşının daha sonra duvar malzemesi olarak kullanılmış olması olası bir tamirata işaret etmektedir. *Tepidarium-caldarium* duvarının batı bölümünde ilk yapımında, olası bir niş olduğu, ancak daha sonra bu bölümün doldurulduğu ve aynı duvarın doğu bölümü ile hem yüz hale getirildiği görülmektedir. *Laconiumun* güney duvarının tiyatroya devam eden bölümünde bir yıkılma olmuş ve moloz taşlar kullanılarak tamirat yapılmıştır (Res.152).

Res. 152. *Tepidarium* ve *Laconium* Duvar Tamiratları.

Caldariumun kuzey duvarının depremlerde en çok hasar görmüş bölüm olduğu, duvardaki yapıtaşlarının çeşit ve boyutlarından, imalat şekillerinden ve kullanılan harçlarının farklılıklarından anlaşılmaktadır. İlk yapım aşamasında da devşirme malzeme kullanıldığı açıktır. Bu duvarın kuzeyine yapılan destek duvarlarda sağlamlaştırma amacındadır, ancak tam bir kenet sistemi olmaması bunu mümkün kılmamaktadır. *Caldariumun* kuzey duvarının, latrina ile ortak sokaktaki dış cephesinde, olası bir tesisatın geçtiği yapı taşı kullanılmıştır. Bu taş, ilk yapım sonrası tamirat amacı kullanılmış olabileceği gibi, ilk yapımda devşirme olarak da kullanılmış olabilir. Tesisat geçişi olması *latrina* yapısına ait bir yapı taşı olabileceğini de düşündürmektedir (Res.153).

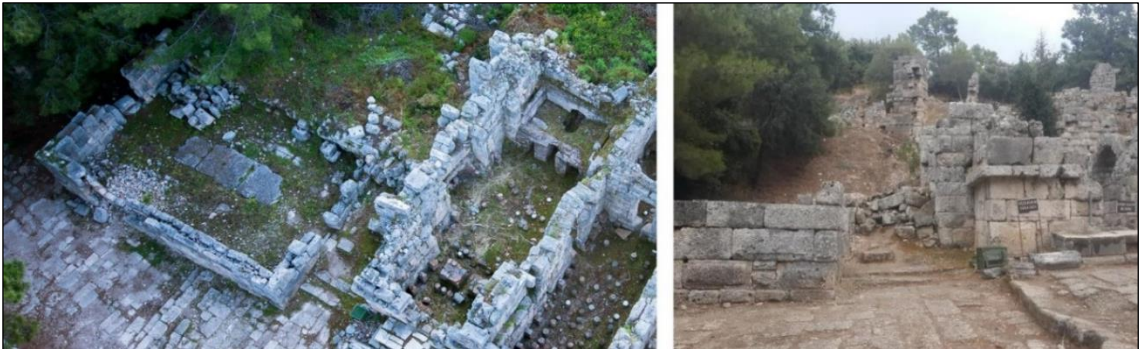
Res. 153. *Caldarium* Duvar Tamiratları.

Phaselis kentinin öneminin devam etmesine paralel olarak hamam-latrına yapıları kullanılmaya devam etmiştir. Yapılan kazı çalışmalarında *tepidarium* bölümünde bulunan gümüş haçtan ve *frigidarium* bölümündeki eritme havuzundan da anlaşıldığı üzere, Doğu Roma Dönemi'nde farklı fonksiyonlarla da olsa kullanımını sürdürmüştür. MS.10 yüzyılda kentin, Attaleia'nın yapıları için taş ocağı amacına hizmet etmesi, hem kent için hem de hamam ve *latrina* yapıları için son olmuştur.

3.3. Phaselis Latrinası

3.3.1. *Latrina* Yapısının Yerleşim Arkeolojisi Açısından Değerlendirilmesi

Phaselis *Latrinası*, antik yerleşimin sosyal binalarının toplandığı, şehrin güney kuzey doğrultusundaki ana arterinin doğusunda bulunmaktadır. Güney limandan gelindiğinde, tiyatro binasına ve akropolise ulaşan merdivenlerin, agora ve küçük hamam yapısının oluşturduğu merkezin kuzeyinde konumlanmıştır (Res.154).

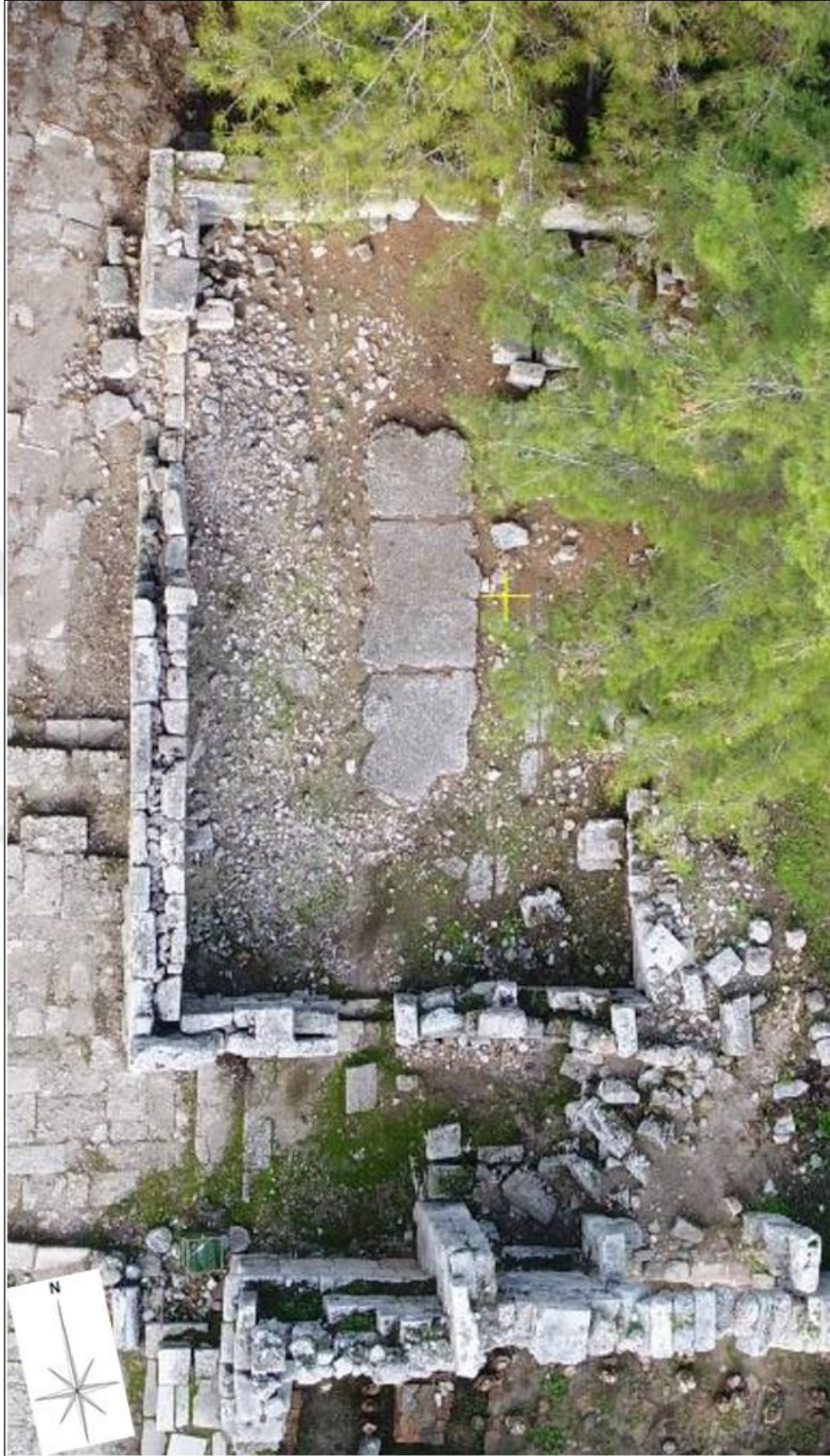
Res. 154. *Latrina* – Hamam - Tiyatro Bağlantısı.

Latrina yapısına, elimizde buralarda kapı olduğuna dair herhangi bir bulgu olmamasına karşın, kuzey ve güney duvarlarındaki boşlukların önlerindeki basamaklardan mekana buralardan girildiğini söyleyebiliriz. Yapının mozaik kaplı olan ve asıl kullanılan döşemesinin kotununun, +5,05 m olmasından dolayı, her iki geçişte de basamaklı bir giriş söz konusudur. Kuzey kapısının önündeki caddenin kotu +3,82, güney kapısının önündeki ara yolun kotu da +5,45 m'dir. Bu kot farklarına göre, kuzey girişinden 2 basamakla çıkılarak, güney kapısından da iki basamakla inilerek yapının içine ulaşılmaktadır (Res.155).

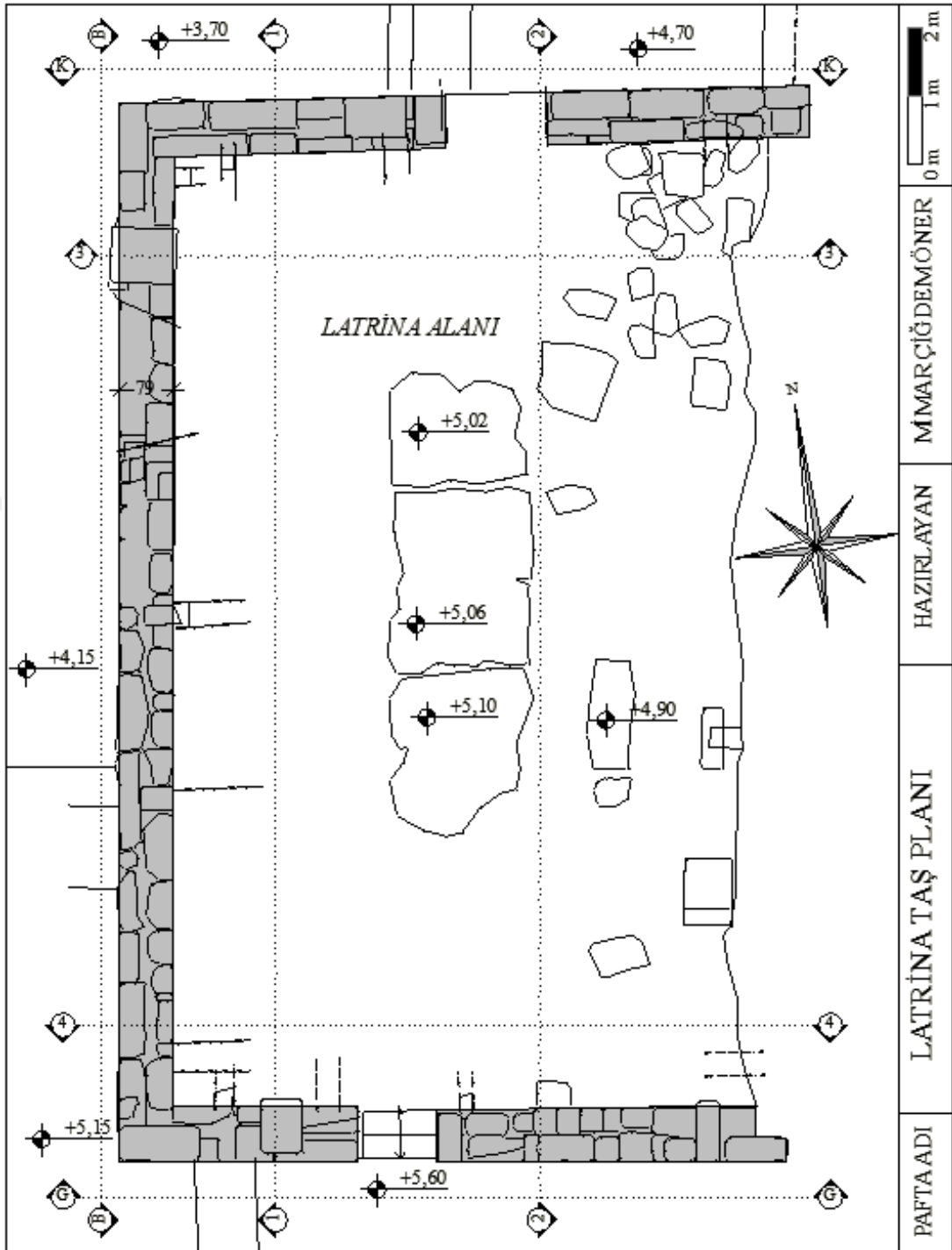

Res. 155. *Latrina* Kuzey ve Güney Giriş Basamakları.

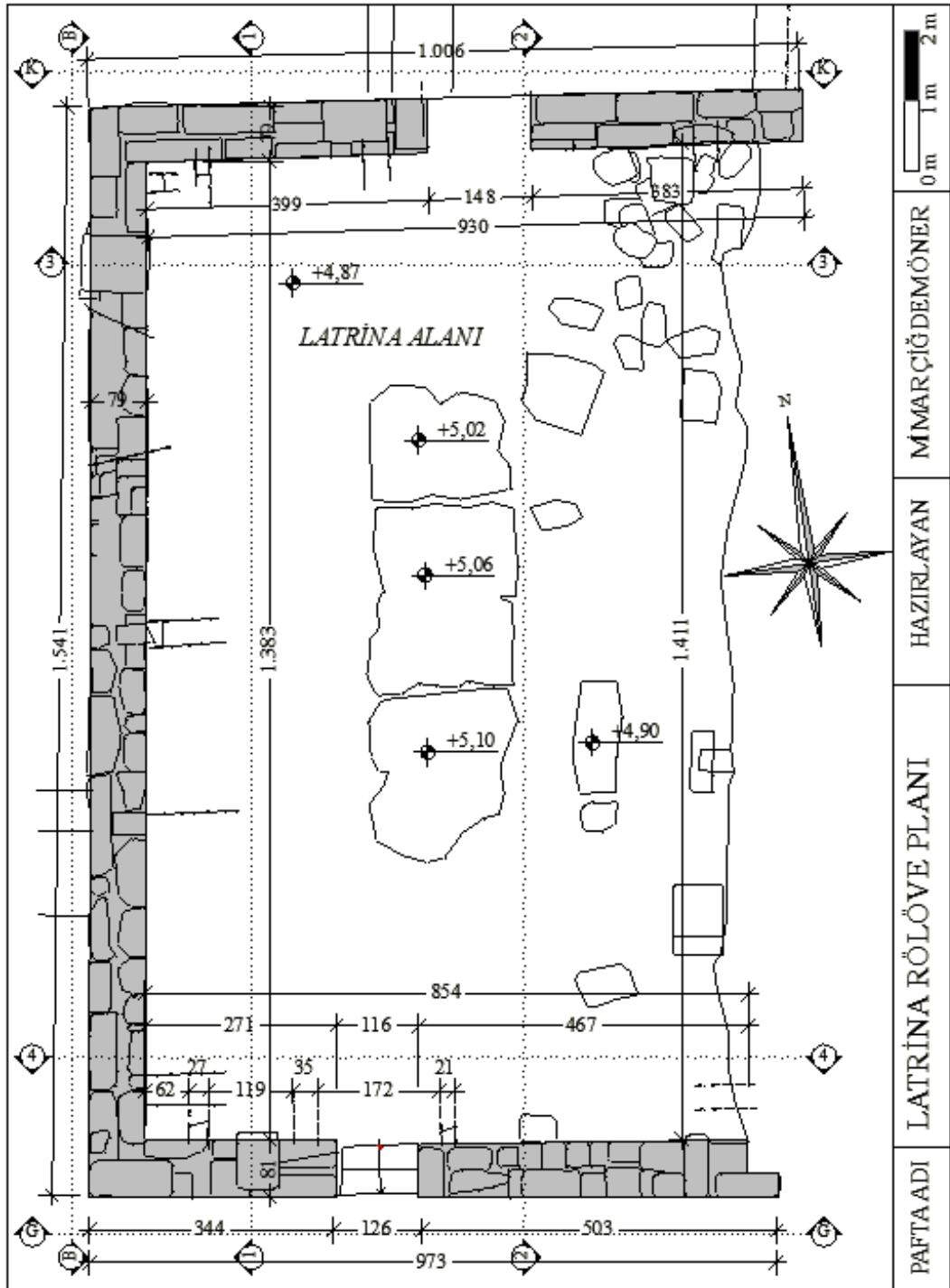
Yapının güneyinde küçük hamam, batısında büyük hamam, doğusunda şu anki toprak dolgu kaldırıldığında gerçek fonksiyonu anlaşılabilir olan dolgu kısım ve tiyatro binasının sahne arkası, kuzeyinde de üzerinde sıralı dükkânların bulunduğu, ana caddeden daha yüksek bir kotta olan ve yine yaya yolu olarak kullanılan bölüm bulunmaktadır (Res.156-165).

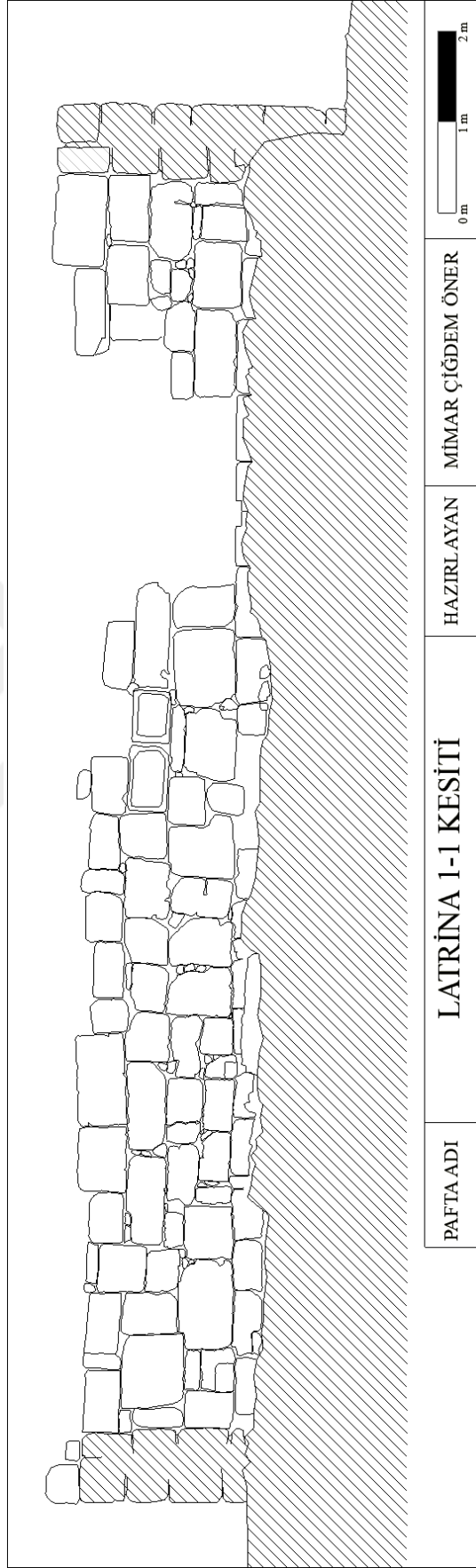
Res. 156. *Latrinanın* Havadan Görünüşü.

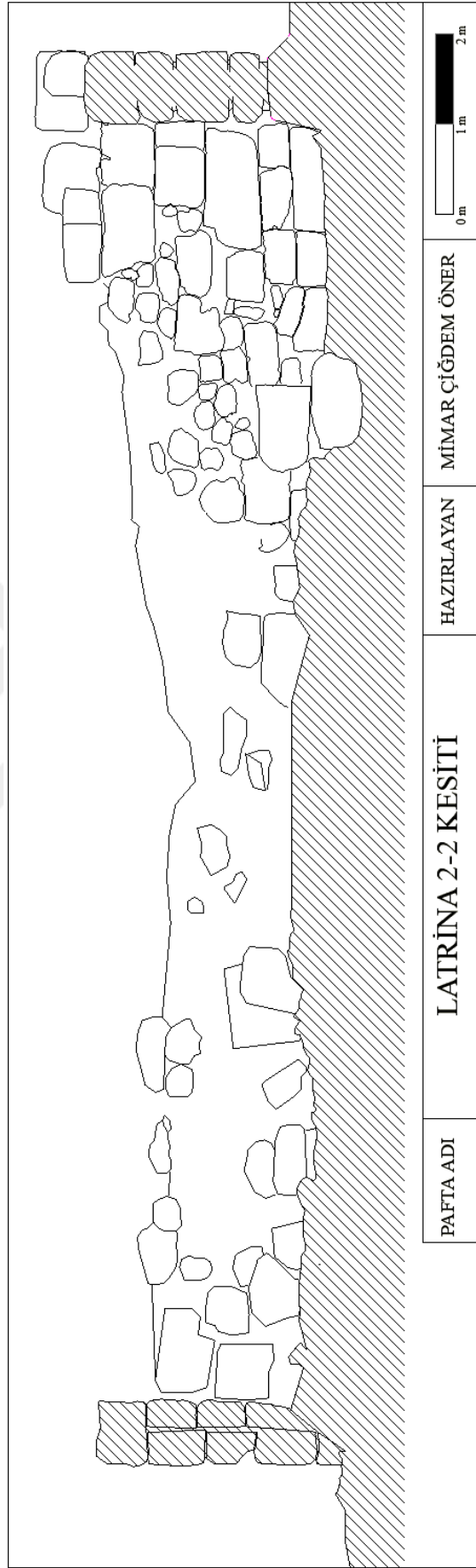
Res. 157. Latrina Taş Planı.

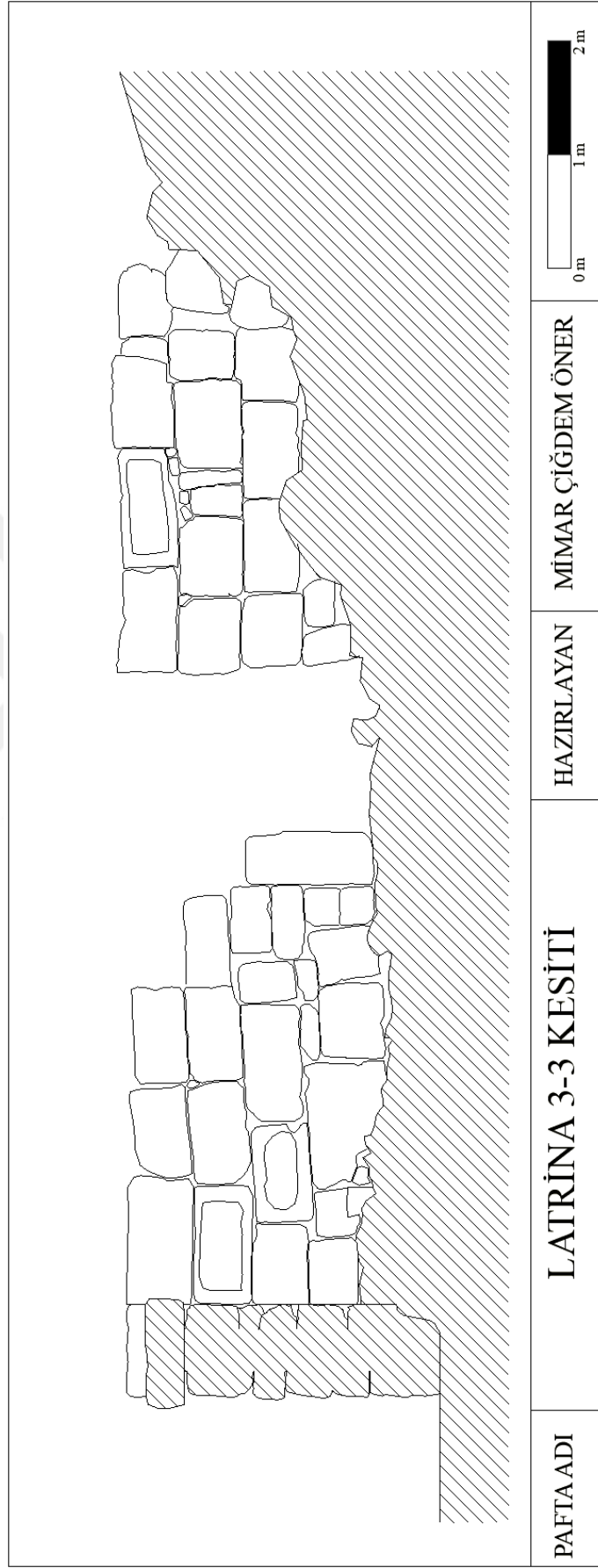
Res. 158. Latrina Rölöve Planı

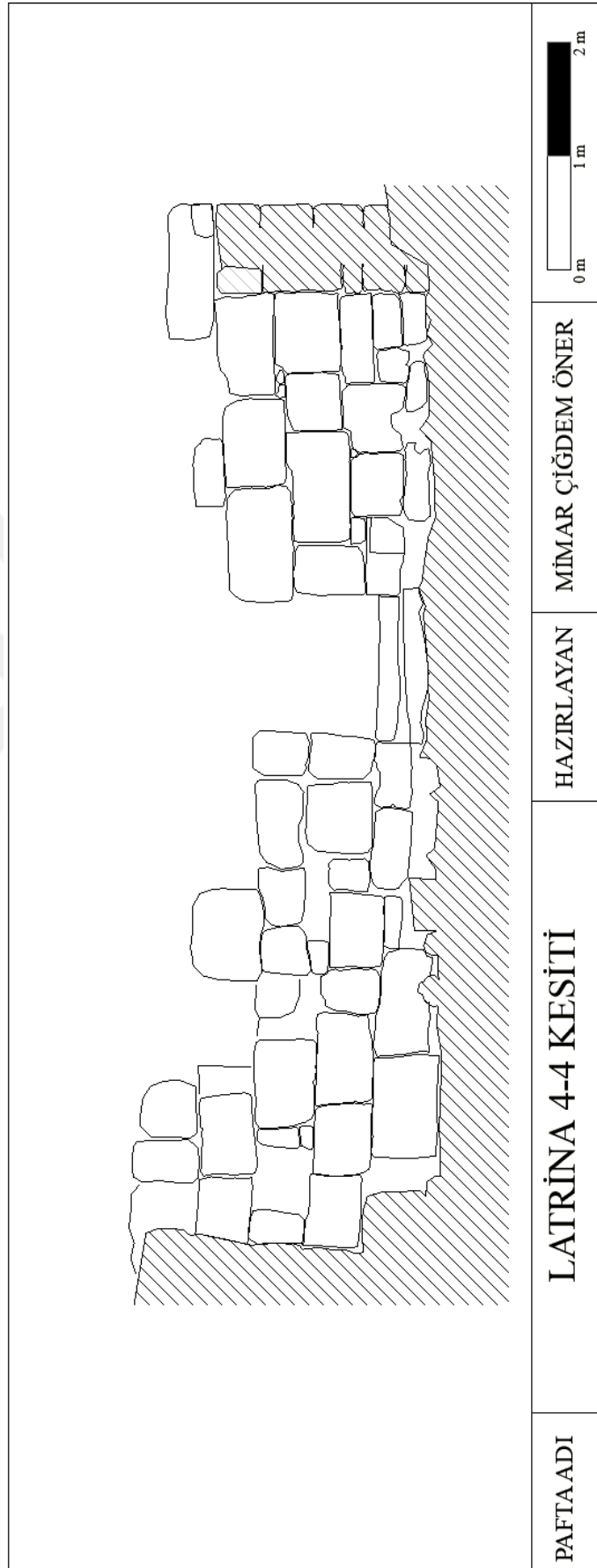
Res. 159.Latrına 1-1 Kesiti.

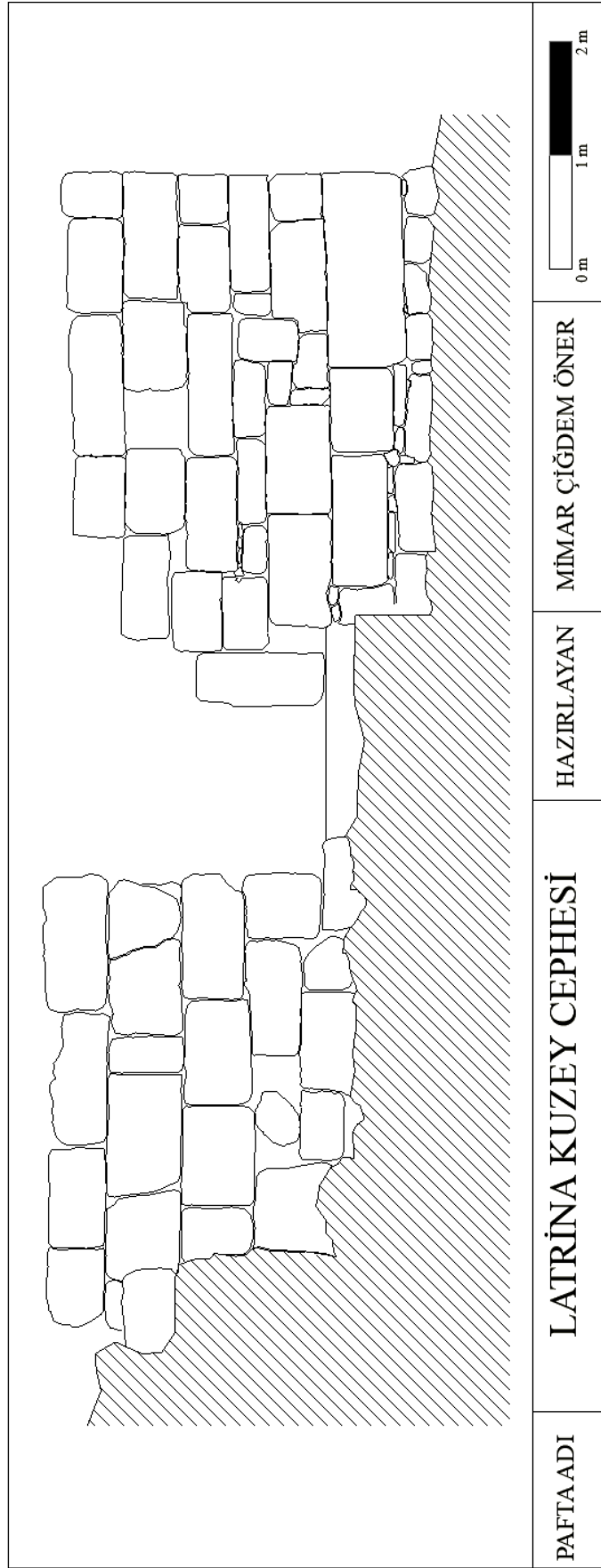
Res. 160.Latrına 2-2 Kesiti.

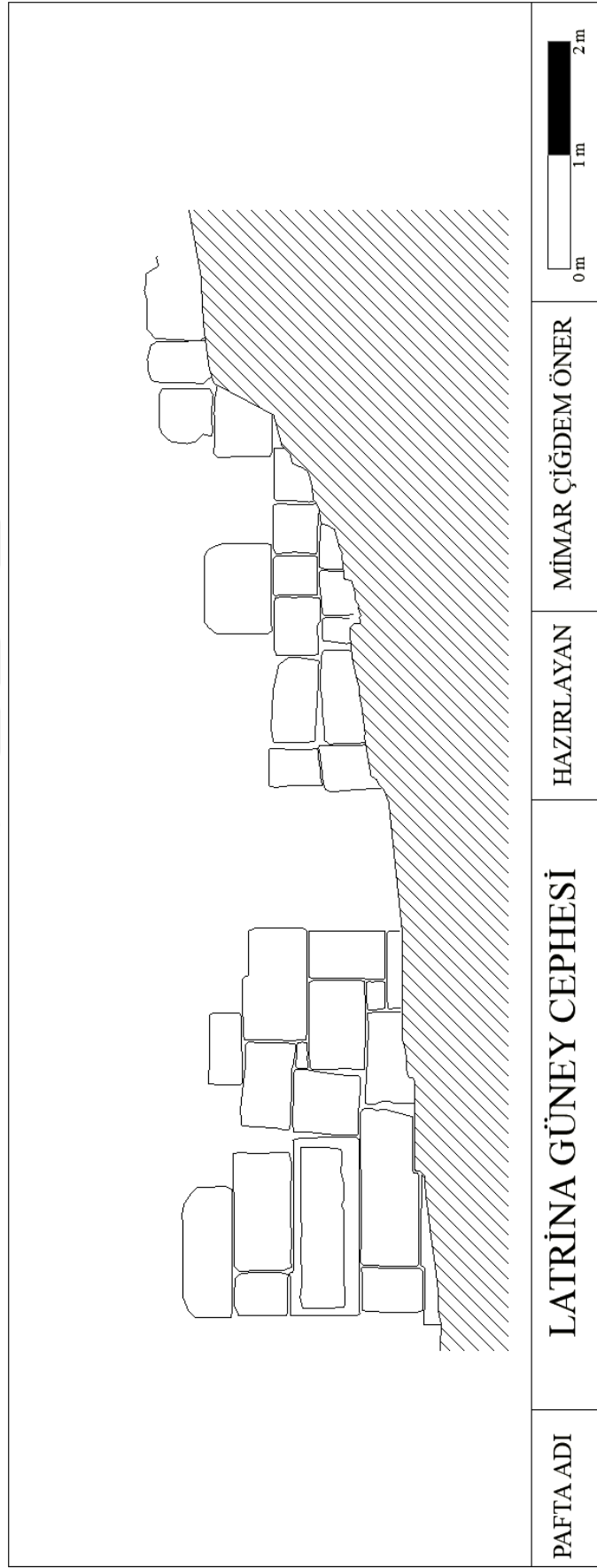
Res. 161.Latrına 3-3 Kesiti.

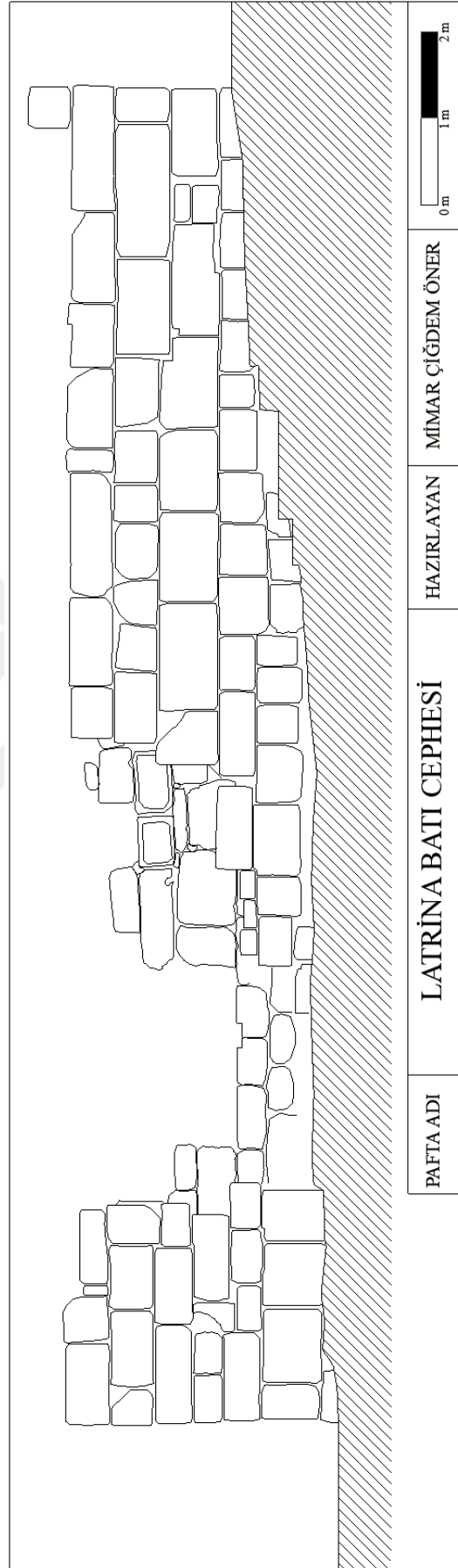
Res. 162.Latrına 4-4 Kesiti.

Res. 163.Latrına Kuzey Cephesi.

Res. 164.Latrına Güney Cephesi.

Res. 165.Latrina Batı Cephesi.

Latrina yapısında, Küçük Hamam yapısındaki gibi büyük ve düzgün kesimli traverten breşi bloklar ve onların kırıkları kullanılmıştır. Yapının mozaik döşemesinin temelinde serpantin, limra ve olası gabro malzemeleri mozaik için kırılmadan önce büyük parçalar olarak serilmiş, mozaik bölümünde ise kireçtaşı, limra ve breş malzemeler küçük parçalar halinde döşenmiştir. Oturma bölümlerinin önüne denk gelen kısmında da, limra, breş, tuğla ve serpantin parçalarından bordür yapılmıştır. Duvarlarda kullanılan malzemelerdeki fiziksel, kimyasal ve biyolojik bozulmalar bu yapıda da kendini göstermektedir²³⁵.

Yapının, dolgudan dolayı doğu yönündeki sınırı tam olarak tespit edilemese de, 15,35 x 9,73 m'lik dış ölçüleri ile 153,23 m²'lik bir alanı kaplamaktadır (Res.147-148). Yapının duvar kalınlıkları her yönde 0,80 m'dir. Doğudaki duvar, tiyatrodan gelen toprak dolgunun baskı yapması ile mekânın içine doğu yıkılmıştır, ancak, güneydoğu köşesindeki 2,00 m'lik kısmı kısmen ayaktaadır (Res.166).

Res. 166. *Latrina* Doğu Duvarı.

Ayakta olan bölümden duvar kalınlığının bu cephede de 0,80 m olduğunu söyleyebiliriz. Duvarların iç ve dış yüzlerinde düzgün kesilmiş taşlarla, iç kısımları da moloz taş kullanılarak imal edilmiştir. Yapının dış duvarlarında bazı taşlarda bosaj bulunmaktadır (Res.167).

²³⁵ Öner 2018, 357.

Res. 167. *Latrina* Duvar İmalatları.

Duvarlarda latrina yapısının temiz ve pis su tesisatı ile ilgili bilgi verebilecek yeterli veri bulunmamaktadır. Ancak doğu duvarındaki yıkıntılar kaldırılırsa bu konu hakkında daha fazla bilgiye ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Mekâna güney kapısından girdiğimizde, güney duvarının sağ ve solunda *latrina* oturma plakalarının konulacağı alt taşıyıcı parçaları zarar görmüş olsa da bir bölümü tespit edilebilmektedir. Bu taşıyıcılar, mevcut taş duvar örülürken, daha önceden bu amaç için hazırlanmış olan taş konsolların montajı ile yapılmıştır. Yaklaşık +5,00 m kotu tüm yapıda uygulanmıştır. Ara mesafeleri için veri yetersizliğinden bir şey söylemek mümkün değildir, ancak köşelerde birbirine daha yakın yerleştirildiğini söyleyebiliriz. Her ne kadar doğu duvarı tam olarak gözlemlenemese de, günümüze ulaşan bu konsolların konumlarından dolayı, Phaselis *Latrinası*'nın, U tipi yerleşime sahip *latrina* yapılarına örnek teşkil ettiği söylenebilir. Maalesef şu ana kadar yapılan kazı çalışmalarında *latrina* yapısının oturma plakaları ile ilgili herhangi bir bulguya rastlanmamıştır (Res.168).

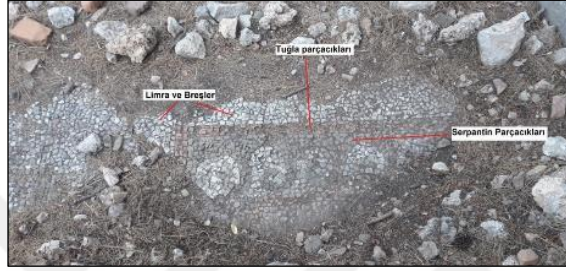
Res. 168. *Latrina* Oturma Plakalarının Montaj Konsolları.

Latrina döşemesinin kısmen de olsa günümüze kadar ulaşmasından dolayı, serbest boyut ve formda mozaik kaplı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Orta bölümdeki döşeme, toplamda 6,81 x 1,79 m'lik bölümü 3 parçaya ayrılmış olsa da korunmuş durumdadır. Ancak duvarlara yakın olan bölümler, önlerindeki su kanallarının depremlerde zarar görmesi sonucu çökmüş ve özellikle doğu bölümü şu anki moloz yığınlarının altında kalmıştır. Mozaik döşemenin orta bölümünde malzeme olarak, breş ve limra, kenarlarda görülen mozaik bordür

süslemeye de, bu malzemelere ek olarak, tuğla ve serpantin parçaları kullanılmıştır (Res.169-170).

Res. 169. Mozaik Bölümünün Temelinde Kullanılan Taşlar.²³⁶

Res. 170. Mozaik Bordüründe Kullanılan Taşlar²³⁷

Yapının temiz ve pis su tesisatı ile ilgili olarak elimizde yeterli veri yoktur. Ancak, hamam yapısına temiz su girişinin hamamın güneybatı köşesinden olduğu kabulü ile *latrinaya* da temiz suyun, aynı aksın kuzeye doğru uzatılması ile geldiği söylenebilir. Zaten eğim buna çok müsaittir. Pis su ile ilgili olarak da *latrina* döşemesindeki eğimden anlaşıldığı kadarı ile pis su çıkışı *latrinanın* kuzey cephesinden olmalı ve buradaki bir pis su kanalına bağlanmış olmalıdır. *Latrinanın* doğu ve batısındaki duvar diplerinde temizlik ve kazı çalışması yapılarak bu konularla ilgili daha net bilgilere ulaşılabileceği görüşümüzü yinelemek isteriz. Tuvalet ihtiyacı sonrası ellerin temizliği için duvarlarda herhangi bir lavabo izi bulunmamaktadır, bu da bu işlem için ortadaki mozaikli bölümün üzerine su hazneleri konduğuna işaret etmektedir (Res.171).

Res. 171. Magnesia *Latrinası*²³⁸ Örneğindeki Gibi Orta Hazneli *Latrina*.²³⁹

²³⁶ Öner 2018,358, Fig.16.

²³⁷ Öner 2018,358, Fig.15.

3.3.2.Latrina Yapısında Yapılan Kazı Çalışmaları ve Tarihleme

Latrina yapısı ile ilgili ilk kazı çalışması Bayburtluoğlu tarafından 1982 yılının Temmuz ayında başlamış, öncelikli olarak yapının temizliği yapılmıştır. Daha sonraki dönem olan Eylül-Ekim aylarındaki çalışmalarda da, penceresiz olması, hamamdan ayrı olarak bir pis su hattına sahip olması dolayısı ile yapının *latrina* olduğu netleştirilmiştir²⁴⁰. Yapılan kazılarda kayıtlara geçen bir bulguya rastlanmamaktadır. Arslan tarafından devam eden çalışmalarda, 2015 yılında Phaselis antik kentinde yeni koordinat alımları özellikle, tiyatro, küçük hamam, latrina ve tetragonal agora gibi kamu yapılarının bulunduğu meydanda yoğunlaşmış ve 1811'den 2011'e kadar hazırlanmış olan yerleşim haritalarında sapmalar tespit edilerek, düzeltilmiştir. *Latrina* ile ilgili çalışmalar, 2016 yılında devam ettirilmiş ve yapı tekrar incelemeye alınmış, yapı planının kentin topografik haritasına oturtmak, taş planını çıkartmak, cephe ve kesit çizimlerini de ekleyerek rölövesini çıkartmak doğrultusunda sürdürülmüştür (Res.172).

Res. 172.2015-2016 Phaselis Kazı Çalışmaları.

²³⁸ <https://www.magnesia.org/1g-latrina>.

²³⁹ <http://arkeofili.com/wp-content/uploads/2016/11/tuv10.jpg>.

²⁴⁰ Bayburtluoğlu 1982, 185.

Latrina yapısı ile ilgili tarihlendirme bilgimiz yetersizdir, ancak Küçük Hamam yapısı gibi onun da inşaa faaliyetlerinin yoğun olduğu MS II.-III. yüzyıllar arasında yapılmış olma ihtimali yüksektir. *Latrina* yapısındaki, duvar tamirat ve tadilatlarından, özellikle pis su ve temiz su kanallarındaki çökmelerden bölge depremlerinde zarar gördüğünü söylemek yanlış olmaz.

Latrina yapısının ilk yapım evresinde, birbirine geçmeli olarak monte edilen büyük ebatlı traverten breşi, bölgedeki depremlerde zarar gören bölümlerde de küçük boyutlu moloz yapı taşları kullanılmıştır. Doğu duvarındaki yıkılma ve sonrasındaki tamirat açıkça görülmektedir. Bazı yapı taşlarının üzerlerinde tesisat boşlukları bulunması, yapının batı cephesinde yıkılma sonrası devşirme malzemeler kullanıldığını göstermektedir (Res.173).

Res. 173. *Latrina* Duvar İmalatları.

*Latrina*nın güney batı köşesi ilk yapım zamanına ait olmalıdır. Yapı taşlarının boyutları, düzgün kesimleri ve bosajlı yüzeyleri de bu durumu desteklemektedir. Hamam yapısı ile *latrina* yapısı arasındaki merdivenin bina imalatları sonrası yapıldığı açıktır. Plan olarak incelediğimizde, güney limandan kuzeye limana devam eden ana caddede düz bir aks göze çarpar, ancak *latrina* yapısı bu aksı kesmekte, ana cadde, hamam ve agora yapılarından sonraki bir zamana tarihlenmesine sebep olmaktadır. Batı duvarı incelendiğinde ilk yapıdaki düzgün taş diziliminin sonraki dönemlerde yapılan tamiratlarda gelişigüzel bir hal aldığı görülür. Çatısı ve pencere durumu hakkında bir şey söylemek şu an için mümkün değildir (Res.174).

Res. 174. *Latrina* Taş Duvar İmalatları.

Latrina yapısının son kullanım süresi de, muhtemelen hamam yapısı ile paralellik göstererek MS 10. yüzyılda bitmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

PHASELİS KÜÇÜK HAMAMI ve LATRİNASININ 3 BOYUTLU RESTORASYON ÖNERİSİ

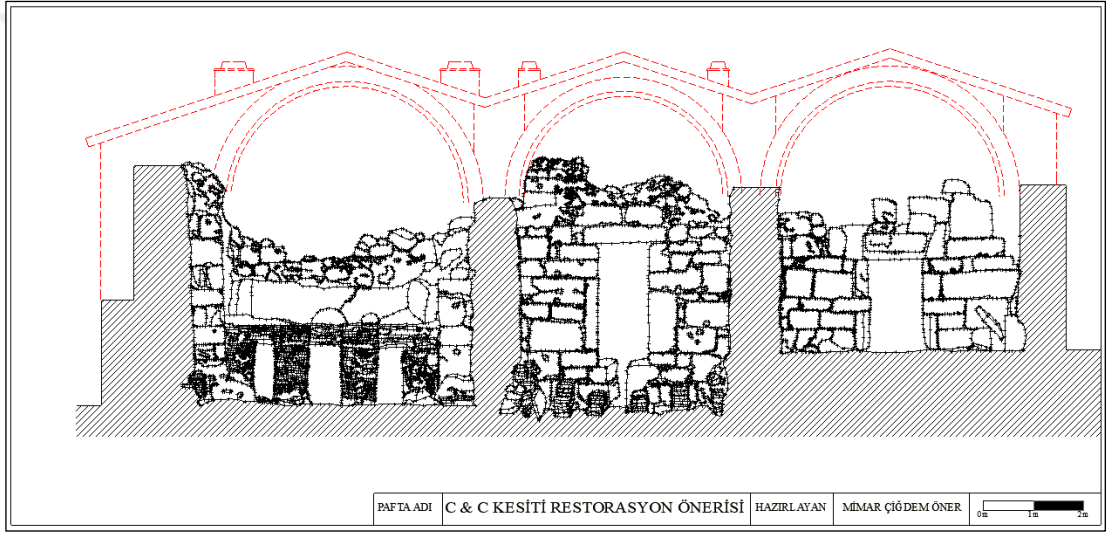
4.1. Phaselis Küçük Hamamının 3 Boyutlu Restorasyon Önerisi

Phaselis Küçük Hamamı restorasyon projesi için, ilk aşama yapının detaylı fotoğraflanması ve drone çekiminin yapılması olmuş, yapının mevcut durumunun rölövesi alınarak da belgeleme işlemlerine devam edilmiştir. Tüm bu veriler birlikte kullanılarak, yapının mevcut durumunun bilgisayar ortamına taşınmasında, Agisoft, Archicad ve Autocad programlarından yardım alınmıştır. Rölövesi tamamlanan yapının restorasyon projelerinin hazırlanabilmesi için eksik olan bölümlerinin eldeki verilerle yorumlanması gerekmektedir. Yapının öncelikle çatısı incelenmiş ve hem *tepidarium-laconium* ortak duvarının formundan, hem de *frigidarium*, *caldarium* mekanlarındaki karşılıklı olarak tonoz başlangıç noktalarının varlığından yapının çatısı, diğer pek çok Roma hamamı örneğinde de olduğu gibi tonozla

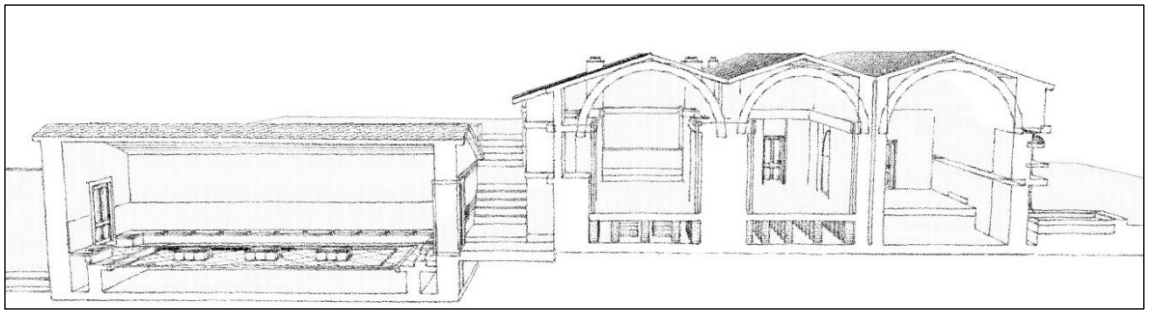
kapatılmış olmalıdır (Res.175). Tonozun üzerinde ayrı bir kırma çatı olup olmayacağı ile ilgili bir veri olmadığından yapının restorasyon projeleri alternatifli olarak hazırlanmıştır.

Hamam yapısının pencereleri ile ilgili olarak elimizdeki en somut veri *frigidarium* batı duvarındaki pencere montaj yerleridir. Pencere doğramalarının boyutları ve formları konusunu yorumlarken, tonozların başlama kotu, formu ve benzer döneme ait olan ve halen kısmen ayakta olan örneklerden faydalanılmıştır.

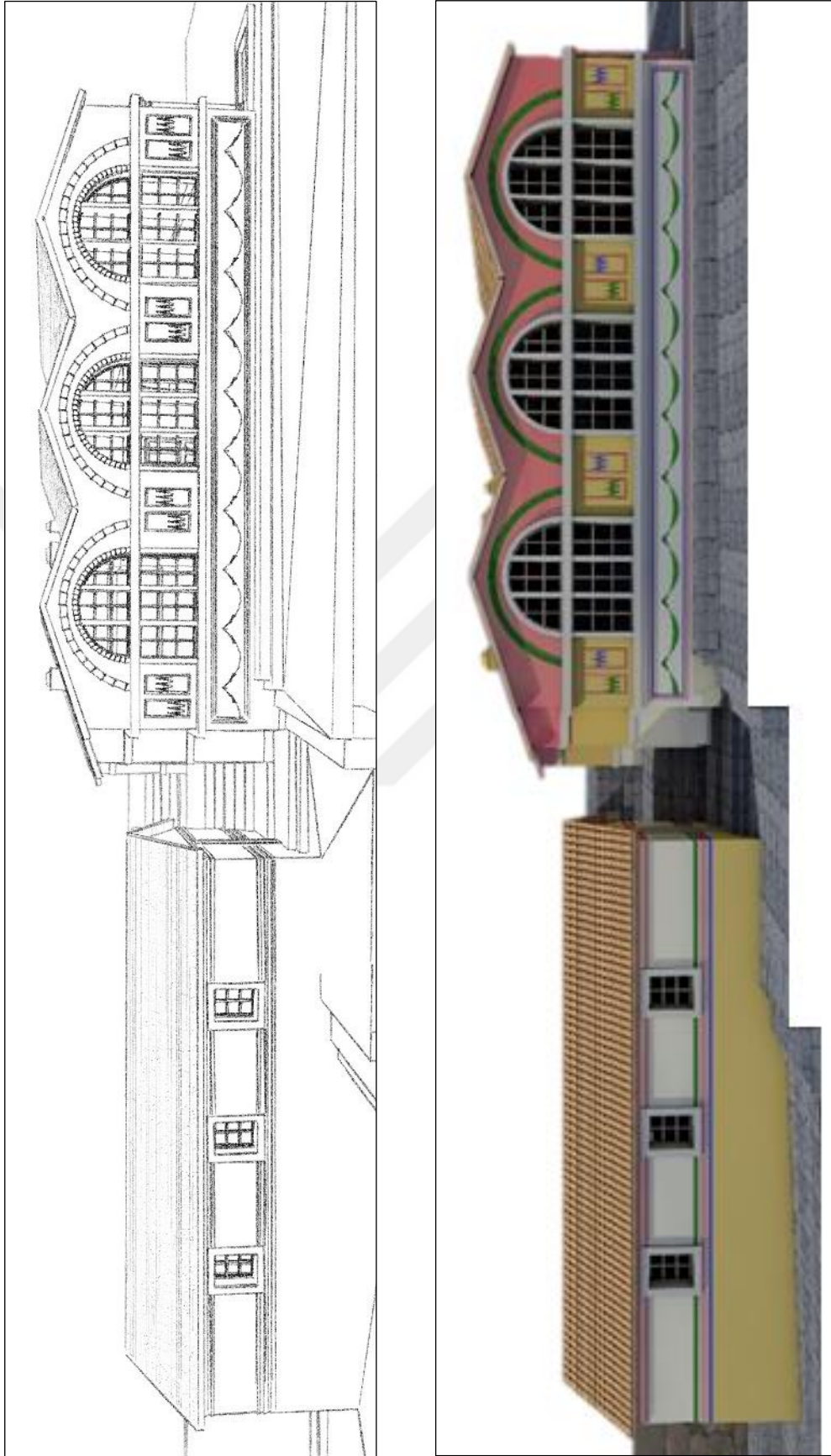
Latrina yapısının dış çizgilerine ait restorasyon projesi bu bölümde birlikte verilmiştir. Bu şekilde iki yapının ilişkisi daha iyi aktarılabilir. *Latrina* yapısının çatısı ve pencereleri ile ilgili olarak bugüne kadar elimize ulaşan herhangi bir veri yoktur, bu yüzden restorasyon projesi, diğer örneklerdeki çatılar ve pencereler yorumlanarak hazırlanmıştır.

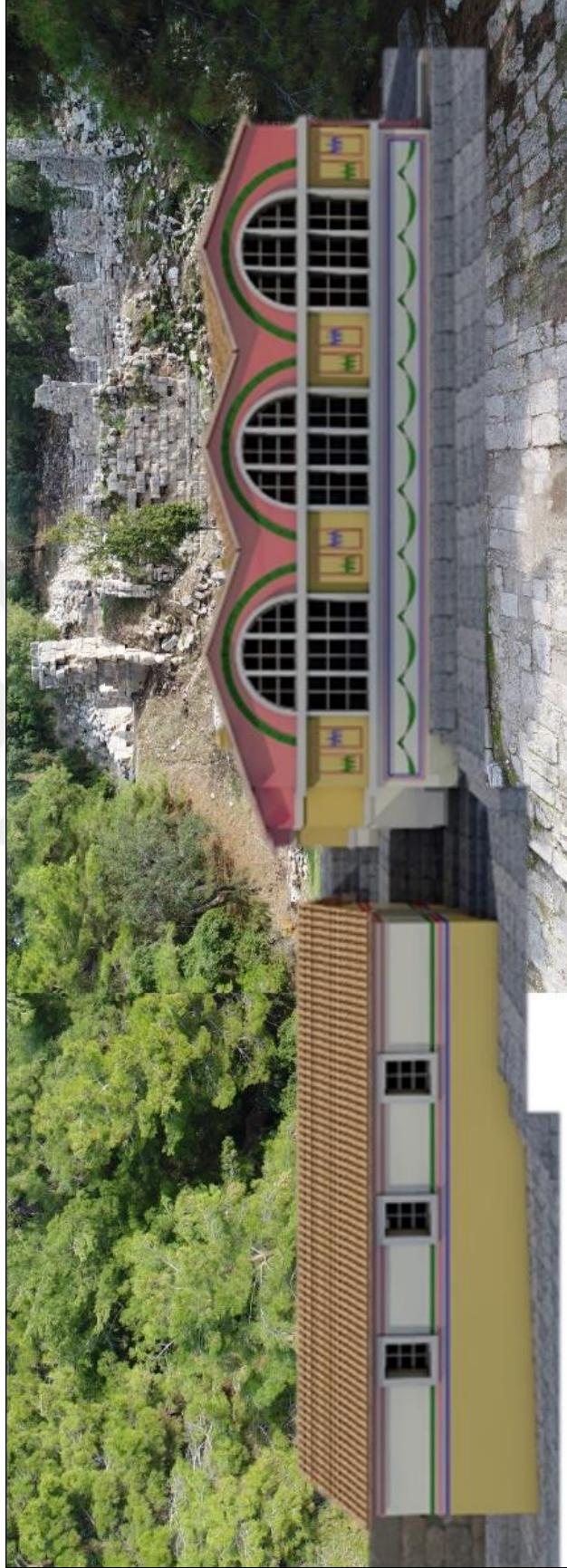
Res. 175.Alternatif 1 Hamam Yapısı C-C Kesiti Restorasyon Önerisi.

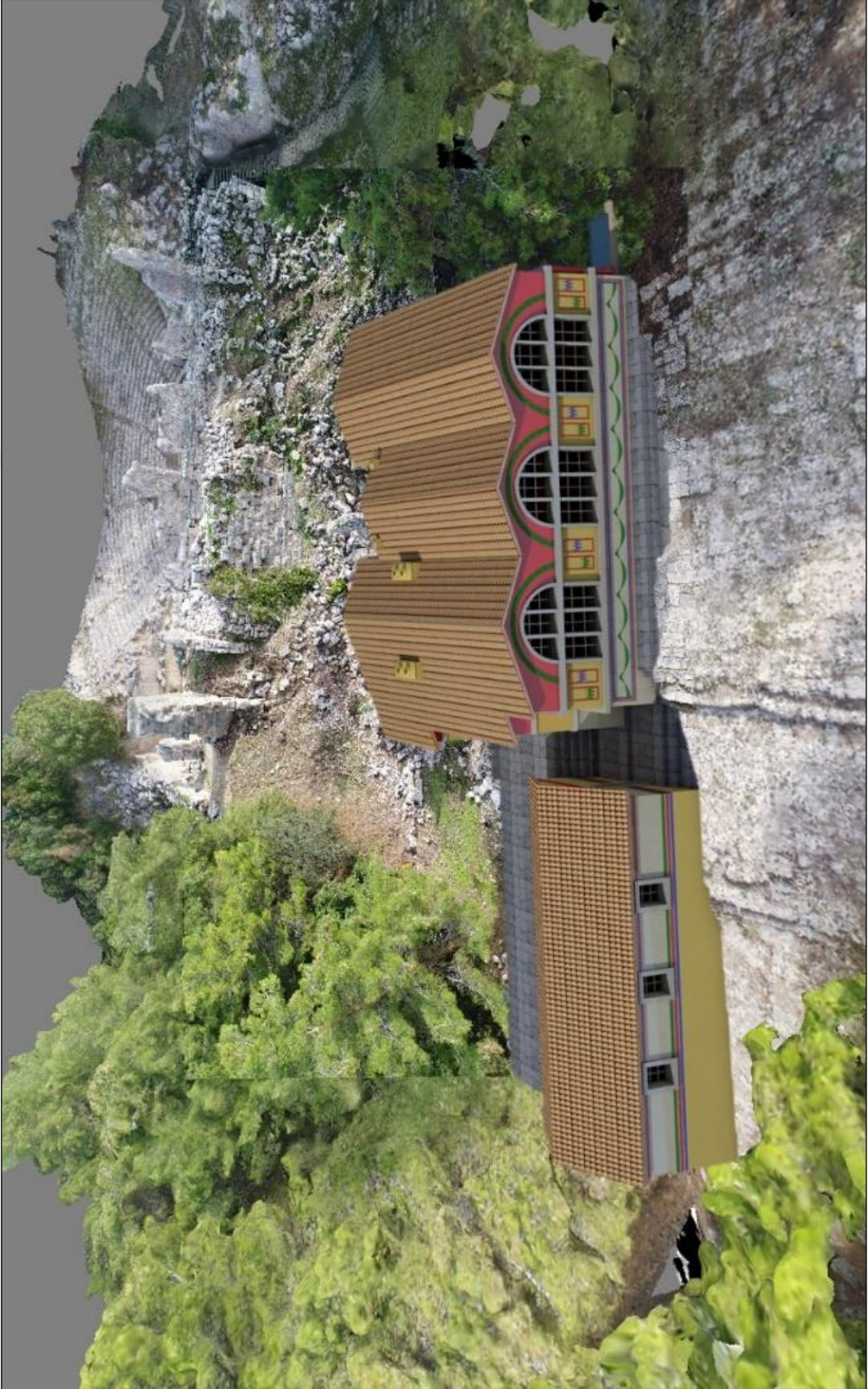
Res. 176.Alternatif 1 Kesit Perspektifi.

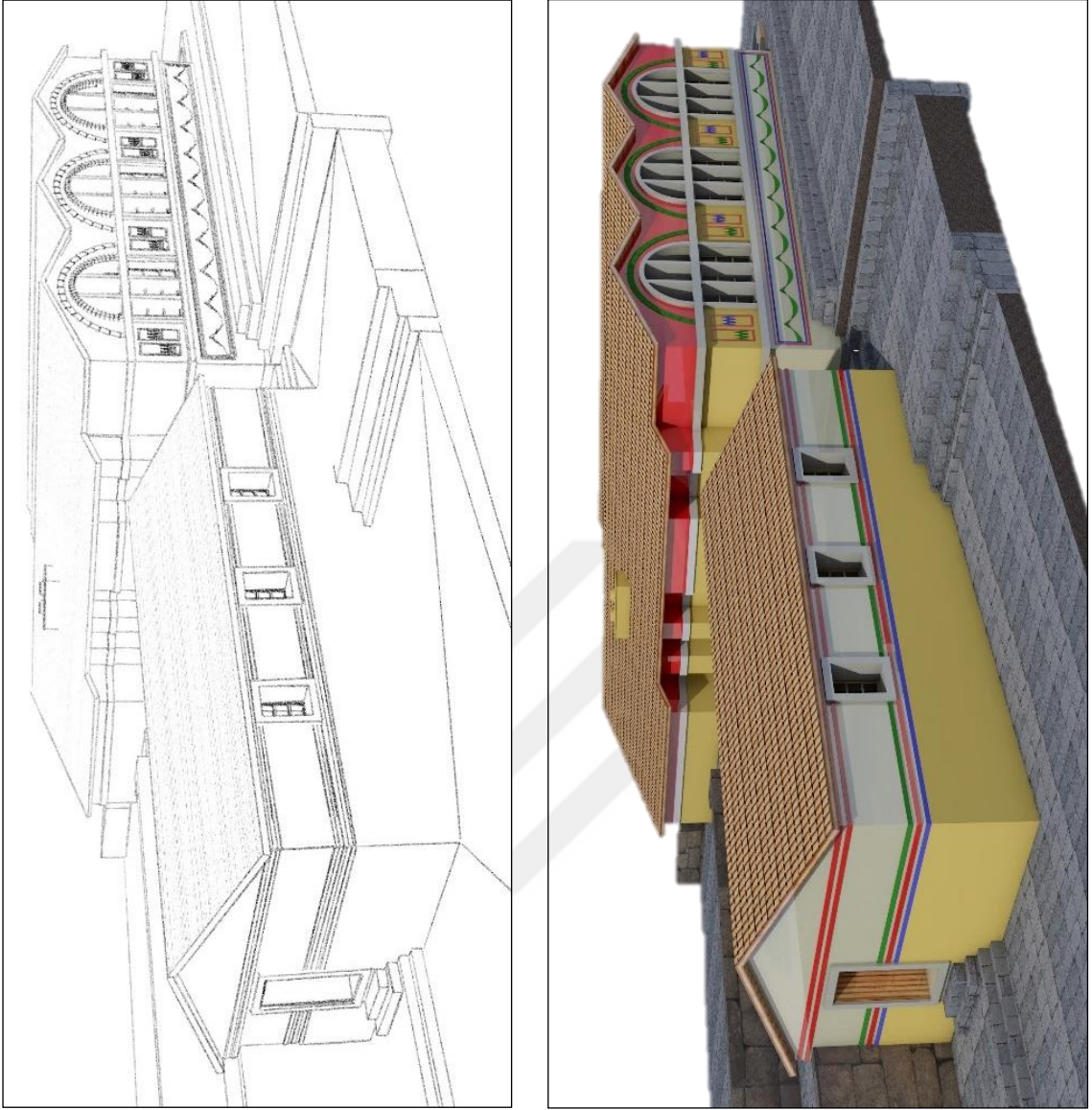
Res. 177. Alternatif 1 Batu Perspektifi.

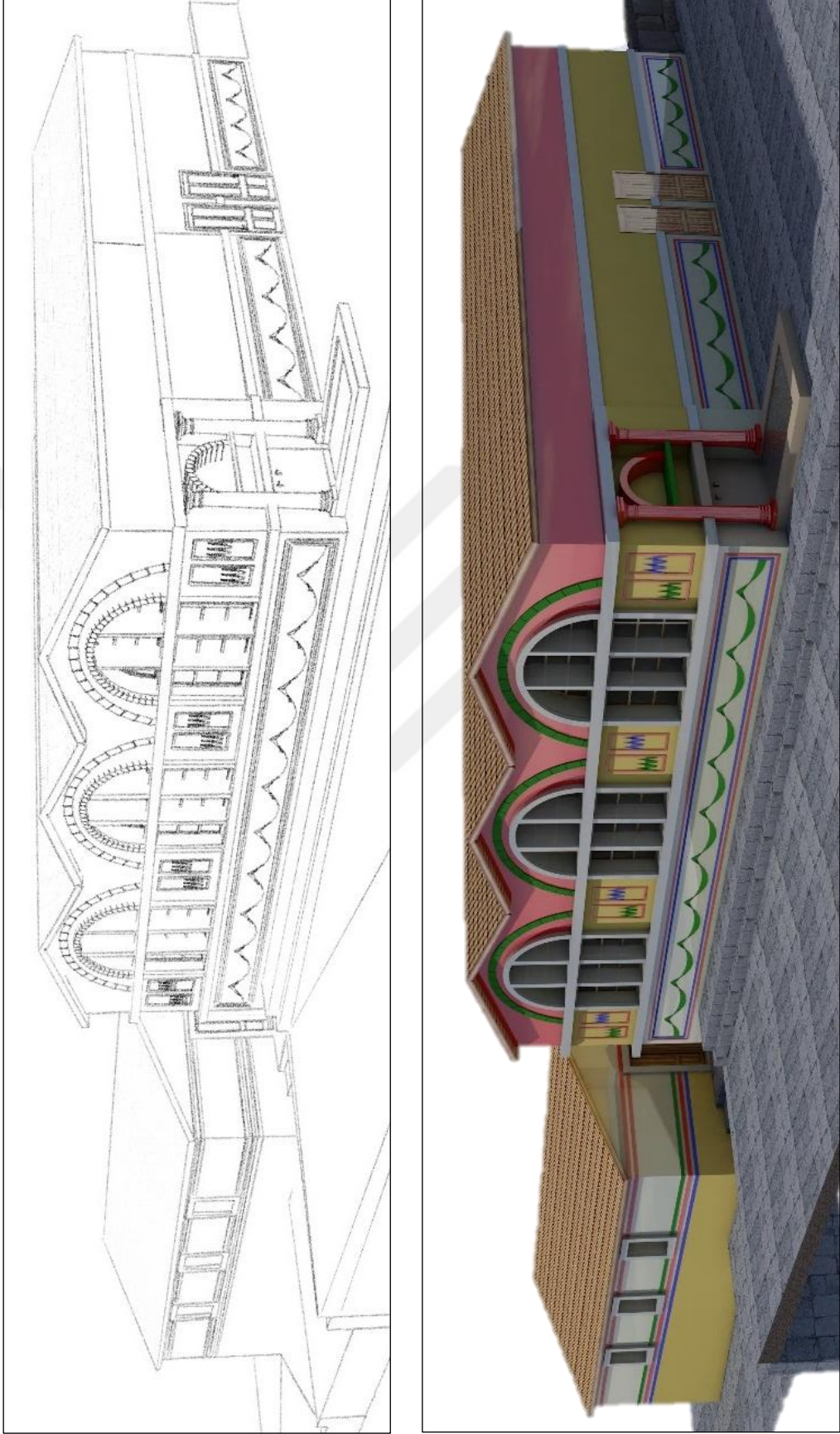
Res. 178. Alternatif 1 Batıdan Görünüşü.

Res. 179. Alternatif 1 Batı Perspektifi

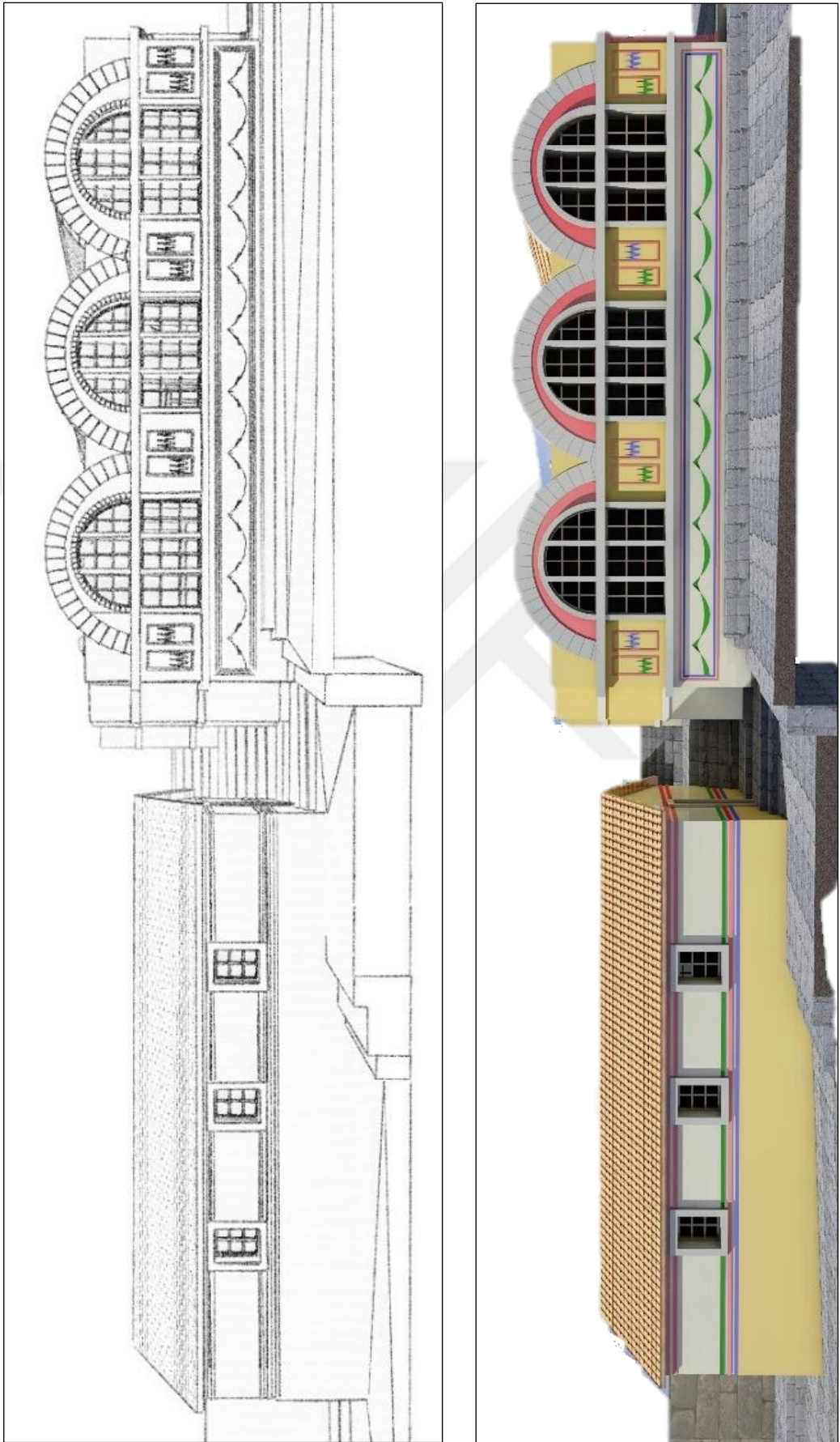
Res. 180.Aleknatif 1 Kuzeybatı Perspektifi.

Res. 181. Alternatif 1 Güneybatı Perspektifi.

Res. 182.Alternatif 1 Güneybatıdan Görünüşü.

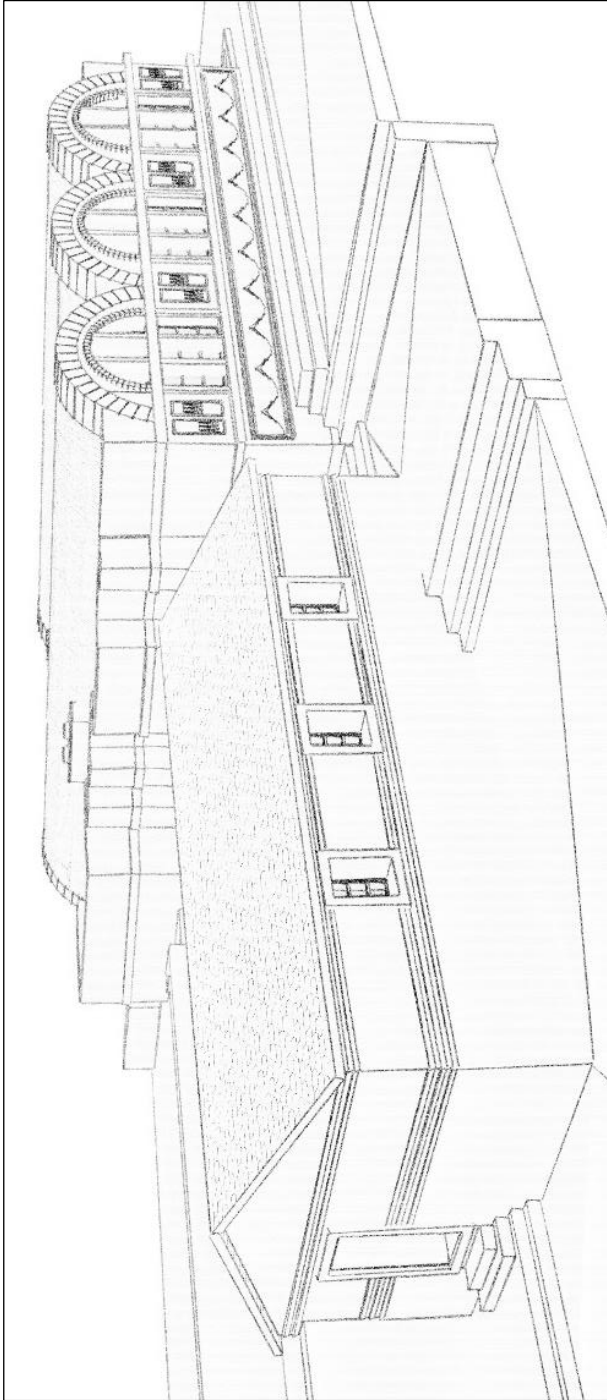
Res. 183.Alternatif 2 Batu Perspektifi.

Res. 184. Alternatif 2 Batıdan Görünüşü.

Res. 185. Alternatif 2 Batı Perspektifi

Res. 186.Alternatif 2 Kuzeybatı Perspektifi.

Res. 187. Alternatif 2 Güneybatı Perspektifi.

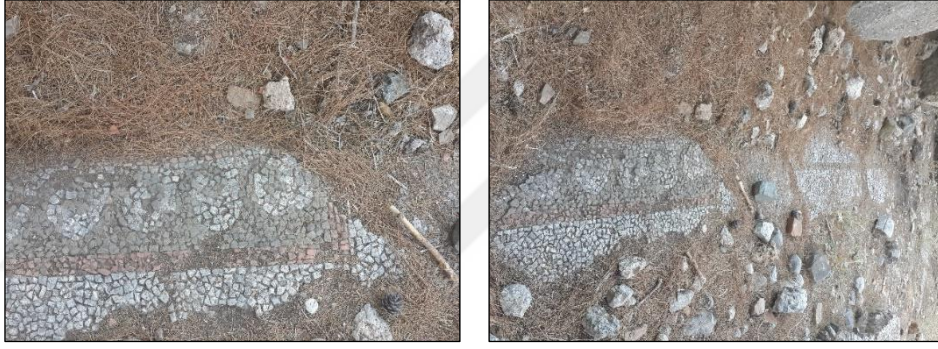

Res. 188.Alternatif 2 Güneybatıdan Görünüşü.

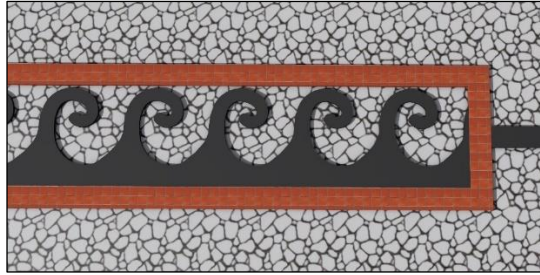
4.2.Phaselis Latrinasının 3 Boyutlu Restorasyon Önerisi

Latrina yapısının dış cephe yorumu hamam yapısı ile birlikte aktarılmıştır. Burada belli bir bölümü elimizde bulunan zemin mozaığının rölövesi alınarak *latrina* restorasyonuna işlenmiştir. Mozaik bordürünün tamamı hakkından daha net yorum yapabilmek için *latrina* zeminin temizlenerek mozaik bölümünün ortaya çıkartılması gerekmektedir (Res.195-197).

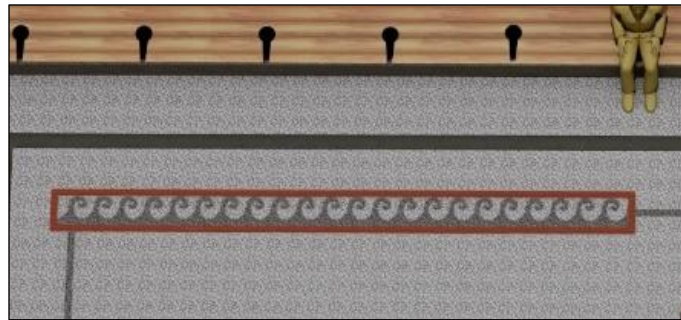
Latrinaya ait oturma bölümleri ile ilgili restorasyon projesi için faydalı herhangi bir veri bulunmadığından, diğer *latrina* örnekleri incelenerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır. Günümüze ulaşan herhangi bir oturma bölümü olmadığından, bu bölümlerin ahşap olma olasılığı yüksektir. *Latrina* oturma bölümlerinden U forma sahip bir *latrina* olduğunu söylemek mümkün olabilir, bu formdan dolayı duvarlarında el yıkama için bir musluk olma olasılığı düşüktür. Bu ihtiyaç pek çok diğer *latrinada* da olduğu gibi orta bölüme konan su hazneleri ile çözülmüş olmalıdır (Res.198-204).

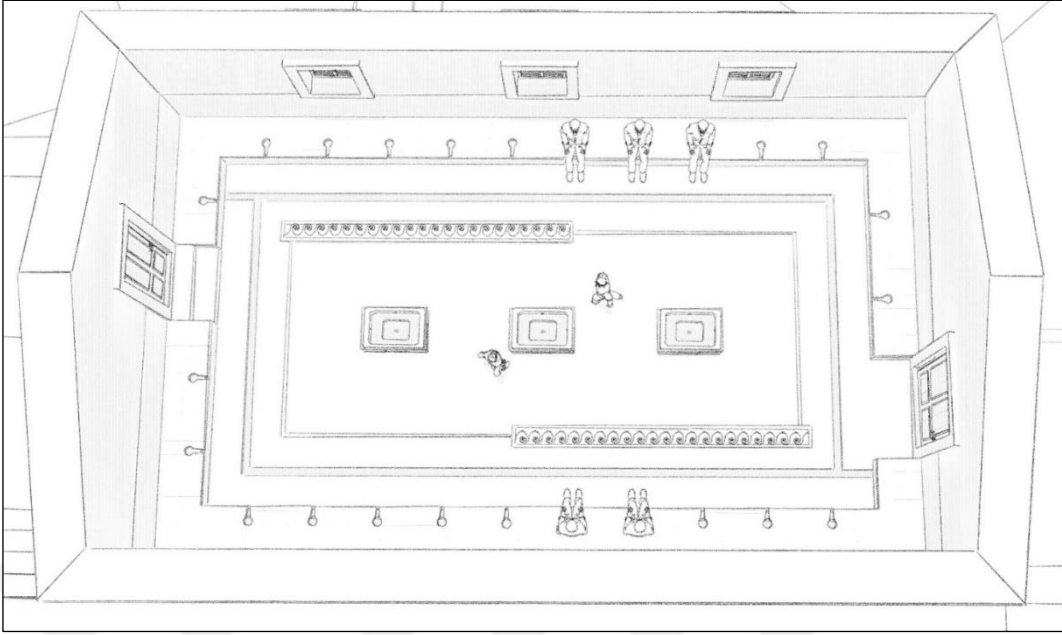
Res. 189.*Latrina* Mozaığı Mevcut Durumu.

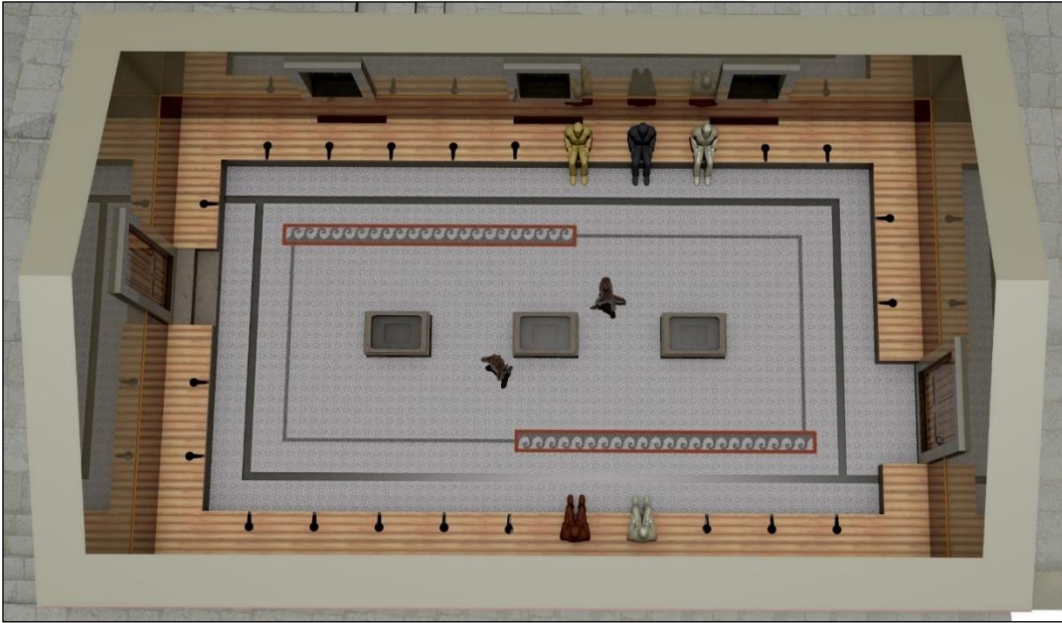
Res. 190.*Latrina* Mozaığı Öneri Restorasyonu Detayı.

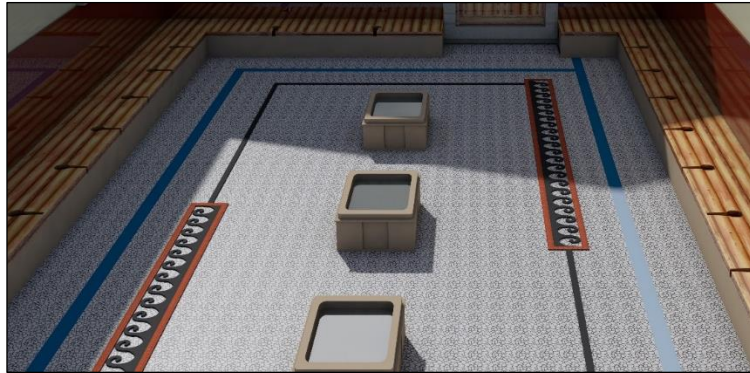
Res. 191.*Latrina* Mozaığı Öneri Restorasyonu.

Res. 192. *Latrina* Restorasyonu Perspektifi.

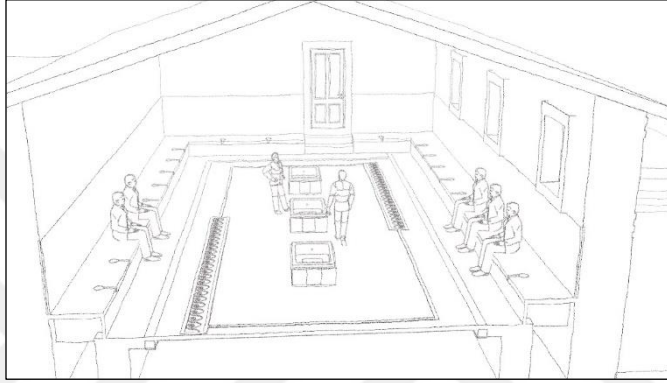
Res. 193. *Latrina* Restorasyonu Perspektifi.

Res. 194. *Latrina* Restorasyon Önerisi Detayı.

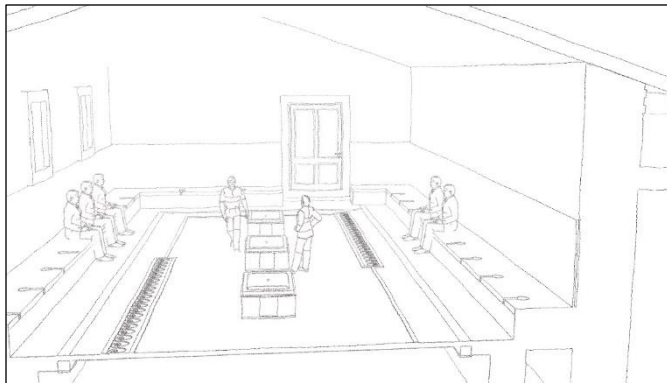
Res. 195. *Latrina* Güney Yönü Mevcut Durumu.

Res. 196. *Latrina* Güney Yönü Restorasyon Önerisi.

Res. 197. *Latrina* Kuzey Yönü Mevcut Durumu.

Res. 198. *Latrina* Kuzey Yönü Mevcut Durumu.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Doğa için yaşam kaynağı olan, insanlar için iyi ruhun etkisindeyken bereket, kötü ruhun etkisinde iken de felaket demek olan su, çağlar boyu kutsal kabul edilmiş ve bu dengesizliğin kontrolü için tanrılara emanet edilmiştir. İnsanoğu, nehirleri, dereleri, denizleri kısacası doğayı uyandıran su için anıtsal çeşmeler yapmış, ruhsal arınma için onun sularına girmiş, kısacası suyu kişileştirmiştir. İnsanoğlu, fiziksel ve ruhsal susuzluğunu gidermek için olduğu kadar yaşamını devam ettirebilmek, günlük ihtiyaçlarını karşılamak için de her zaman suya ihtiyaç duymuştur. Bu yüzden de yaşamını her zaman bir su kaynağının yanına kurmaya özen göstermiştir. Genellikle dere, akarsu, nehir gibi görebildiği kaynakları tercih etmiş, eğer onların olmadığı yerlerde yaşam kurmak zorunda kalırsa o zaman da yeraltı sularını bulmak için pek çok yöntem geliştirmiştir. Her ihtiyacını doğada karşılayan insanoğlu, tuvalet ihtiyacı için de önceleri doğayı kullanmıştır. Yaşam şartları, doğa koşullarına göre değişmiş, doğa ile iç içe süren hayat artık devam edemez olmuş ve insanlar kapalı mekanlara ihtiyaç duymuşlardır.

Hayat şartlarının gereği olarak hem topluluklar halinde, hem de kapalı mekanlarda yaşamaya başlayan insanlar için öncelikle suyun temini sorun olmuş, önceleri dere, nehir kenarları ya da yeryüzüne çıkardıkları yeraltı suları yeterli olmakta iken, sonraları yetmez olmuş ve yerleşim yerlerinden uzakta su kaynakları bulmak zorunda kalmışlar ve bu su kaynaklarının yaşam alanlarına ulaştırmak için su yolları, su kemerleri yapmışlardır.

Toplu yaşamla birlikte ihtiyaçları da çeşitlenmiş, yıkanmak için küvetlere, banyolara hatta hamamlara ihtiyaç duymuşlar. Doğada çözüm ürettikleri tuvalet ihtiyaçları için de, daha önceleri çok da önemsemedikleri, temizlik ve hijyen hayati bir hal almıştır.

İlk zamanlarda içini doldurdukları bir küvet yeterli olurken daha sonraları yıkanmak için ayrı mekanlar oluşturmaya başlamışlar, Hellenistik Dönem’de spor faaliyetlerinin hayata dahil olması ile spor sonrası yıkanma mekanları ortaya çıkmış, Roma Dönemi’ne gelindiğinde ise ısıtma sistemlerinin gelişmesinin de etkisi ile yıkanma faaliyeti artık başka bir boyuta taşınmış, sosyal bir olay, hatta prestij haline gelmiştir. İnsanlığın başından beri kutsal kabul ettiği su, bu dönemde gücü temsil etmeye başlamış ve imparatorlar güçlerini göstermek için, görkemli hamam yapıları inşaa ettirmişlerdir. Hamam yapıları ile birlikte tuvalet yapılarının da sosyal bir hal alması, biraz zaman almış, insanlar tuvalet ihtiyaçları için bir süre daha doğayı kullanmış, daha bireysel çözümler üretmişlerdir. İnsanların topluca yıkandıkları gibi toplu olarak tuvalet ihtiyacını giderdikleri *latrina* denen umumi tuvaletlerin inşası da Roma

döneminde olmuştur, tüm bu yapıların temiz ve pis su ihtiyaçları için de su yolları, kanallar yapılmış, bu akışın düzenli olması için kentleşme önem kazanmıştır.

MÖ VII. yüzyıldan MS 11. yüzyıla kadar liman kenti kimliği ile varlık göstermiş olan Phaselis Antik yerleşiminde, şehrin Güney Limanı'ndan Kuzey Limanı'na 225 m boyunca uzanan ana caddesi üzerinde, agora, tiyatro gibi sosyal yaşamın kurgulandığı şehrin merkezi diyebileceğimiz meydana konumlandırılmış olan Phaselis Küçük Hamamı ve *Latrina* yapılarının MS II-III yüzyıllar arasında inşa edilmiş oldukları düşünülebilir.

Küçük Hamam yapısı, ana cadde ile tiyatro binası arasında konumlanmış bir yapıdır. Hamama, şu anda net olarak sınırları belirlenemeyen, *apodyterium* olan bölümün güneyinden giriliyor olunmalıdır. *Apodyterium* mekanından düz bir geçişle, batısındaki *frigidariuma*, girilmektedir. *Frigidariumun* batısında da, Doğu Roma döneminde kısmen doldurularak civa eritmek için kullanılmış, dikdörtgen bir soğuk su havuzu bulunmaktadır. *Frigidariumdan* kuzeyindeki *tepidariuma*, oradan da doğusundaki *laconiuma* ve yine *tepidariumdan* kuzeydeki son mekan olan *caldariuma* geçilmektedir. Planı dolayısı ile hamam yapısı tipik bir sıra tipi Roma hamamıdır. *Caldarium*, *tepidarium* ve *laconium* bölümlerinde *hypocaust* ısıtma sistemi bulunmaktadır. Duvarlarda bulunan çivi izlerinden, sıcak hava hareketinin duvarlarda da devam ettirildiği görülmektedir. *Caldarium* bölümünün doğusunda *prae-furnium* bölümü bulunmaktadır. Yapılan incelemelerden, burada ısıtılan su ve sıcak havanın *caldariumun* doğu duvarındaki kemer formundaki geçişten içeri girmekte olduğunu, sıcak havanın döşeme altından girerek mekanlara dağıldığını, sıcak suyun da aynı kemerli geçişin döşeme üstü kotundan mekanın doğusunda konumlanmış sıcak su havuzuna ulaştığını söyleyebiliriz.

Eldeki bulgulardan hamam yapısının doğu batı doğrultusunda, mekanlar üzerine yan yana yerleştirilmiş üç adet tonozla geçildiği anlaşılmaktadır. *Apodyteriumun* çatısı için net bir şey söylemek için, hamam ve tiyatro binası arasında bulunan yıkık bölümün kaldırılması ve burada hamam yapısına ait taşların incelenmesi gerekmektedir.

Hamam yapısının kuzeyinde konumlanmış yapı *Latrina* yapısıdır. Dikdörtgen bir forma sahiptir. Yapıya kuzey ve güneyinden basamakla girilmektedir. U tipi *latrina* tipine örnek teşkil etmektedir. Yapının temiz suyunun hamamdan gelen bir hattan sağlandığını, pis suyun da şu anda çökmüş durumda olan duvar diplerindeki kanallardan ana caddedeki ana kanala bağlandığını söylemek mümkün olabilir, ancak yapı içindeki taşların kaldırılması ile daha somut veriler elde edilebilecektir.

Her iki yapıda da duvarların ana malzemesi, antik kentin kendi malzemesi olan traverten breşidir. İlk yapım sonrası geçirilen depremlerden sonra yapılan tamiratlarda farklı malzemelerin de kullanıldığı tespit edilmiştir. Hamam yapısının bazı bölümlerinde ilk yapım

aşamasında dahi devşirme malzeme kullanıldığı görülmektedir. İlk yapımda kullanılan büyük boyutlu traverten breşleri, depremler sonrası yapılan tamiratlarda yerini daha küçük ölçekli yapı taşlarına bırakmaktadır. *Frigidarium* bölümünün güney duvarı yapının ilk yapımının özelliklerini, *caldarium* bölümünün kuzey duvarı da, ilk yapım ve deprem sonrası tamiratlar ile ilgili özelliklerini, dönemsel yapım farklılıkları konusunda bilgi sahibi olmamıza yardımcı olmaktadır. Hamam ve *latrina* yapılarında üç yapım döneminden söz etmek gerekir. İlk evre, yapıların ilk kez yapıldığı dönem olarak yorumladığımız MS 130-131 yılları, daha sonra MS 141 depremi ve sonrası tamirat dönemi ve son olarak da MS 240 yılındaki deprem ve sonrası tamirat dönemi. Her üç evrede yapıların farklı bölümlerinde farklı şekilde gelişmiş, ilk evre zarar görmeyen bölümler ikinci evrede, ya da üçüncü evrede zarar görmüşlerdir. Ancak eldeki verilerle net olan, *caldarium* bölümünün yapının en çok hasara uğrayan bölümü olduğudur. Duvarlarındaki dönemsel işçilik ve malzeme imalat farklılıkları, ana döşemedeki bölgesel çökme ve buna bağlı tuğladan döşeme altı kolon imalatları bunu belgeler niteliktedir. Kuzey duvarına yapılan payanda duvarların destek amaçlı imalatı, bu bölümün depremlerde en çok hasara uğrayan bölüm olduğuna dikkat çekmektedir. Hamam ve *Latrina* yapılarının, tiyatro binasının alt kotunda bulunması da deprem olduğunda kendi bünyesinde hasar olmasa bile tiyatrodan yuvarlanan taşlardan olumsuz etkilenmesine sebep olmaktadır.

Hem hamam yapısı hem de *latrina* yapısı ile Doğu Akdeniz Liman kentlerindeki yapılar ile Phaselis Hamam ve *Latrinasını* karşılaştırdığımızda, bazı benzer ve farklı özellikler tespit edilmektedir. Öncelikle konumları açısından baktığımızda, ortak özellik, yapıların merkezi bir yerde olması, halkın kullanacağı sosyal alanların içinde ya da aksında yer almalarıdır. Dönem ve plan tipleri açısından incelersek, Yakın Doğu'daki hamam yapılarında üç farklı dönem söz konusu olmakla birlikte, o bölgedeki MS I.-II. yüzyıllara denk gelen hamam yapılarının plan tiplerinin sıra tipi hamam olduğu görülür. Ürdün'deki Khirbet ed-Dharih Hamamı, Suriye'deki Sleim Hamamı, Patara'daki Nero-Vespasian, Liman ve Merkez Hamamları, Andriake Doğu Hamamı, Arykanda'daki VI. Hamam ve Rhodiapolis Hamamı da Phaselis Hamam yapısı gibi *apodyterium*, *frigidarium*, *tepidarium-laconium* ve *caldarium* bölümlerinin sıralı bir yerleşim oluşturduğu hamam yapılarıdır. Bu yapılardan başka, Antakya'da MS 537-538 yıllarına tarihlenen F Hamamı, MS IV. yüzyıla tarihlenen Narlıca Hamamı ve ilk evresi MS II. yüzyıla, ikinci evresi MS IV. yüzyıla tarihlenen Çekmece Hamam'larında da aynı bölümler bulunmaktadır, ancak plan olarak yerleşimleri farklıdır. Genelde merkezlerine havuzları almışlar ve onun çevresinde yerleşmişlerdir. Patara'daki Küçük Hamam'da ise aynı fonksiyonlar daha dairesel bir akış sergilemektedir. Miletos Hamam'larını incelediğimizde, MS I.-II. yüzyıllara tarihlenen yapılar, oldukça geniş alanlara

yayılmış, hamam bölümlerinin bazıları ikişer üçer adet planlanmış büyük komplekslerdir. Özellikle havuz ve *apodyterium* bölümleri görkemli inşa edilmişlerdir. Perge hamamları da MS II.-III. yüzyıllara tarihlenmekte, sıralı bölümlerden oluşmakla birlikte halka tipi hamam yapılarına da örnek teşkil etmektedirler. Bu hamam yapılarının da boyutları oldukça büyüktür, büyük *frigidarium* alanları ve havuzları bulunmaktadır. İnceleme konusu olan hamam yapıları içinde en görkemlileri Ephessos'taki yapılardır. MS I.-III. yüzyıllar arasına tarihlenen hamam-*gymnasium* kompleksleri, *palaestraları*, havuz alanları, *frigidarium*, *tepidarium* ve *caldarium* alanları ile sosyal hayatın yoğun yaşandığı alanlar olmuşlardır.

Isıtma sistemi olarak tüm incelenen yapıların ortak özelliği, Phaselis Hamam yapısında da kullanılan *hypocaust* sistemidir. Boyutları farklılık göstermekle birlikte *praeefurnium* ve külhan bölümleri her hamam yapısında bulunmaktadır.

Hamam yapılarının çatılarının çoğunlukla tonoz olarak çözüldüğü ve üzerinin de kiremit örtülü kırma çatı olduğu incelenen örneklerde görülmüştür. Genelde pencereler konusunda detaylı bilgi edinilememekle birlikte güneşin mekanların içine alınmasının önemi dolayısı ile mekanlarda pencere olmalıdır.

Latrina yapılarında da hamam yapılarındaki gibi benzerlikler ve farklılıklar mevcuttur. Tipleri ve boyutları farklı olmakla birlikte ortak özellik, merkezi konumları ki, çoğu hamam yapılarının içinde yakınında konumlanmıştır. Temiz su ve pis su sistemleri benzer şekilde işlemektedir. Yağmur suyu bazı *latrinalarda* su temini için kullanılmıştır.

Phaselis Küçük Hamamı ve *Latrinası*'nın ilk yapım tarihinin, aynı meydanı paylaştıkları Tetragonal Agora yapısı ile aynı döneme denk geldiği bunun da Hadrianus'un Phaselis'i ziyaret ettiği belgelenen MS I.-II. yüzyıllara denk geldiği düşünülmektedir. Daha sonra MS 141 ve MS 240 yıllarındaki büyük depremlerde zarar görmüş ve tadilat geçirerek tekrar kullanılmıştır.

Latrina yapısının yerleşim planındaki konumunun güney limanla kuzey limanı bağlayan ana caddenin aksında bir şaşmaya sebep olmasından dolayı, hamam yapısı ile yakın tarihlerde de olsa hamamdan daha sonraki bir tarihte yapıldığının göstermektedir. Hem Küçük Hamam yapısının hem de *Latrina* yapısının ilk yapım tarihlerinin ve muhtemel tamirat tarihlerinin net olarak verilebilmesi için, jeokronolojik yaş tayini ve izotop jeokimyası yapılması önerilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Antik Kaynaklar

Hesiod.

(= Hesiodos, *Erga kai Hemera*)

Kullanılan Metin ve Çevir: Hesiodos Eseri ve Kaynakları. Çev. S. Eyuboğlu – A. Erhat. İstanbul 1977

Hom. *Il.*(= Homeros, *Ilias*)

Kullanılan Metin ve Çevir: İlyada. Çev. A. Erhat-A. Kadir. İstanbul 1993⁷.

Hom. *Od.*(= Homeros, *Odysseia*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Odysseia*. Çev. A. Erhat-A. Kadir. İstanbul 1988⁶.

Mart. epigr.

(= Martialis, *Epigrammata*)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Epigrams*. With an English translation by C. A. Walter-M. A. Ker I-II. London, New York 1927-1930 (The Loeb Classical Library).

Martialis, Seçme Şiirler. Çev.: T. Uzel-Tunca. İstanbul 1975.

Plin. *nat.*(= G. Plinius Secundus “Yaşlı”, *Naturalis Historia*)

Kullanılan Metin ve Çeviri: *Pliny Natural History*. With an English translation by H. R. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz I-X. Cambridge, Mass.-London 1938-1971 (The Loeb Classical Library).

Sen.*Let.*

L.A. Seneca, “Moral Letters to Lucilius”
Çev. R. M. Gummere, (1925), 3.Baskı.

Vitr. *de Arch.*(= Vitruvius, *De Architectura*)

Kullanılan Metin ve Çeviriler: *On Architecture*. With an English translation by F. Granger I-II. London-New York 1931-1934 (The Loeb Classical Library).

Vitruvius, Mimarlık Üzerine On Kitap. Çev.: S. Güven. İstanbul 1998³.

Vitruvius, Mimarlık Üzerine. Çev.Ç. Dürüşken, İstanbul 2017.

Modern Kaynaklar

Abbasoğlu 1965

H. Abbasoğlu, “Side Büyük Hamamı” (Basılmamış Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul

- Abbasoğlu 1982 H. Abbasoğlu, "Pamphylia Bölgesi Roma Devri Hamamları" (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul (1982).
- Akçay 2007 B. Akçay, "Perge Güney Hamamı Heykeltraşlık Eserleri" Yüksek Lisans Tezi. İstanbul (2007).
- Akkurnaz 2017 S. Akkurnaz, "Antik Dönemde Kentleşme Olgusu ve Suyun Rolü". Eds. D. Çamur – M. Topbaş – H. İlder. *2.Uluslararası Su ve Sağlık Kongresi Kitabı*, (2017)147-148.
- Akman 2002 E. Akman, "Türk ve Dünya Kültüründeki Su Kültü Üzerine Düşünceler". *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt 10, No 1, (2002), 1-10
- Antoniou vd 2016 G.P. Antoniou, G. De Feco, F. Fardin, A. Tamburrino, S. Khan, F.Tie, I. Reklaityte, E. Kanetaki, X.Y. Zeng, L.W. Mays, A.N. Angelakis "Evolution of Toilets Worldwide through the Millennia". *MDPI Sustainability*8:779 (2016).
- Bayburtluoğlu 1982 C. Bayburtluoğlu, "1982 Phaselis Kazısı Raporu". *KST VI* (1983), 181-189.
- Bayburtluoğlu 2004 C. Bayburtluoğlu, "Lycia". İstanbul, (2004)
- Brödner 1977 E. Brödner, "Zur Entwicklungsgeschichte des Bades, *Antike Welt* 8 (1977) 47-56.
- Carcopino 1962 J. Carcopino, *Daily Life in Ancient Roma*. İng. Çev.E.O.Lorimer, (1962)
- Connolly-Dodge 1998 P. Connolly- H. Dodge, *La Ciudad Antigua-La vida en la Atenas y Roma clasicas*. Madrid (1998).
- Çevik 2008 N. Çevik, *Arkeolojisi, Tarihi, Doğası ve Tarımıyla Kumluca Rhodiapolis*. Kumluca (2008)
- Çevik-Bulut 2014 N. Çevik - S. Bulut, "Andriake Doğu Hamamı: Bölgenin Hamam Mimarlığına Işık Tutan Yeni Bir Örnek", *Adalya XVII* (2014) 221-262.
- Çiğ 2015 M.İ. Çiğ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası*. İstanbul (2015)
- Deighton 2000 H.J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*. Çev.H.K. Ersoy, İstanbul (2000)
- Dirlik 2017 N. Dirlik, "Antik Dönemde Kemer ve Tonoz". *Tarih Okulu Dergisi* 10. XXXII (2017), 815-846

- Dörtlük 1981 K. Dörtlük, "1980 Yılı *Phaselis* Arkeolojik Çalışmaları". *KST III* (1981), 80-81
- Erdemir 2010 H.P. Erdemir, "Helen ve Roma Topluluklarında Tuvalet ve Temizlik". *Acta Turcica, Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi 2* (2010) 103-122
- Erkoç 2018 S. Erkoç, "Patara Liman Hamamı: Mimarisi ve Yapı Evrelerine Dair İlk Gözlemler". *Phaselis IV* (2018) 239-258.
- Ertuğrul 2009 A. Ertuğrul, "Hamam Yapıları ve Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 7. 13* (2009) 241-266
- Eyice 1997 S. Eyice, "Hamam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.15, İstanbul* (1997), 402-430
- Farrington 1995 A. Farrington, *The Roman Baths of Lycia-An Architectural Study*. Ankara (1995)
- Fournet 2012 T. Fournet, "The ancient Baths of Southern Syria in their Near Eastern Context. Introduction to the Balnéorient Projet. Eds. R. Kreiner – W. Letzner. *SANITAS PER AQUAM, Proceedings of the International Frontinus- Symposium on the Technical and Cultural History of Ancient Baths (Aachen, March 18-22, 2009)*, Leuven - Paris - Walpole (2012) 327-336.
- Gülbay 2003 O. Gülbay, *Eskiçağ'da Tuvalet Kültürü*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları (2003)
- Gülbay 2003 O. Gülbay, Batı Anadolu ve Metropolis Hamam-Gynasium Örneğinde *Latrinalar*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (2003)
- Gülşen 2007 F. F. Gülşen, "Patara'daki Roma Dönemi Hamamlarında Planlama ve Mimari". Eds. Haz. B. Can – M.İşıkılı, *Atatürk Üniversitesi 50.Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı, Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları* . İstanbul (2007) 453-470.
- Horan 1997 L.J. Horan, *Tuvaletin Sosyal Tarihi*. Çev. G. Ç.Güven, İstanbul, (1997)
- Kirby 1981 U. Kirby, *Baederund Badekultur in Orient und Okzident. Antike bis Spätbarock* (1981), 80-81
- Kretschmer 2010 F. Kretschmer, *Resimlerle Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik*. Çev.Z.Z. İlgelen, İstanbul, (2010)

- Kuzu 2008 Z. Kuzu, *Laodikeia Hamamları*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. Denizli (2008)
- Kürkçü 2015 M. Kürkçü, “Phaselis Su Sistemleri ve Hidrografisi Üzerine Genel Değerlendirme”. *Phaselis V*. (2015) 69-79
- Lewis - Short 1891 C.T. Lewis - C.Short, *Harper's Latin Dictionary*. Oxford, (1891)
- Mansel 1999 A.M. Mansel, *Ege Yunan Tarihi*, Ankara (1999).7.Baskı.
- Mert 2009 İ.H. Mert, *Eski Hamam, Antik Roma Uygarlığında Yıkınma Kültürü. Eski Taş Eski Hamam*. İstanbul, (2009).
- Mithen 2017 S. Mithen, *Susuzluk - Antik Dünyada Su ve İktidar*. İstanbul, (2017)
- Netzer 1999 E. Netzer, “Herodian bath-houses”. *Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series Number 37. (Roman Baths and Bathing Conference)*. Portsmouth (1992).
- Neudecker 1994 R. Neudecker, *Die Pracht Der Latrine*. München, (1994).
- Nielsen 1990 I.Nielsen, *Thermae et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*. Aarhus (1990).
- Nielsen 1999 I. Nielsen, *Roman Baths and Bathing*. Rhode Island (1999)
- Niewöhner 2016 P. Niewöhner, *Miletos/Balat. Arkaikten Osmanlı Dönemine Kadar Kent Planlaması ve Anıtları*. İstanbul (2016).
- Okur 2005 İ. Okur, *Uygarlığın Kritik Yolu Olarak Temizliğin Tarihi*. Bursa (2005).
- Ostrow 2015 A.O.K. Ostrow, *Talking Heads What Toilets and Sewers Tell Us About Ancient Roman Sanitation* 19/11/2015, (<http://theconversation.com/talking-heads-what-toilets-and-sewers-tell-us-about-ancient-roman-sanitation-50045>).
- Önen-Akçay 2014 N.T. Önen - A. Akçay, “Phaselis Antik Kentinin Su Teminine İlişkin Gözlemler ve Digital Teknolojinin Epigrafi Çalışmalarına Katkısı”. *MJH IV.2* (2014) 279-292.
- Öner 2018 F. Öner, “Phaselis Antik Kenti Küçük Hamam’ı ve Latrina’sında Kullanılan Yapıtaşları ve Bu Yapıtaşların Bozuşmaları”. *Phaselis IV* (2018) 351-360.
- Pamir 2008 H. Pamir, “Antakya (Antiocheia ad Orontes)’daki Bazı Hamam Yapılarının Yeniden Değerlendirilmesi-F Hamamı, Narlıca Hamamı, Çekmece Hamamı”. Eds. İ. Delemen – S.Çokay – Kepçe

- A. Özdizbay – Ö. Turak. *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65.Yıl Armağanı – Euergetes*. İstanbul (2008) 945-962.
- Rosen 2016 M.A. Rosen, “Evolution of Toilets Worldwide through the Millennia”. 2016, sustainability, MDPI, (2016).
- Scobie 1986 A. Scobie, “Slums, Sanitation and Mortality in the Roman World”, *Klio* 68 (1986) 399-433.
- Seviç 2018 F. Seviç, “Arykanda Antik Kenti'nde Geç Antik Dönem'e ait VI.Hamam”. Eds. T. Kahya – A. Özdizbay – N. Tüner Önen – M. Wilson. *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2015.*, (2018), 701-710.
- Softa-Turan 2013 M. Softa - M. Turan, “Demre ve Çevresini Etkileyen Tarihsel Depremler”. 2.TDMSK Hatay, MKÜ, (2013),1-8.
- Steskal 2011 M. Steskal, “Erken Bizans Döneminde Ephesos'ta Yıkanma ve Hamam Mimarisi”. Eds. F. Daim – S. Ladstaetter. *Bizans Döneminde Ephesos*, İstanbul (2011) 77-94.
- Şahin 2009 M. Şahin, *Antik Çağda Banyo Kültürü*. İstanbul (2009) 27-30.
- Tüner Önen 2008 N.T.Önen, Phaselis Antik Kenti ve Teritoryumu, Akdeniz Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Doktora Tezi (2008).
- Valbelle, 1992 D. Valbelle, *Eski Mısır'da Yaşam*. Çev.C.Muhtaroglu, İstanbul .
- Wald 2016 C. Wald, “The Secret History of Ancient Toilets”. *Nature* Vol 533, (2016), 456-458.
- Waslander 1994 C.T. Waslander, *Latrines*. Amsterdam (1994) .
- Wilson 2011 A. Wilson, “Urination and Defecation Roman-Style”.Roman Toilets, Their Archaeology and Cultural History, (Babesch,Annual Papers on Mediterranean Archaeology Supplement 19-2011). Leuven-Paris-Walpole-MA. (2011). 95-111
- Wycherley 2011 R.E. Wycherley, Antik Çağ'da Kentler Nasıl Kurulur?. Çev.N. Nirven-N. Başgelen. İstanbul (2011)
- Yegül 2006 F.K. Yegül, *Antikçağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, Çev.E. Erten, İstanbul (2006)
- Yegül 2011 F.K. Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, İstanbul (2006)

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı : Çiğdem Öner
Doğum Tarihi ve Yeri : 25.05.1965 İstanbul
Medeni Durumu: Evli

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Nişantaşı Kız Lisesi
Lisans Diploması: İ.T.Ü.Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü (1983-1988)
Yabancı Dil: İngilizce

İş Denevimi

30 yıla ulaşan meslek hayatındaki çalışma alanları,

- Şahsına ait şirketi olan, Derin Mimarlık bünyesinde, 200'ün üzerinde konut, çok sayıda okul (ki bir tanesinin hayırseverliğini de üstlenmiştir, Demre Çevreli Bozoğlu - Tarkun İlk ve Orta öğretim okulu), öğrenci yurdu, restaurant, otel, işyeri, emniyet müdürlüğü yapılarının tüm proje ve kontrollük işleri, kendi ahşap atelyesinde özellikle masif mobilya olmak üzere, tüm ahşap imalatların proje ve uygulama işleri,
 - Yine şahsına ait olan, Derin Mimarlık bünyesinde, adliyelere bilirkişilik, gayrimenkul değerlendirme ve raporlama işleri,
 - Alarko ve Emt gibi kurumsal firmalarda, lüks konut, deprem konutları, okul, iş merkezi, özel konut ve kupon imalat şantiyeleri, planlama, stok kontrol ve mimari proje uygulama kontrol işleri,
- Güncel olarak da Raylı sistem ve yapı denetim firmaları bünyelerinde proje ve uygulama kontrollüğü işleri, olarak sıralanabilir.